Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Р. Арзиев, Г. Дуганова, А. Имиров

УЙҒУР ТИЛИ

9

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң
9-синиплири үчүн дәрислик

Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлиги тәстиқлиғән

Алмута "Мектеп" 2019

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 81.2Уйғ-922
А76

Арзиев Р. вә б.

А76 **Уйғур тили.** Умумий билим беридиған мәктәпләрниң 9-синиплири үчүн дәрислик / Р. Арзиев, Г. Дуганова, А. Имиров. — Алмута: Мектеп, 2019. — 184 б., сүр.

ISBN 978-601-07-1285-0

А $\frac{4306020300-131}{404(05)-19}$ 80(1)-19

УДК 373.167.1
ББК 81.2Уйғ-922

© Арзиев Р., Дуганова Г., Имиров А., 2019
© "Мектеп" нәшрияти, бәдиий безәк, 2019
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә аит мүлкий һоқуқлар "Мектеп" нәшриятиға тәәллуқ

ISBN 978-601-07-1285-0

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шәртлик бәлгүләр:

— соаллар

— қаидә

— оқуш

— тиңшаш

— ейтиш

— йезиш

— йәккә иш

— жүплүк иш

— топлуқ иш

— иҗадий тапшурма

— өй тапшурмиси

— тәһлил қилиш

— рефлексия

КИРИШМӘ

Қиммәтлик оқуғучилар, қолуңлардики бу дәрислик елимиздә билим бериш мәзмунини йеңилаш йолида елип бериливатқан чоң өзгиришләр асасида йезилған. Мәзкүр дәрислик илгири йезилған уйғур тили бойичә дәрисликләрдин кәскин пәриқлиниду. Дәрислик мәзмуни төрт нутуқ паалийитиниң түригә (коммуникатив иқтидарларға), йәни тиңшаш, сөзләш, оқуш вә йезишқа асаслинип түзүлгән. Уйғур тилиниң фонетика, лексика, морфология, синтаксис, стилистика охшаш тармақлири болса, мошу төрт иқтидарни техиму риважландуруш үчүн хизмәт қилиду. Һазирқи тез сүрәт билән тәрәққий етиватқан дәвирдә тилни һаятниң һәрқандақ саһалирида, коммуникатив вәзийәтләрдә утуқлуқ қоллиниш муһим. Шуңлашқа уйғур тилини қоллиниш нуқтисидин үгинишкә көпирәк көңүл бөлүнди. Силәрниң заман тәләплиригә лайиқ тәнқидий һәм иҗадий ойлаш, мустәқил пикир қилиш имканийәтлириңларни тәрәққий әткүзүш үчүн тапшурмилар түрлүк интерактив усуллар арқилиқ берилди.

Мәзкүр дәрислик силәрниң ана тилиңларға болған қизиқишиңларни, һөрмитиңларни техиму ашуридиғанлиғиға үмүт қилимиз.

Ақ йол, силәргә, ана тилини әвзәл көргән, қәдирлик оқуғучилар!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1 МӘҢГҮЛҮК ӘЛ — АРМИНИМ

1-дәрис. МӘҢГҮЛҮК ӘЛ — МИЛЛИЙ ҒАЙӘ

«МӘҢГІЛІК ЕЛ НЕГІЗІ – ТӘУЕЛСІЗДІК»

1-тапшурма. Топлуқ иш арқилиқ «Мәңгүлүк әл» уқуми һәққидики ойлириңларни «Йәккә диаграмма» графикилиқ органайзериға йезиңлар.

2-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар. Мәтиндики тиллиқ васитиләрарқилиқ униң йезилиш стилини вә натиқлиқ сөзниң түрлирини еniқлаңлар.

Биз, қазақстанлиқлар — бир хәлиқ!

Биз үчүн ортақ тәғдир — бу бизниң Мәңгүлүк Әл, мувапиқ һәм улуқ Қазақстан!

Мәңгүлүк әл — умумқазақстанлиқ ортақ чаңғириғимизниң миллий ғайиси. Әждатлиримизниң армини.

Мустәқил тәрәққиятимизниң 22 жилида барлиқ қазақстанлиқларни бирләштүридиған, дөләт келәчигиниң һулини салған асасий қәдрийәтләр дунияға кәлди.

Улар асмандин чүшмиди. Бу қәдрийәтләр — вақит синиғидин өткән қазақстанлиқ йол тәжрибиси.

Биринчидин, бу — Қазақстанниң мустәқиллиги вә Астанаси.

Иккинчидин, бу — җәмийитимиздики миллий бирлик, течлиқ вә разимәнлик.

Үчинчидин, бу — зайирлиқ җәмийәт вә алий мәнавият.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Төртинчидин, бу — индустрияләштүрүш билән инновацияләргә асасланған ихтисадий тәрәққият.

Бәшинчидин, бу — Умумға Ортақ Әмгәк Җәмийити.

Алтинчидин бу — тарихниң, мәдәнийәт билән тилниң умумийлиғи.

Йәттинчидин, бу — елимизниң миллий бехәтәрлиги вә пүткүл дуниявий, регионаллиқ мәсилиләрни һәл қилишқа дуниявий турғудин қатнишиши.

Мошу қәдрийәтләр нәтиҗисидә биз һәрдайим ғалибийәткә йәттуқ, елимизни мустәһкәмлидуқ, улуқ утуқлиримизни ашурдуқ.

Йеңи қазақстанлиқ Вәтәнпәрвәрликниң ғайивий асаси мошу дөләтчиликтә, умуммиллий қәдрийәтләрдә ятиду.

Биз өз хәлқимизниң мәнпийити йолида улуқ мәхсәтләрни алдимизға қойимиз, шуңлашқа мән барлиқ сәясий партияләрни, җәмийәтлик тәшкилатларни, барлиқ қазақстанлиқларни 2050 Стратегиясиниң асасий мәхситигә йетиш бойичә ишқа паал қатнишишқа чақиримән!

Асасән яшлиримизға монуни ейтимән. Бу Стратегия силәргә беғишланған.

Уни әмәлгә ашуридиғанму, йемишини көридиғанму, силәр. Өз иш орунлириңларда олтирип, мошу ишқа һәрбириңлар қатнишиңлар. Бепәрва болмаңлар.

Дөлитимизниң келәчигини барлиқ хәлиқ билән биллә ясаңлар!

Мәңгүлүк Әл — әждатлиримизниң миң жиллардин бери келиватқан есил армини.

Бу арман — дуния дөләтлири билән тәң мунасивәт орнитип, дуния хәритисидин оюп туруп орун алидиған Мустәқил Дөләт атилиш еди.

Бу арман — турмуши паравән, түтүни түз чиққан, әвлади әтики күнигә ишәнчә билән қарайдиған бәхитлик Әл болуш еди.

Биз арманларни һәқиқәткә айландурдуқ. Мәңгүлүк Әлниң һулини қурдуқ.

Мән җәмийәттә "Қазақ елиниң миллий ғайиси қандақ болуши керәк?" дегән соал пат-пат муһакимигә чүшүватқинини көрүватимән. Биз үчүн келәчигимизгә мәшъәл болидиған, милләтни бирләштүрүп, улуқ мәхсәтләргә йетәкләйдиған ғайә бар. У — Мәңгүлүк Әл ғайиси.

Мустәқиллик билән биллә хәлқимиз Мәңгүлүк Арманлириға қол йәткүзди.

Биз елимизниң жүриги, мустәқиллигимизниң тириги — Мәңгүлүк Пайтәхтимизни турғуздуқ.

Қазақниң Мәңгүлүк Һаяти әвлатниң Мәңгүлүк Келәчигини паравән қилишқа беғишлиниду.

Әндики әвлат — Мәңгүлүк Қазақниң Пәрзәнди. Демәк, Қазақ Елиниң Миллий Ғайиси — Мәңгүлүк Әл.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мән Мәңгүлүк Әл чүшәнчисини миллитимизниң улуқ йоли — “Қазақстан-2050” Стратегиясиниң түп қозуғи қилип алдим.

Мустәқилликкә қол йәткүзгәндин көрә, уни тутуп қелиш қийин.

Бу — дуния кәңлигидә һаят кәчүргән талай хәлиқниң бешидин өткән тарихий һәқиқәт. Өз ара чүшәнмәслик билән тәрәп-тәрәпкә тартқан берикәтсизлик талай әлниң тәғдирини күмпәйкүм қилған. Тирикчилик қийинчилиқлириға бәрдашлиқ берәлмәй йәр йүзидин милләт сүпитидә йоқилип кәткән әлләр көпләп санилиду.

Биз өзгиниң хаталиғидин, тарихниң савақлиридин үгинишимиз лазим. У савақларниң түгүни пәқәт бирла — Мәңгүлүк Әл болуш бизниң өз қолумизда. Буниң үчүн өзүмизни дайим қамчилап, дайим алға интилишимиз керәк.

Байлиғимизму, бәхтимизму болған Мәңгүлүк Мустәқиллигимизни көзниң қаричуғидәк сақлашни билишимиз керәк.

Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Н.Ә. Назарбаевниң Қазақстан хәлқигә йоллиған Мәктүби: “Қазақстан йоли — 2050: бир мәхсәт, бир мәнпийәт, бир келәчәк”. 23-январь 2014-жил (үзүндә)

3-тапшурма. Һәр топта Президентниң ейтқан пикирлиридин бирини таллавелип, аргумент сүпитидә пайдилиниңлар, һәрбир аргументқа бирнәччә еник дәлилләрни кәлтүрүш арқилиқ пикриңларни дәлилләңлар.

4-тапшурма. Мәтиндин таллавелинған жүмлиләрни көчирип йезиңлар вә синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

2-дәрис. УЛУҚ ДАЛА ПӘРЗӘНТЛИРИ

АБЫЛАЙ ХАН

1-тапшурма. Йәккә иш арқилиқ төвәндики соалларғатәхминән жавап бериңлар:

— Қазақ ханлиғи қачан қурулған?

— VI әсирдә, ениғирағи 552-жили Алтай билән Кавказ арисидики далада қурулған хақанлиқ қандақ аталған?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Бу дөләт немә үчүн тарқап кәтти?
— "Түрк" сөзиниң мәнасини биләмсиләр?
— Һазир можут болуватқан қандақ мустәқил Түрк дөләтлирини билисиләр?

2-тапшурма. Муәллимниң оқуп беришидә мәтинни диққәт билән тиңшаңлар. Жуқуридики соалларға бәргән жаваплириңларни мәтиндики нусхиси билән селиштуруңлар.

Қазақ ханлиғи буниндин бәш йерим әсир бурун чаңғирақ көтәрсиму, Евразияниң улуқ даласида болған сақ, hун, үйсин дөләтлириниң, кейинирәк Улуқ Түрк қағанити, Дәшти Қипчақ билән Алтун орда дөләтлириниң қануний мирасхори болди. Қедимий дәвирләргә бармайла таза түркийлик заманимизға нәзәр ташлайдиған болсақ, Рим империяси ғулап, Европидики мошу күндики дөләтләрниң нурғуни техи қелиплашмиған, әнди Хитайда болса, үч падишалиқ билән чоң әвлат өз ара қирилишиватқан алтинчи әсирдә — 552-жили Алтайда Улуқ Түрк қағанити намлиқ күчлүк дөләт дунияға кәлди. У барийоқи йерим әсир ичидә Алтай билән Кавказ арисидики бепаян далада өз алдиға hакимийәт қурди. Гүллинип турған пәйтидә Византия билән Ирандин, Хитайниң икки падишалиғидин селиқ алған батур түркниң бәрикити кетип, өз ара hакимийәткә талаш башланғанда, авал Ғәрип билән Шәриқ болуп ажрап, кейин оғуз, қарлуқ, қипчақ болуп бөлүнүп, дүшмәнлиригә йәм болди.

VIII әсирдә ташқа йезилған Күлтегин язмилирида "Алдаш билән қувлуққа әгишип қелип, түрк хәлқи бирлигидин айрилди. Табғачларға қәйсәр оғуллири, гөзәл қизлири қул болди", дәп йезилған. Қайси заманда болсиму, барлиқ утуқлиримизниң башланмиси бирлик екәнлигини яш әвлат hечқачан унтумай, тарихтин савақ елиши үчүн Күлтегин язмилириниң көчәрмисини яситип, Л.Н. Гумилев намидики Евразия университетиниң атриумиға қойғуздум.

Бүгүнки мустәқил Түрк дөләтлири — Түркийә, Қазақстан, Өзбәкстан, Әзәрбәйҗан, Түркмәнстан вә Қирғизстан hәм дуниянiң hәрхил жайлириға терақтәк чечилған умумий сани 200 миллиондин ашидиған оттуздин ошуқ түркий тиллиқ милләтләрниң улуқ әждади әр түрк бовилиримиз болған. "Түрк" сөзиниң мәнасини даңлиқ түркшунас академик А.Н. Кононов "мәккәм" йәни "бирикиш", "бирлик" сөзидин чиқириду. Демәк, түрк хәлиқлири төрилишидин биргә, бирликтә болуш үчүн яралған. Әждатлиримизму бизгә мошуни мирас қилған.

Бирлик — бизниң барлиқ утуқлиримизниң алтун мәнбәси, әқилни hимайә қилғанда қувәт беридиған күч. Мошуни hәрдайим яди-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мизда сақлишимиз керәк. Аләмшумуллаштуруш заманида тәғдир тәқәзаси билән бөлүнүп кәткән, тили, дили, дини вә томури бир түрк хәлиқлири XXI әсирдә өмлүкни бәрпа қилиши һаҗәт. Шундақ қилип, сәясәттә, ихтисатта, илим вә технологиядә өз ара һәмкарлиқ билән мунасивәтлиримизни күчәйтишимиз лазим. Тарихимиз бизни мошуниңға чақириду.

Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Н.Ә. Назарбаевниң Қазақ ханлиғиниң 550 жиллиғиға бағишланған тәнтәнилик жиғинда сөзлигән нутқидин үзүндә. 17-сентябрь, 2015-жил

3-тапшурма. Мәтин асасида көзләнгән мәхсәткә мувапиқ язмичә мурәккәп режә түзүңлар.

4-тапшурма. Жүпләрдә бир-бириңларниң түзгән режисини тәкшүрәңлар, түзитишләр киргүзүп, тәһрир қилиңлар.

5-тапшурма. Төвәндики кластерни өзәңлар билидиған қазақ даласиниңатақлиқ тарихий шәхслириниң исми билән толтуруңлар. Уларниң паалийити һәққидә бир-икки жүмлә арқилиқ ениқлима бериңлар .

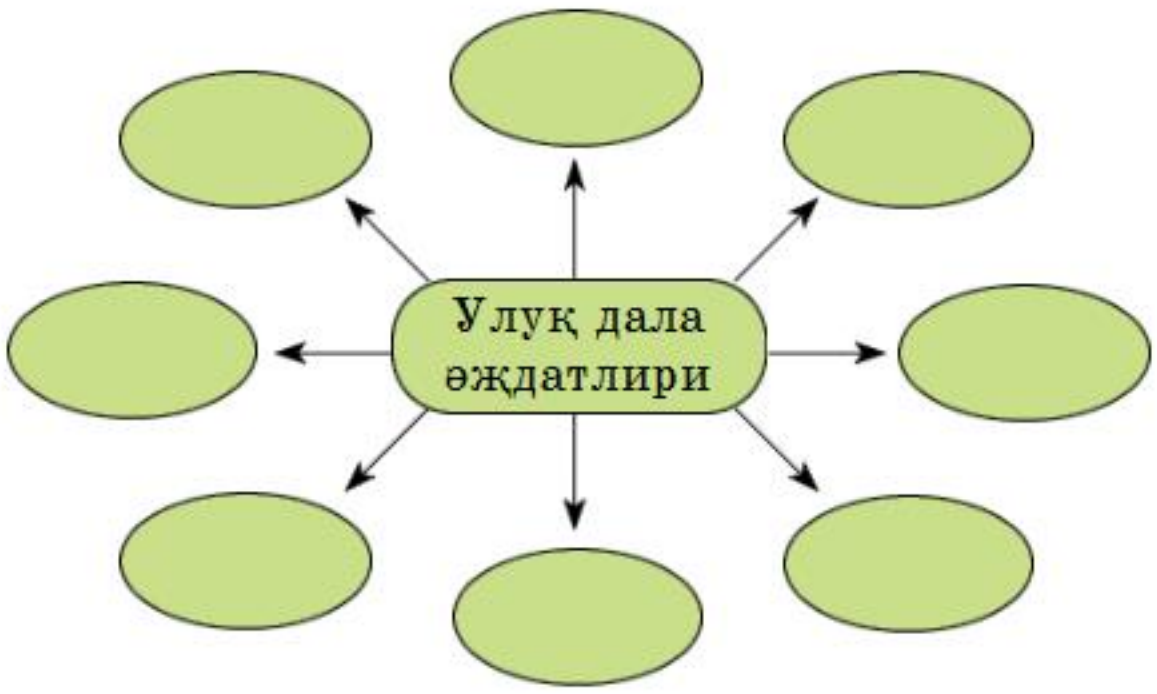

3-дәрис. МӘҢГҮЛҮК ӘЛ — МУСТӘҚИЛ ӘЛ

1-тапшурма. Топлуқ иш арқилиқ мустәқиллик вә мустәмликилик уқумлирини өз ара селиштуруп, Т жәдвилигә йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип, униң қурулуми билән рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликләрни еniқлаңлар.

Мустәқиллик

Заман еқими бизни Қазақстан Жумһурийити өзини дәсләпки қетим Мустәқил Әл ретидә аләмгә елан қилған тарихий сәнә — 1991-жил 16-декабрьдин жираклитип бариду.

Биз жиллар өткәнсири шу бир тарихий таллашниң түгимәс қудритини чин жүригимиз билән чүшинимиз.

У — мустәқил дөләттә тинчлиқ вә разимәнликтә, өз ара ишәнчтә азат өмүр сүрүш таллиши.

У — ана йеримизниң ғәзиниси билән қезилма байлиғини мустәқил егиләп, пүткүл җәмийәтниң пайдиси үчүн өз хаһишимиз билән ишлитиш таллиши.

У — өз тәғдиримизни өзүмиз бәлгүләш, келәчигимизни өз қолумиз билән ясаш таллиши.

Бизниң йеңи Қазақстанимиз йоруқ юлтуз болуп дунияға кәлди.

Барлиғимизни Мустәқилликниң Улуқ роһи қоллайду, бириктүриду, бойимизға күч-қувәт берип, ишәнчимизни ашуриду. У алтун күни ялтирап, алтун қирани пәрваз қилған Қазақ елиниң очуқ асмини астида дунияға кәлгән һәрбир сәбиниң жүригигә орнайду. У һәрбир пухраниң жүригидә, һәрбир өйниң төридә, һәрбир шәһәр билән йезида тәнтәнә қилиду. У бизниң ихтисадимизниң өсүши билән, һәрбир йеңи ишләпчиқириш орни билән, бепаян Вәтинимизгә селинған һәрбир дағдам йол билән, дала бағрида өскән һәрбир тонна алтун дан билән күчийиду.

Мустәқиллик — әждадлиримизниң муқәддәс йеримизниң һәрбир қәдимини қоғдаш үчүн төкүлгән мислисиз қени билән тәриниң бәдили.

Мустәқиллик — өтмүштики батур атилиримиз вәсийәт қилғандәк, Қазақстанни қошуқ қени қалғичә қоғдаш тоғрисидики һәрбир пухраниң қәһриманә қарари.

Биз елип бериватқан ички вә сиртқи сәясәт — хәлиқниң даналиғи.

Қазақстанни гүлләндүрүш йолидики барлиқ муһим қарарларниң даналиғи.

Хәлқимизниң йүксәк абройиниң, меһмандостлуғи билән кәң пеилиниң даналиғи.

Мустәқиллик дегинимиз — һәммигә ортақ әмгәк, билим билән илим издигән оқуғучи билән студентниң әмгиги. Елимизниң миллий байлиғини һәссиләп өстүридиған барлиқ кәсип егилириниң әмгиги. Һәрбир яш әвлатниң жүригидә Вәтәнгә дегән чәксиз муһәббәт ойғитидиған қазақстанлиқларниң әмгиги.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Униң упуғини жаһанға яйған түмән-түрлүк мәдәнийити бар. Униң илимға, инновацияләр билән тәрәққиятқа дайим очуқ ишиги бар. Униң көзлигән нишанлириға муқәррәр йәткүзидиған мәхсәтчанлиғи бар.

Мәңгүлүк Әл — Мустәқилликниң һаятий философияси. Бу қаидиләрни сөзсиз сақлап туруп, биз Вәтинимизниң көк байриғини чиң тутимиз, уни Қазақстанниң тәрәққиятиниң йеңи чоққилириға көтиридиған болумиз.

Бу — бизниң мәңгүлүк принципимиз!

Дөләт рәһбири Нурсултан Назарбаевниң Қазақстан Жумһурийитиниң Мустәқиллик күнигә бағишланған тәнтәнилик жиғиндики сөзи. 15-декабрь, 2014-жил. (үзүндә)

3-тапшурма. *"Мустәқиллик— аччиқ тәр билән келидиған татлиқ ғалибийәт"* дегән мавзу бойичә кичик мақалә йезиңлар. Стильлиқ алаһидиликләргә мас тәсвирий васитиләрни тоғра пайдилиниңлар.

4-тапшурма. Бир-бириңларниң язма ишини абзацларвә қисимларға бөлүңлар, логикилиқ түзитип, тәһрир қилиңлар.

5-тапшурма. Төвәндики жүмлиләрни морфологиялик тәһлил ясаңлар.

Елимизниң бүгүнки тәрәққияти вә кәлгүси истиқбали тоғрилиқ сөз қозғиғанда биз, әлвәттә, өз хәлқимизниму көз алдимизға кәлтүридиғинимиз муқәррәр. Чүнки Қазақстан уйғурлири дөлитимизниң ихтисадий, иҗтимаий-мәдәний, сәясий тәрәққиятиға өзиниң мунасип төһписини қошуп келиватиду. Шуңлашқиму һәрбир уйғур өзини айрим шәхс сүпитидә мәмликәтниң тәң һоқуқлуқ пухраси дәп һис қилиду. Өзлиригә башқилар билән баравәр имканийәтләрниң яритилишини тәбиий һаләт дәп қобул қилиду.

Дәрвәқә, Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Нурсултан Әбиш оғли Назарбаев мустәқилликни техиму мустәһкәмләш үчүн йеңи йөнилиш — Қазақстан хәлқи Ассамблеясини тәшкил қилди. Дөләт рәһбири елимизда истиқамәт қилидиған 130дин ошуқ милләт билән елатни, әждатлиримиз арман қилғандәк, бир аилиниң балилиридәк бир чаңғирақ әтрапиға бирләштүрүш үчүн өзиниң барлиқ күч-ғәйритини, пәм-параситини сәрип қилип, паалийәт елип бериватиду. Дөләт рәһбириниң қазақстанлиқларға йоллаватқан һәр жилқи Мәктүплиридиму бирликниң мустәқилликтики роли мәмнунийәт билән тилға елинип келиватиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. "Яхши соал асаслири" усулини пайдилинип, *"Мәңгүлүкәл"* идеяси бойичә өтүлгән мавзудин соаллартизмисини ясаңларвә жавап бериш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар:

Үлгә:
Немишкә ...?
Сиз ...қандақ чүшәндүргән боларediңиз?
... сәвәви немә болуши мүмкин?

4-дәрис. "МӘҢГҮЛҮК ӘЛ" ИДЕЯСИНИҢ ҚАЗАҚСТАНЛИҚ ЖӘМИЙӘТТИКИ ОРНИ

1-тапшурма. Топлуқ иш арқилиқ елимиздики түрлүк милләтләрниң өз ара достлуғиниң әһмийити, униң көрүнүшлири тоғрисидики ойлириңларни кластерға йезиңлар.

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар. Униңдики мәхсәтликаудитория вә тиллиқ васитиләрниң ролини тәһлил қилиш.

Көп милләтлик һәм көп динлиқ Қазақстанниң ашқан даванлири билән йәткән утуқлириниң булиғи — тинчлиқпәрвәр хәлқимизниң ақ көңли билән меһмандостлуғи, төзүмлүги билән әмгәкчанлиғи, елимиздә яшайдиған түрлүк милләт вәкиллириниң қазақ хәлқиниң әнъәнивий қәдрийәтлирини һөрмәтлигән достлуқ нийити. Шундақла, йүз оттузға йеқин милләтләр билән 18 конфессиялик топлар вәкиллириниң өмлүк вә инақлиқта һаят кәчүрүши — елимизниң тинчлиқ вә разимәнликни сақлаш йолидики тоғра сәясити билән кәң көләмлик әмгәклириниң йемиши.

Президентимиз "Йәр йүзидә миңлиған милләтләр бар. Биз — мустәқил дөләт қуруш бәхтигә егә болған 193 милләтниң бири болумиз. Башқа бәхитниң қонғини өз алдиға, шу бәхитни баһалашни билиш өз алдиға муһим. ...Мустәқиллик — тарихниң төһписи яки бүгүнки әвлатниң мүлки әмәс. У — ата-бовилиримиз алдидики

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

муқәддәс пәриз вә келәчәк әвлат алдидики зор жавапкәрлик. Биз Мустәқиллигимиздин мәмнун болуп, тавакәлчилик билән алға қарап кетип баримиз. Биз бүгүн Улуқ тарихимизниң йәнә бир басқучидин ишәнчлик һалда өтүп келиватимиз", — дегән еди.

Ата-бовилиримизниң әсирләр бойи қилған армини, бүгүнки әвлатниң реаллиғи болған муқәддәс мустәқиллигимизни сақлап, тәрәққий әткән әлләрниң қатариға қошулуши — Мәңгүлүк әл болушниң нишани. Яш әвлатниң парлақ келәчиги үчүн һәрбиримиз ортақ қәдрийәткә үлүшимизни қошушимиз керәк.

... "Мәңгүлүк әл" идеяси — хәлиқниң мәнпийитигә, жәмийәтниң тиничлиғи билән инақлиғиға хизмәт қилидиган, йөнилиши еник йол. Милләтләр ара разимәнликни сақлап, жапалиқ йолларда сүрүндүрмәйдиган улуқ мурат.

Данишмәнләрниң пикричә, әлни алға башлайдиган идея көпчиликниң көңлидин чиқиши үчүн икки тәләп орунлиниши керәк екән: 1. Шу дөләттә яшаватқан хәлиқниң можутлуғи билән арман-мәхситигә толуқ мас келиши. 2. Дөләт тарихи билән маслишип, узақ вақит давамида йетәкчи идеологиялик мәзмунға егә болуши.

Улуқ хақанлиқларни қурған түркий хәлиқләр мошу икки тәләпкә риайә қилған екән.

...Дөләтниң тириги — хәлиқләр достлуғи, әлниң бирлиги, жәмийәтниң биртуташлиғи. Мошу үч асас мустәһкәм болса, Мәңгүлүк әлниң чаңғириғи егиз, келәчиги парлақ болиду.

...Қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрликниң алаһидилиги — пәқәт қазақ хәлқиниңла әмәс, бепаян елимиздә яшайдиған барлиқ милләтләр вәкиллириниң тилигиниң ортақ болуши, өзи пухраси болған әлниң тәғдири тоғрисида ойлиниши, жанпидалиқ көрситиши.

Салиха Дуанаева, Қазақстан Жумһурийити Диний ишлар вә пухралиқ жәмийәт министрлиги Дин ишлири комитетиниң Дин мәсилилири һәққидики илмий-тәтқиқат вә тәһлил қилиш мәркизиниң илмий хәтчиси

3-тапшурма. Топлардапостер усулиарқилиқ *"Мәңгүлүкәлидеясименің чүшәнчимдә"* мавзусидаиш жүргүзүңлар вә қоғдаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. *"Галереяни арилаш"* усули арқилиқ тамға есилған ишларни баһалап, өз пикриңларни билдүрүңлар.

5-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Силәр бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?
4. Бүгүнки үгәнгиниңлар келәчәктә силәрниң һаятиңларда керәк боламду?
5. Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңлар келиду?

5-дәрис. ҚАЗАҚСТАН ҖУМҺУРИЙИТИНИҢ МУСТӘҚИЛЛИГИ — МӘҢГҮЛҮК ӘЛНИҢ УЛУҚ ТАРИХИ

1-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуп чиқиңлар.

Һөрмәтлик қазақстанлиқлар!

Бүгүн биз Улуқ тарихимизниң йәнә бир пәллисидин ишәшлик өтүватимиз. Вақит еқими барғансири бизни улуқ күндин — Қазақстан Жумһурийити дәсләпки қетим өзини мустәқил дөләт сүпитидә елан қилинған 1991-жилқи 16-декабрьдин жираклаштуруватиду. Шуңлашқиму биз хәлқимиз таллавалған йолниң өзгәрмәс тарихий күчини жилдин-жилға чоңқур чүшиниватимиз. Әркин, суверен мәмликәттә бир-биримиз билән течлиқта, разимәнликтә һәм өз ара ишәнчә ша-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

раитида яшаш йолини чоңқур чүшиниватимиз. Өз тәғдиримизни мәңгү өзүмиз бәлгүләш вә келәчигимизни бәрпа қилиш йолини чүшиниватимиз.

Бизниң һәммимизни Мустәқилликниң Улуқ Роһи бирләштүрүватиду вә сақлаватиду, мустәһкәмләватиду вә ишәшлик қиливатиду! У очуқ һәм қуяшлиқ Қазақстан асмини астида дунияға кәлгән һәрбир гөдәктә мужәссәмләнгән. У — мәмликәтниң һәрбир гражданида вә һәрбир қазақстанлиқ аилидә, йеңи селинған һәрбир өйдә, һәрбир шәһәрдә, авулда вә йезида мужәссәмләнгән. У ихтисадимизниң өсүши, һәрбир йеңи индустриал лайиһә, вәтинимизниң бепаян кәңлигидә селинған һәрбир йеңи магистраль, етизлиримиздин елинған һәрбир тонна алтун дан билән мустәһкәмлиниватиду.

Мустәқиллик муқәддәс дияримизни қан вә тәр төкүп қоғдиған әждатлиримизниң көплигән әвлатлириниң армини. Мустәқиллик — һәрбир пухраниң жасур әждатлиримиз вәсийәт қилғандәк, Қазақстанни ахирқи тамча қени қалғичә һимайә қилишқа болған өзгәрмәс қәтъийлиги.

Биз жүргүзүватқан ички вә ташқи сәясәт — хәлиқ даналиғи. Барлиқ қазақстанлиқларниң достлуғиниң, бир-бирини қоллапқувәтлишиниң вә бирлигиниң даналиғи. Бизниң "Қазақстан-2050" Стратегиямизниң, барлиқ жавапкәрлик қарарларниң даналиғи. Хәлқимизниң қәдир-шәнининиң, меһмандостлуғиниң вә пүткүл йәр йүзидики достлиримиз билән шериклиригимизгә болған меһриванлиғиниң даналиғи.

Мустәқиллик — бу умумйүзлүк әмгәк. Илим сирлирини егиләватқан оқуғучилар билән студентларниң әмгиги. Миллий байлиқни көпәйтиватқан барлиқ кәсиптики адәмләрниң әмгиги. Бу һәрбир йеңи әвлатни Вәтинимизгә чәксиз садиқ болушқа тәрбийиләватқан қазақстанлиқларниң әмгиги.

Мустәқиллик — бу надир тарих вә мәдәнийәткә, дөләт тилиға егә һәм барлиқ қазақстанлиқларниң миллий тиллирини һөрмәтләватқан хәлқимизниң Улуқ бирлиги. — Мустәқилликниң һаятий философияси Мәңгүлүк Әл. Биз униңға қәтъий әмәл қилған һалда Вәтинимизниң көк байриғини мәңгү көтиримиз, уни Қазақстан тәрәққиятиниң йеңи-йеңи чоққилириға мәғрур елип чиқимиз.

Һәрқачан шундақ болсун!

Дөләт рәһбири Нурсултан Назарбаевниң Қазақстан Жумһурийитиниң Мустәқиллик күнигә бағишланған тәнтәнилик жиғиндики сөзи. 15-декабрь, 2014-жил. (*үзүндә*)

2-тапшурма. Бүгүнки вә алдинқи дәрисләрдики мәтинләр асасида «Мустәқиллик вә миллий тәрәққият» мавзусидасинипдашлириңлар алдидаоқуйдиған докладиңларниң язмичә мурәккәп режисини түзүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Төвәндики тирәк сөзләргә асаслинип, *"Мән дөләт тилини һөрмәт қилимән"* мавзусида эссе йезиңлар.

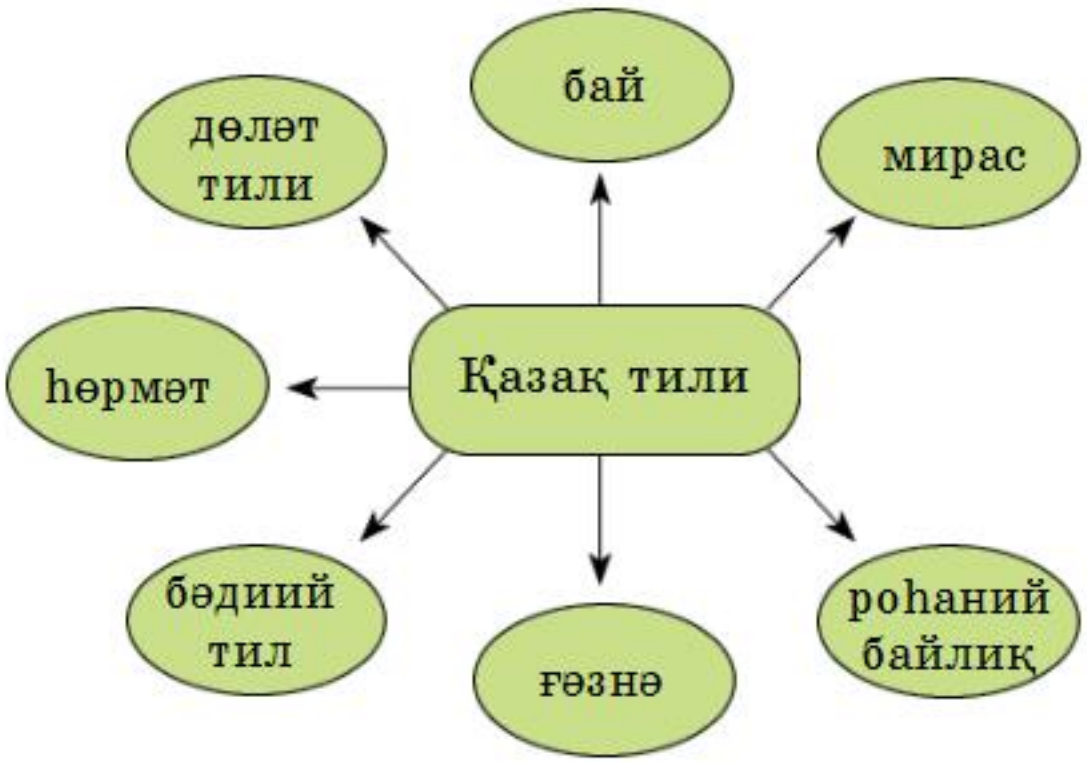

4-тапшурма. Топлардаяки жүпләрдә бир-бириңларниң язма ишини абзацлар вә қисимларға бөлүп, ойини (әхбарат,идея)жәмләп, логикилиқ түзитип, тәһрир қилишни үгиниңлар.

5-тапшурма. "Төрт жүмлә" усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

1. Пикир: өз чүшәнчәңлар бойичә мавзуниң асасий идеясини ипадиләйдиған бир жүмлә.

2. Дәлил: бу пикирни мәнтиқий жәһәттин дәлилләйдиған бир жүмлә.

3. Мисал: бу пикиргә мисал болидиған бир жүмлә.

4. Хуласә: пикирни қайта пишшиқдап, хуласиләйдиған бир жүмлә.

6-дәрис. МӘҢГҮЛҮК ӘЛ ВӘ ҚАЗАҚСТАНЛИҚ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК

1-тапшурма. «Вәтәнпәрвәрлик» уқумини сөзләрни қолланмай, сизма яки сүрәтләр арқилиқ ипадиләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Төвәндә берилгән мәтинни муәллимниң оқуп беришидә тиңшаңлар.

Йеңи қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрлик

Келәчәккә дегән ишәнчә болмиса, бирпүтүн дөләт қурушқа болмайду. Дөләт билән гражданниң мәхсәтлири барлиқ йөнилишләр бойичә мувапиқ келиши һаятий әһмийәтликтур. Дөләтниң баш вәзиписи мана мошу.

Гражданлар дөләткә келәчәк бар болса, тәрәққиятқа, шәхсий вә кәспий турғудин өсүшкә мүмкинчиликләр яритилған тәғдирдила ишәнчә билдүриду.

Дөләт вә хәлиқ буни чоңқур һис қилған һалда бирлишип әмгәк қилиши шәрт.

Өзимиздә вә балилиримизда йеңи қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрликни тәрбийилишимиз керәк. Бу, әң алди билән, әлгә вә униң мәнпийәтлиригә дегән пәхирлиниш туйғусини улғайтиду.

Бирақ бүгүн қелиплашқан дөләтниң йеңи тәрәққияти дәвридә бу чүшәнчиниң өзи йәткүлүксиз. Биз бу мәсилигә прагматикилиқ турғудин қаришимиз керәк.

Әгәр дөләт һәрбир гражданниң һаят сүпитигә, бехәтәрлигигә, тәң мүмкинчиликлиригә вә келәчигигә капалөт қилидиған болса, биз елимизни сөйимиз, униң билән пәхирлинимиз.

Мошундақ яндишишқа вәтәнпәрвәрликни вә униңға тәрбийиләш мәсилисидә прагматикилиқ вә һәқиқий көзқарашни пәйда қилиду.

2050-жилға қәдәр биз Қазақстанниң һәрқандақ граждани әтики күнгә, келәчәккә ишәнчә пәйда қилғидәк сәясий система қурушимиз керәк.

Бизниң балилиримиз билән нәврилиримиз чәт мәмликәткә қариғанда, Вәтинидә һаят кәчүргәнни әвзәл көридиған, өз йеридә өзини яхши һис қилидиған болуши шәрт. Бизниң елимизниң һәрбир гражданы өзини өз йериниң ғоҗайини сүпитидә сезиниши шәрт.

Иккинчи. Барлиқ этнослар гражданлири һоқуқлириниң тәңлиги.

Биз — һәммимиз тәңһоқуқлуқ, тәң мүмкинчиликләргә егә қазақстанлиқлар.

Йеңи қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрлик барлиқ җәмийәтни барлиқ этносларни бириктүрүши шәрт.

Биз — көпмилләтлик җәмийәт. Шундақла милләтләр ара мунасивәтләр мәсилисидә һечқандақ әкси стандартлар болмаслиғи шәрт.

Дөләттә һәммә тәң болуши шәрт. Этнослуқ яки башқа бәлгүлиригә қарап, яхши яки яман дегән чүшәнчиниң болмаслиғи шәрт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу мәсилә мән үчүн декларативлиқ әмәс. Әгәр бириґә этнослуқ бәлгүсиґә қарап қисим көрситилсә, у вақитта барлиқ қазақстанлиқларґа қисим көрситилди дәп һесаплаш керәк.

Һечқандақ этносқа һечқандақ артуқчилиқ берилмәйду вә берилмәслиги керәк, һәммисиниң һоқуқлири билән вәзипилири бирдәк.

Биз тән мүмкинчиликләр җәмийитини, һәммиси қанун алдида охшаш тәңлик беридиґан җәмийәтни қуруватимиз.

Биз оқушқа чүшүш, ишқа кириш вә хизмәт бабида өсүшни этнослуқ бәлгүґә қарап һәл қилиниду дегән чүшәнчини ойимиздин тамамән чиқириветишимиз шәрт.

Мән Һөкүмәт билән һакимларниң әмгәк сәяситидә тәртип орнитишни тәләп қилимән. Ишқа, болупму йәрлик һакимийәт органлириґа этнослуқ алаһидиликлиридин қәтъий нәзәр әң яхши хизмәтчиләр елиниши керәк. Өлчәм пәқәт бирла — наһайити жуқури этика вә кәспийлик.Барлиқ дәриҗидики министрликләр билән һакимийәтләрдә кадр таллаш мәсилисидә байқилидиґан биртәрәплимилик көзқарашқа чәк қоюш керәк.

Бизниң җәмийитимиздә «ортақ» яки «натонуш», «бизниң» яки «бизниң әмәс» дегән чүшәнчиниң болмаслиґи шәрт. Биз елимизниң һечбир пухрасини сиртта қалдуралмаймиз. Һәрбир қазақстанлиқ һакимийәтниң қоллайдиґанлиґини вә тирәк екәнлигини сезиниши шәрт.

Милләтләрниң этнос ара разимәнликкә пана қеқишқа тиришидиґанларниң барлиґи қанун алдида җавап бериши шәрт.

Қазақстан Жумһурийитиниң Тунҗа Президенти — Милләт Лидери
Н.Ә. Назарбаевниң Қазақстан хәлқиґә Мәктүби: "Қазақстан — 2050"
Стратегияси: қелиплашқан дөләтниң йеңи сәясий йоли
24-декабрь 2012-жил (үзүндә)

3-тапшурма. Қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрлик тоғрисида шеир, һекайә яки мақалә йезиңлар.

4-тапшурма. Төвәндики Әлбешиниң ейтқан пикри һәққидә өз сөзүңлар билән тәһлил жүргүзүңлар:

Йеңи қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрлик — бизниң көп милләтлик вә көп конфессиялик утуқлиримизниң асаси

Н.Ә.Назарбаев,
"Стратегия-2050"

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. Тор бәтлиридин қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрликкә тәрбийиләйдиған нахша,шеир, сүрәтләрниң топлимидин тәркип тапқан презентация ясаңлар.Уни синипта көрситип, тәһлил қилиңлар.

6-тапшурма. “5-5-1” усули арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

7-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС. МӘҢГҮЛҮК ӘЛ ВӘ ҚАЗАҚСТАНДИКИ ДИН

1-тапшурма. Мәтинләрни оқуп чиқиңлар.

Бүгүнки таңда хәлқимиз үчүн әнъәнивий болмиған диний вә сахта диний еқимлар мәсилиси кәскин туруватиду.

Яшларниң бир қисми һаятқа ят болған мошу көзқарашни қарғуларчә қобул қилмақта, чүнки җәмийитимизниң мәлум қисминиң ят сахта диний тәсиргә болған иммунитети ажиз. Бизниң Конституция динға етиқат қилиш әркинлигини капаләтләндүриду, бу — факт. Бирақ, мәлумки, чәксиз әркинлик болмайду, бу — қалаймиқанчилиқ. Һәммә нәрсә Конституция вә қанунлар даирисидә болуши керәк.

Һәммисиниң таллавелиш һоқуқи бар. Диний әвзәлликләрни таллавелишқа наһайити җавапкәрлик билән яндишиш керәк, чүнки адәмниң турмуш тәризи, көп әһвалларда пүткүл һаяти, әйнә шуниңға бағлиқ.

Һазир, әхбарат еқими нурғун болуватқан Интернет вә жуқури технологияләр әсиридә адәмниң ичидә “фильтр” болуши керәк.

Ички “фильтр” анилиримизниң, һәдә-сиңиллиримизниң, қизлиримизниң башқа хәлиқләрниң кийимлирини кийиши, яғлиқларға оринивелиши бизгә керәкму? Биз билән бир дәстихан әтрапида тамақ йемиши шәртму? Автомобильларни һайдимаслиғи керәкму? дегән соалларни қоюши керәк. Мошуниң һәммиси — башқа хәлиқләрниң қелиплашқан әнъәнилири, бирақ бизниң даламизда мундақ рәсим-қаидә һечқачан болмиған. Классикини оқуп, фильмларни көрүп беқиңлар.

Ханим-қизлиримизда миллий ғурур, әнъәнивий кийим кийиш услуби бар, бирақ улар биз, әр кишиләр, көп әһвалларда сүйистимал қилидиған кәмтарлиқ билән йошурулған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Биз мусулман екәнлигимиздин пәхирлинимиз. Бу бизниң әнъәнилиримиз. Бирақ биз зайирлиқ җәмийәтниң әнъәнилиригә егә екәнлигимизни, Қазақстанниң зайирлиқ дөләт екәнлигини унтумаслиқ лазим.

Биз мәмликәтниң әнъәнилиригә вә мәдәний нормилириға мувапиқ келидиған диний аң-сезимни шәкилләндүрүшимиз шәрт. Биз өзүмизни тутушниң әң яхши үлгилирини елишимиз керәк. Мән елан қиливатқан Стратегия хәлқимизни оттура әсирдә әмәс, бәлки XXI әсирдә яшашқа тәйярлайду.

* * *

Дөләт вә пухралар радикализм, экстремизм һәм терроризмниң барлиқ шәкиллиригә вә көрүнүшлиригә қарши турушта бирпүтүн фронт болуши керәк.

Диний экстремизм аталмиш ховуп алаһидә тәшвиш пәйда қиливатиду. Диний рәһбәрләрму умумий тәшвиш билән ортақлишиду.

Бизгә Яратқучиға болған сәмимий етиқатниң тәжавузлуқ вә вәйранчилиқ елип келидиған фанатизм билән алмаштурулушиға йол қоюшқа болмайду.

Кор фанатизм бизниң течлиқпәрвәр хәлқимизниң психологиясигә вә менталитетиға тамамән ят. У Қазақстан диндарлири етиқат қиливатқан хәнәфи мәзһибигә қарши.

Экстремизм вә терроризм Қазақстанда идеявий әмәс, бәлки җинаий асасқа егә. Сахта диний қуруқ сөзниң кәйнидә җәмийәт асаслирини бузуватқан җинаий паалийәт йошурунуп туриду.

Бу мәмликитимиздики течлиқ вә турақлиққа болған һуҗум. Бу дөләтчилигимизниң вә пухралиқ йетилгәнлигимизниң пухтилиғини синаш.

Биз диний радикализм вә экстремизм көрүнүшлирини йоқитиш мәхситидә қанунлиримизни мукәммәлләштүрүшимиз керәк. Биз шундақла терроризмға қарши қанунлиримизни мукәммәлләштүрүшимиз лазим. Дөләт, экстремизм вә радикализм қайси тәрәптин келип чиқмисун, уларниң алдини елиш керәк.

Биз иҗтимаий, миллий вә диний кәскинлик һәм тоқунушларни йеңишниң йеңи пухта механизмлирини шәкилләндүрүшимиз лазим. Әнъәнивий әмәс сектиларниң вә шүбһилик сахта диний еқимлар паалийитиниң алдини қаттиқ елиш зөрүр.

Биз җәмийәттә, болупму яшлар арисида диний экстремизмниң алдини елишни күчәйтишимиз керәк.

Шундақла Дуниявий вә әнъәнивий динлар рәһбәрлириниң қурултайлири бериватқан әвзәлликләрдин пайдилиниш зөрүр. Мошу диалог мәйдани асасида биз диний асастики тоқунушларни һәл қилиш үчүн йеңи платформини вужутқа кәлтүрүшимиз керәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Биз региондики, Чоң Йеқин Шәрик даирисидә, һәтта аләмшумул дәриҗидә диний вә миллий тоқунушларни биртәрәп қилиш үчүн қайнақ нуқтиларда васитичи болушқа тәйяр турушимиз керәк.

Дөлитимизниң зайирлиқ характери — бу Қазақстанниң утуқлуқ тәрәққиятиниң муһим шәрти.

Буни һазирқи вә кәлгүсидики Қазақстан сәясәтчилири, барлиқ қазақстанлиқлар ениқ чүшиниши керәк.

Һөкүмәткә мениң Мәмурийитим билән бирликтә диний экстремизм вә терроризмға қарши күришиш бойичә дөләт программисини ишләп чиқишни тапшуримән.

Шуниң билән бир вақитта милләтни агаһландурғум келиду. Экстремизмға қарши күришиш, әйтәвир, гунакарни издәп тепишқа вә динға қарши күришишкә айланмаслиғи керәк.

Дин мәсилисидә ойлаштурулған яндишиш вә наһайити еһтиятчанлиқ зөрүр. Дөләт диний җамаәләрниң ички ишлириға арилашмаслиғи лазим. Биз виждан әркинлиги принциплириға, төзүмлүк вә диний чидамлиқ әнъәнилиригә һөрмәт билән әмәл қилишимиз шәрт.

Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти — Милләт Лидери
Н.Ә. Назарбаевниң Қазақстан хәлқигә Мәктүби:
“Қазақстан — 2050” Стратегияси.

2-тапшурма. Мәтинләрниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүшиарқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритиңлар.

3-тапшурма. *“Мәңгүлүк әлниң”* 9 муһим қәдрийитини ениқлап, уларни әһмийити бойичә «Ромб шәклидә орунлаштуруш» графикилиқ органайзериға йезиңлар.

4-тапшурма. Топланған материалларасасидакөзләнгән мәхсәткәмувапиқ еғизчә мурәккәп режә түзүңлар.Ишни топларда орунлаңлар.

5-тапшурма. Биринчи мәтин бойичә топларда бирикип, өз пикриңларни оттуриға қоюңлар. Топларға бөлүнүп, пикир муназириси уюштуруңлар.

6-тапшурма. Иккинчи мәтиндин беқинда вә бағланған қошма жүмлиләрни ажритип, бир нәччисини синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

7-тапшурма. Иҗтимаий-сәясий мавзуда берилгән бу мәтинләрниң жанрлиқ алаһидилигини ажритиңлар вә тәсвирий васитиләрниң қоллинилған жанрға бағлиқ пайдилинишини тәһлил қилиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-тапшурма. «Мәңгүлүк әлниң» 7 муһим қәдрийити һәққидә рефератйезиңлар.

9-тапшурма. Бөлүм бойичә алған билимиңларни нәтиҗиләш мәхситидә муәллим тәрипидин түзүлгән тест (синаш иши) тапшурмилирини орунлаңлар.

10-тапшурма. «Төрт жүмлә усули» арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2 АЛӘМШУМУЛ МӘСИЛИЛӘР

1-дәрис. АЛӘМШУМУЛЛИШИШ ДЕГӘН НЕМӘ?

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— Аләмшумул дегән уқумни қандақ чүшинисиләр?

— Дуниявий аләмшумуллишиш дегәндә немиләр көз алдиңларға келиду?

— Қазақстанда қандақ аләмшумул проблемилар можут дәп ойлайсиләр?

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар, мәтиннің мәхсити арқилиқ асасий ойни еniқлаңлар.

Аләмшумуллишиш яки глобализация (инглизчә *Global* — “аләмлик”, “дуния йүзилик”, “умумий”) — йеңи умум аләмлик сәясий, ихтисадий, мәдәний вә әхбаратлиқ биртуташлиқ қурулушиниң жәрияни. Аталғуни илмий айлинимға дәсләпки қетим 1983-жили киргүзгән америкилиқ ихтисатчи Теодор Левитт. Аләмшумуллишишниң йеңи басқучиниң һәрхил аспектлирини XX әсирниң оттурисидин башлап Уолт Ростоу, Дәниел Белл, Алвин Тофлер, Питер Дракер, Джон Нейсбитт, Лестер Туроу тәтқиқ қилди. Уларға илимға “интеллектуаллиқ индустрияләр ихтисади”, “әхбаратлиқ жәмийәт”, “техникилиқ революция”, “әхбаратлиқ партлаш”, “дуниявий йеза егилиги” дегән уқумларни киргүзди.

Иккинчи дуния урушидин кейинки дуниявий интизам үчүн аләмшумул инфрақурулум қуруш идеяси дәсләпки қетим XX әсирдә АҚШниң тәтқиқ мәркәзлиридә әмәлгә ашурулди. Аләмшумуллишиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чүшәнчиси, умумән алғанда, дуниявий цивилизацияниң әң әһмийәтлик өлчәмлириниң умумий адәмзат өлчимигә егә болуши дәп чүшәндүрүлиду. Қоршиған муһит, ресурслар (энергия, су, озуқ-түлүк), демография, көчүп-қонуш долқуни, нәшә тошуш, хәлиқаралиқ терроризм проблемилири ениқ бирла әлниң күчи билән йешилиши мүмкин әмәс. Әхбаратлиқ инқилап бу проблемиларниң аләмшумуллишиш өлчимигә егә болушиға тәсир қилди.

Тәтқиқатчилар аләмшумуллишишни дуниядики бирләшкән мәнтиқидин башқа һәммигә хас болған өзгиришләрниң топлими дәп қарайду. Өз ара мустәқиллик вә дуниявий тәрәққий етиш жәрияни аләмшумуллишишқа әкәлмәй қалмайду. Бу жәриян трансмиллий ихтисат билән умумадәмзат қәдрийәтлирини қоғдашқа асасланған хәлиқаралиқ тәшкилатлар системиси тәсирини күчәйтиду. Аләмшумуллишиш иҗтимаий феномен ретидә көп қирлиқ вә көплигән компонентларни өз ичигә алиду. Асасән, уни миллий вә дуниявий чарвичилиқниң техникилиқ вә малийәвий тәрәққиятиниң нәтижиси дәп һесаплайду. Һәрһалда, иҗтимаий-мәдәний өзгиришләр, адәмләр турмушиниң өзгириши, адәмзатниң қоршиған муһит билән мунасивитиниң мурәккәплишишиму аләмшумуллишишқа зор тәсир қиливатиду.

Аләмшумуллишишниң бирнәччә асасий компонентлири бар:

1. “Менталлиқ” яки мәдәний аләмшумуллишиш урпи-адәтләрниң, динларниң, мәдәнийәт вә идеологияләрниң “маслишишиниң” мурәккәп жәрияни.

2. Ихтисадий аләмшумуллишиш икки жәриянниң жиғиндисини — нәриқләрниң аләмшумуллишишини (капиталлиқ, әмгәк ресурслириниң, товарларниң вә хизмәт көрситишниң) вә ихтисадий нишанларниң аләмшумуллишишини билдүриду. Шундақла ихтисатниң тәшкилий қурулумлириниң — компаниияләрниң, фирмиларниң, корпорацияләрниң кәңийиши билән чүшәндүрүлиду.

3. Әхбаратлиқ-коммуникациялик аләмшумуллишиш — һазирқи замандики интеграциялик жәриянниң ичидә әң тәсири зор жәриян. Униңға: коммуникациялик мүмкинчиликләрни риважландуруш вә космослуқ бошлуқни әхбарат бериш үчүн пайдилиниш; дуниявий әхбарат торлириниң пәйда болуши вә тез риважлиниши; инсанийәт турмушидики көплигән жәриянларниң компьютерлиниши ятиду.

4. Этникилиқ аләмшумуллишиш асасий икки жәрияндин ибарәт — каинат аһалиси санининң өсүши вә һәрхил этникилиқ топларниң өз ара ассимиляцияси.

3-тапшурма. Мәтин бойичә чүшинигиңларни вә өз оюңларни жәмләп, төвәндики кластерни толуқлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Жуқуридики мәтин қурулумидики вә графикилиқ мәтиндики (кластер) мәлуматларни селиштуруп, муһим җайлирини ениқлап йезиңлар; силәрниң оюңларчә, уларниң қайсиси адәм һаяти үчүн әң муһим?

5-тапшурма. Уйғур тилиниң стилистикиси һәққидә немә билисиләр? Уларниң бир-биридин пәрқи немидә? Мисаллар арқилиқ чүшәндүрүп көрүңлар.

6-тапшурма. "Үч пәйт" усули арқилиқ өзәңларниң дәрис мабайнида утуқлуқ болған пәйтиңларни атаңлар; кейинки дәристә техиму җанландурушқа һаҗәт дәп һесаплайдиған бир һәрикитиңларни ейтиңлар.

2-дәрис. АЛӘМШУМУЛЛИШИШНИҢ АРТУҚЧИЛИҚЛИРИ БИЛӘН КАМЧИЛИҚЛИРИ

1-тапшурма. Берилгән мәтинни муәллимниң оқуп бериши билән тиңшаңлар.

Тәрәққий әткән әлләр үчүн аләмшумуллишиш җәриянида туғулидиған мәсилиләр билән ховуп-хәтәрләр. Аләмшумуллишиш җәрияни һәрхил иҗтимаий вә ихтисадий тәрәққият дәриҗисидики

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәрәққий әткән әлләргә вә хәлиқләргә һәрхил тәсир көрситиду. Тәрәққий әткән әлләргә аләмшумуллишиш техиму риважлинишқа йеңи мүмкинчиликләрни бериду. Шундақла, мошу әлләр үчүн наһайити чоң қийинчилиқларниму пәйда қилиду. Мәсилән, тәрәққий әткән әлләр билән әнди риважлиниватқан әлләрни селиштурғанда уларниң арқида келиш дәрижиси күн санап ашиду. Дуниявий базар ихтисадиға кириш үчүн тәрәққий әткән әлләрдин өзиниң ихтисадий-иҗтимаий қурулумини түп асасидин өзгәртип, баричә күч селишини тәләп қилиду. Хәлиқарилиқ базар толуғи билән көп милләтлик компаниялярниң вә тәрәққий әткән постиндустриаллиқ әлләрниң "оюн қаидилиригә" бекиниду. Тәрәққий әткән әлләрниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққий етиши, илим, техника вә технологияләр сүпити һазирчә наһайити төвән, һә бу, өз новитидә, тәрәққий әткән әлләр билән риқабәткә чүшүшкә мүмкинчилик бәрмәйду. Тәрәққий әткән әлләрниң алдида дуниявий аләмшуллишиш ихтисадиға интеграциялишиш вәзиписи туриду. Иккинчи тәрәптин, улар тәрәққий әткән әлләргә бекинда болушни халимайду. Дуниявий дөләтлик система — һазирқи дөләтләрниң дуниявий системиси. Дуниядики дөләтләр шуниң принциплириға асаслинип қурулған миллий мәмликәткә үлгә болуп һесаплиниду. Бүгүнки таңда милләт аләмниң җәмийәтлик тәшкиллинишиниң асасий бирлиги болуп һесаплиниду, һә миллий дөләт — униң сәясий тәшкиллинишиниң асасий өлчими. Бу икки бирликтә — җәмийәтлик вә сәясий — бир-биригә мас келиду, һә бу уларниң маһийитини, әһмийитини, һәқиқийлигини вә уларниң бир-бирисиз можут болмайдиғанлиғини билдүриду. Бу қаидә милләт билән миллий дөләткә пайда көзиниң мәртивисини бериду. Бийликкә қол йәткүзүш вә уни тутуп турғучилар үчүн сәясәтчиләр вә уларни қоллиғучилар милләт муддиаси үчүн хизмәт қилиши керәк. Һә мундақ хизмәт пәқәт бирла милләт өмүр сүридиған миллий дөләтләр даирисидила әмәлгә ешиши мүмкин.

Милләтни вә миллий мәмликәтни һазирқи дунияни тәшкилләштүрүшниң җәмийәтлик-сәясий үлгиси ретидә тән елиш милләтчилликкә алаһидә, дәсләпки (һазирчә ялғуз) дуниявий идеология мәртивисини елип бәрди. Милләтчилик бүгүнки дөләт тизиминиң қануний васитиси вә идеологиялик асасидур. Өз новитидә, бу система өзиниң аммибаплиғи түпәйли аләмшумул характерға егә болуватиду. Миллий һөкүмәтләр еһтиятлиқ билән йәр шарини толуқ егиләп, пәқәт бир-биринила хәлиқара мунасивәтләрниң субъекти ретидә тән еливатиду. Мана шундақ һаятниң көплигән саһалириға тән аләмшумуллишиш җәрияни, мошу дуниявий дөләтлик системиниң инфрақурулумлуқ һулиға асасланған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар.

3-тапшурма. Мәтинни тәкрар оқуп чиқиңлар, униңдин алған әхбаратларбилән төвәндики графикилиқ мәтин мәзмунидики охшашлиқ вә айримчилиқларни селиштуруңлар. "Венн" диаграммисини пайдилансаңлар болиду.

Ихтисадий аләмшумуллишиштики иҗабийлиқ вә сәлбийлик

Иҗабий тәрипи	Сәлбий тәрипи
• Дәләтләр арисидики ихтисадий мунасивәтләрни йеникләштүриду. • Ресурслар ихтисадини тәминләйду. • Дуниявий тәрәққиятни рәғбәтләндүриду.	• "Алтун миллиард" тәркивигә кирмигән әлләрниң өз ресурслирини йоқитиши. • Аҗиз дәләтләрниң кичик тиҗарәтлиридинму айрилип қелиши вә аһалиниң һаят кәчүрүш дәриҗисиниң төвәнлиши. • Күчлүк дәләтләр вә аҗиз дәләтләрниң ихтисадий дәриҗисигә қаримай, риқабәтлик күрәшниң һәммисигә бирдәк тарқилиши.

Стилистика вә стиль һәққидә умумий чүшәнчә

Стиль вә стилистика қедимий грекларниң stylos (қәләм) дегән сөзидин келип чиққан. Әдәбий тилниң нормилириға мувапиқ вә ейтмақчи болған пикирни мәхсәткә лайиқ чирайлиқ вә мәналиқ сөзләшниң әмәл-услубини **стиль** дәймиз. Мәлум бир системиға чүшкән стильниң алаһидиликлирини умумән тилниң тәсвирий васитилиридин орунлуқ пайдилиниш усуллирини тәкшүрәйдиған илимни **стилистика** дәп атаймиз.

Сәнъәтниң барлиқ саһасида (мемарчилиқ, сүрәт, музыка, қол һүнәр в.б.) "стиль" дегән чүшәнчә можут. Лекин сөз сәнъитидә, бәдиий әдәбиятта стиль өзигә хас алаһидиликлири билән ипадилиниду. Тил стили сөзлигүчидин, язғучидин пәқәт тилниң нормилирини таза сақлашнила яки униңға риайә қилишнила әмәс, шуниң билән биллә тилниң әң яхши элементлирини таллап, орунлуқ қоллинишни, маһирлиқ билән ишлитишни тәләп қилиду.

Бәзидә мәлум язғучи, алим, журналистниң өзигила хас сөз қоллиниш усули, сөз ишлитиш алаһидилиги болуши мүмкин. Буни, әлвәттә, тил стили дәп қарашқа болмайду. Әдәбий тил стили айрим адәмләрниң сөз қоллиниш усулидин мурәккәп, у мәлум система сүпитидә қелиплашқан вә әнъәнигә айланған умумий нормидур. Демәк, стильму, стилистикиму әдәбий тил нормилириға асаслиниду. Әмәлий стилистика әдәбий тил нормилириға (фонетика, лексика, грамматика, орфография вә орфоэпия нормилириға) мувапиқ дурус сөзләшкә, һәрбир сөзни аңлиқ рәвиштә таллавелип, тәләпкә мувапиқ ишлитишкә үгитиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тилниң тәсвирий васитилирини тәкшүрәйдиған нәзәрийәвий стилистикиму вә шу васитиләрдин әмәлиятта пайдилинишниң конкрет йол-йоруқлирини үгитидиған әмәлий стилистикиму биздин мәдәнийәтлик сөзләшни, саватлиқ йезишни тәләп қилиду.

Мәдәнийәтлик сөзләш — пикирни чеварлик билән еник, рошән вә дәл тәсвирләп бериш маһирлиғи.

Саватлиқ йезишму тил мәдәнийитигә ятиду. Қанчилик сөзгә уста болған билән, өз ойини жиғинчақлиқ билән йезип берәлмисә, тил-имла қаидилиригә жавапкәрсизлик билән қарап, саватсиз, хата язидиған болса, ундақ адәмниң тилини мәдәнийәтлик тил дәп қарашқа болмайду.

Мәдәнийәтлик сөзләш тил мәдәнийитиниң асасий тәләплири вә мәдәнийәтлик хәлиқләрниң әң муһим бәлгүси болуп һесаплиниду.

4-тапшурма. “Аләмшумуллишишниң келәчигимиз үчүн пайдиси көпму, зийиниму?” дегән мавзуға аргументативлиқ эссе йезиңлар. Көтирилгән мәсилә бойичә икки тәрәплик пикирни яки вәзийәтни тәһлил қилип, бирини таллап, өз оюңларни дәлилләпйезиңлар. Эссейезиш җәриянида әдәбий тил стилиниң әң йетүк тәсвирий васитилиридин дурус пайдилиниңлар.

5-тапшурма. Муәллимниң ярдимидә алдин-ала тәйярланған дескрипторлар арқилиқ бир-бириңларниң эссесини тәһлил қилиш арқилиқ баһалаңлар.

6-тапшурма. “Рефлексивлиқ нишан” усули арқилиқ тахтиға (яки вараққа) сизилған нишанда һәрбир параметр бойичә өз паалийитиңларни баһалаңлар: онлуқ мәхсәткә йеқинлашқансири, өз утуқлириңлар билән хошал болуңлар, онлуқтин чәтнигән қисимларда йәниму тиришиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-дәрис. АЛӘМШУМУЛ МӘНПИЙӘТЛӘР КЛУБИ

1-тапшурма. Мәтинни бирнәччә қисимларға бөлүп тиңшаңлар.

Дөләт рәһбири Нурсултан Назарбаев Астана клубиниң VI мәжлисидә сөзгә чиқип, аләмшумул синақларни йоқитиш йоллирини издәш жәриянида Астана клубиниң алаһидә әһмийәткә вә актуаллиққа егә екәнлигини тәкитлиди.

Президент чоң дөләтләр оттурисидики қариму-қаршилиқниң өсүп, униң турақсизлиқни күчәйтиватқанлиғини тәкитлиди вә йеңи реаллиқниң асасий тавакәлчиликлиригә тохталди.

Дөләт рәһбири сода урушлири ақивитидә дуниявий ихтисат өсүшиниң төвәнлишиш ховупиниң бар екәнлигини атап көрсәтти.

— Уларниң бири АҚШ вә Хитай оттурисида қанат йейиватиду, дуниявий ихтисатниң үчтин бир қисми, аләмшумул экспортниң 20 пайизи вә бевасита инвестицияләр еқиминиң үчтин бир қисмидин ошуғи шуларниң әнчисигә тоғра келиду. Бу сода уруши дуниявий ихтисатниң өсүшиниң төвәнлишишигә вә ақивәттә тәрәққий етиватқан әлләрдики әһвалниң начарлишишиға елип келиду. Намратчилиқ, ишсизлиқ — терроризм, миграция вә бөлгүнчилик үчүн яхши асас. Давамлишиватқан уруш еғир ақивәтләргә елип кәлгән Авғанстандики әһвал нәқ әйнә шундақ, — дәп тәкитлиди Дөләт рәһбири.

Нурсултан Назарбаев шундақла биртәрәплимә тәртиптә жарий қилиниватқан ихтисадий чариләр проблемисиға тохталди, Чоң Евразияниң айрим қисмида һәрбий қариму-қаршилиқниң орун елиш ховупиниң жуқури екәнлигигә диққәт ағдурди.

— Йеқин Шәрик әң хәтәрлик регионларниң бири болуп һесаплиниду, — дәп билдүрди Президент. — Турақсизлиқ Сириядики боһран, Ирақтики сәясий кәскинликниң сақлиниши, Ливиядики пухралар уруши, әрәп әллириниң тәрәққиятидики ички синақ-ховуплар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ақивитидә пәйда болди. Мошуниң һәммиси қийинчилиқ арқилиқ қолға кәлтүрүлгән Иран билән түзүлгән ядро келишиминиң парчилиниши билән мурәккәпләшмәктә. Дуниявий бирләшмә, жүмлидин — Қазақстан мошу һөжҗәт үстидә узаққа созулған ишни елип барди. Бизниң мәмликәт пүткүл дунияға ядро қуралиға егә болушниң бехәтәрликни тәминләш мәсилисини һәл қилмайдиғанлиғини өз үлгиси билән көрсәтти. Жумһурийәт мошу қуралдин ваз кечип, хәлиқара бирләшминиң ишәнчисигә егә болди.

Бунинда Дөләт рәһбири мәмликәтләр сода вә чариләр уруши шараитида пайдилиниватқан коммуникацияләр бехәтәрлиги мәсилисигиму тохтилип өтти.

Нурсултан Назарбаев аләмшумул синақларни бир тәрәп қилиш йолини издәш мәхситидә бирқатар муһим тәшәббусларни оттуриға қойди. Жүмлидин — Брюссельда болуп өткән АСЕМ форумида АҚШ, Россия, Хитай, Европа Иттипақи әллириниң диалогниң йеңи шәкиллирини тепиши керәклиги тоғрилиқ ейтқан идеясини әслитип өтти.

1975-жили түзүлгән Хельсинки Хуласә актини (ЕБһТниң Хельсинкида болуп өткән I Саммитида қобул қилинған вә тәшкилатниң асасий принциплар декларациясини өз ичигә алидиған) йеңилаш вә 2020-жили бехәтәрлик һәм һәмкарлиқ бойичә шундақ конференцияни өткүзүш вақти кәлди, деди Нурсултан Назарбаев.

Дөләт рәһбири шундақла бехәтәрлик бойичә Мюнхен хәлиқара конференцияси охшаш абройлуқ форумни өткүзүш тәжрибисидин пайдилинип, Астана клуби асасида пайтәхттә Евразиядики бехәтәрлик бойичә конференция өткүзүшни тәклип қилди. ЕАИИ, Европа Иттипақи вә "Бир бәлбағ вә бир йол" Хитай лайиһисиниң нәтиҗидарлиқ өз ара һәрикити көп жәһәттин буниң үчүн асас болди. Қазақстан чоң Евразияниң бир қисми болғачқа, һәрқачан очуқ диалог тәрәпдари болди вә тоқунушуватқан тәрәпләрни яхши-хоп қилишқа күч чиқирип һәм көп чағларда бу ишта утуқ қазинип, течлиқпәрвәр сәясәтни жүргүзди. Дунияни бирләштүрүш — бизниң тарихий вәзипимиз. Астана клубиниң учришишини өткүзүшниң маһийитиму әйнә шунинда.

Нурсултан Назарбаев экспертлиқ муһакимә давамида қитъәниң барлиқ әллириниң пайдисиға Евразияни техиму тәрәққий әткүзүш бойичә инновациялик идеяләрниң пәйда болидиғанлиғиға үмүт билдүрди.

Қазақстан Президентиниң докладидин кейин һәрхил вақитларда өз әллиридә асаслиқ дөләт лавазимлирини егилигән чәт әллик сәясәтчиләр сөзгә чиқип, заманимизниң муһим проблемилирини һәл қилишни қандақ тәсәввур қилидиғанлиғи билән ортақлашти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтиннің мәхситиарқилиқ асасийойни еniқлаңлар. Қазақстанға мунасивәтлик қандақ аләмшумулмәсилиләрниң мождутлуғини чүшәндиңлар?

3-тапшурма. Төвәндики мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар; мошу аләмшумул мәсилиләрниң қайсиси бизниң дәләткә мунасивити бар дәп ойлайсиләр? Өз оюңларни еniқ дәлилләрарқилиқ хуласиләңлар.

Инсанийәтниң аләмшумул мәсилилири һәққидә

Аләмшумул **энергетика мәсилиси** — инсанийәтни һазирқи вақитта вә йеқин келәчәктә энергия вә йеқилғу билән тәминләш проблемиси. Бу проблеминиң келип чиқишиниң асасий сәвәви XX әсирдә минераллиқ йеқилғуни пайдилинишиниң чапсан өсүшидур.

Демографиялик мәсилә икки хил көрүнүш тапиду; тәрәққий әткән әлләрдики тез өсүш вә тәрәққий әткән дәвирләрдики әлләрниң демографиялик қериши. Тәрәққий әткән әлләрдики демографиялик өсүшниң йешими — ихтисадий өсүш чапсанлиғиниң тәрәққиятини өстүрүп, хәлиқ санининг өсүш чапсанлиғини төвәнлитиш болса, тәрәққий әткән дәвирләрдики әлләрниң демографиялик қеришиниң йешими — эмиграция вә пенсия системисини реформилаш.

Кәмбәғәллик мәсилиси — аләмшумул мәсилиләрниң ичидики әң асасийлириниң бири. Кәмбәғәллик — дәләтниң шу әлдики адәмләрни әң аддий вә әң әрзән һаят шараити билән тәминләлмигинидур. Болупму, тәрәққий әткән әлләрдики гадайлиқниң чоң масштаблири пәқәт миллий әмәс, шундақла дуниявий турақлиқ тәрәққиятқиму чоң хәтәр туғдуриду.

Озуқ-түлүк мәсилиси — һазирқи вақитниң өзидә адәмләрниң өзини өзи һаятлиқ әһмийити бар, пайдилиқ озуқ-түлүкләр билән толуқ тәмин етәлмигини. Бу мәсилә тәрәққий әтмигән әлләрдә озуқ-түлүкниң тамамән йетишмәслиги дәп тонулса, тәрәққий әткән әлләрдә бу һаҗәтлик тамақниң тәңсизлиги болуп һесаплиниду. Бу мәсилиниң йешими тәбиий ресурсларни дурус қоллиниш, йеза чарвичилиғидики илмий-техникилиқ тәрәққиятқа вә дәләт тәрипидин қоллаш дәриҗисигә зич бағлинишлиқтур.

4-тапшурма. "Аләмшумуллишиш шараитидики миллий қәдрийәтләрниң әһмийити" дегән мавзуда аргументативлиқ эссе йезиңлар.

5-тапшурма. Иҗадий ишиңларни тәкшүрүш үчүн бир пикиргә келип, дескриптор түзүңлар вә муәллимниң назаритидә эсселарни тәкшүрүңлар. Иҗадий ишта синипдишиңларниң тилниң қандақ васитилиридин пайдиланғиниға көңүл бөлүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. Қайтурма алақә жүргүзүш үчүн төвәндики даналар сөзини асас қилип, өзәңларниң бүгүнки паалийитигә баһа бериңлар.

Өзәңгә өзәң қазилиқ қил. Бу әң қийин иш. Башқиларға қазилиқ қилиштин көрә, өзәңгә һөкүм чиқириш хелила еғир. Әгәр өзәңни дурус баһалашни билсәң — сениң данишмән болғиниң шу.

Аде Сент-Экзюпери

4-дәрис. "ҚАЗАҚСТАН ЙЕҢИ АЛӘМШУМУЛ ӘМӘЛИЙ ШАРАИТТА: ӨСҮШ, ИСЛАҺАТЛАР, ТӘРӘККИЯТ"

1-тапшурма. Дәсләпки Әлбешиниң Қазақстан хәлқигә йоллиған Мәктүбидин елинған парчини оқуп чиқиңлар.

Бүгүнки таңда Қазақстан ихтисадиға дуния базарлиридики касатчилиқ вужутқа кәлтүргән бирқатар амиллар әкси тәсирини тәккүзмәктә. Аләмшумул боһранларниң келип чиқиши бизгә мунасивәтлик әмәс. Аләмшумул боһранлар тәсиридин һечким сақлинип қалалмайду.

I. Йеңи аләмшумул әмәлий шараитниң синақ-ховуплири

Бүгүнки таңда бизгиму дуния тәрәккиятиниң пүткүл синақ-ховуплирини көрүп билишниң әһмийити зор.

Биринчидин, һазирқи аләмшумул боһран аммивий рәвиштә өз чаңгилиға елиш хусусийитигә егә. Әмәлиятта малийә, углеводород, металлар, озуқ-түлүк вә башқиларға аит һәммә дуниявий базарлар турақсиз. Бизниң экспортлуқ мәһсулатлиримизға еһтияжниң төвәнләп кетишиниң асасий сәвәвиму шуниңда.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иккинчидин, дуниянин барлиқ ихтисатлиридиму ихтисадий өсүшниң төвәнләватқанлиғи байқалмақта. Бүгүнки таңда аләмшумул ички умуммәһсулат өсүминиң давамлиқ төвәнлиши һәққидики тәхминләр һечкимни һәйран қалдурмайду. 2011-жилниң күзидин башлап Хәлиқара валюта фонди уларни 5тин 3 пайизға қәдәр төвәнләткән һалда, тәхмин қилинған көрсәткүчләрни 6 қетим тәкрар қариди. Һәм һәр еһтималларға қариғанда, буму чеки әмәс охшайду.

Үчинчидин, бүгүнки таңда нефтьтин чүшидиған супер тапавәтләр йоқ.

Төртинчидин, аләмшумул ихтисат сәясий амилларниң қисимини һис қилмақта. Дуния турақсизлишиватиду. Йетәкчи державилар бир-биригә қарши санкцияләрни жарий қилди. Уларниң арисидики ишәнчә кәскин төвәнләп кәтти. Йеқин вә Оттура Шәриқ, Шималий вә Мәркизий Африка регионидики турақсизлиқ билән зиддийәтләр кән миқияслиқ қачақлар еқимиға елип кәлди. Һәр күни террорлуқ вақиәләр билән онлиған адәмләрниң һалак болғанлиғи тоғрилиқ учурлар келиду. Бүгүнки таңда хәлиқара терроризм дунияға чоң ховуп туғдуруватиду. Бу мустәқил дөләтләрниң ички ишлириға ташқи күчләрниң арилишиши арқилиқ дөләтчиликниң бәрбат болушиниң ипадиси.

Дуния тәрәққияти күчләрниң дуниявий вә регионлуқ мәркәзлири арисидики жиддий риқабәтчилик даирисидә әмәлгә ашидиған болиду. Йеңи аләмшумул һаят һәқиқитиниң синақ-ховуплириға биз өзүмизниң еник имканийәтлири асасидики бирпүтүн иш-һәрикәт стратегиясини қарши қоюшимиз керәк.

II. Қазақстанниң боһранға қарши мүмкинчиликлири

Аләмшумул боһран — у пәқәт ховупла әмәс, шуниң билән биллә йеңи мүмкинчиликләр. Дуниявий миқиястики нурғунлиған компанияләр тәрәққиятниң боһранлиқ дәвридә утуқлуқ компаниялərгә айланди. Әмәлиятта кейинки йерим йүз жиллиқта утуққа қол йәткүзгән мәмликәтләрниң һәммиси һәқиқий мәнасида нөлдин башлиған еди. Бизниң Қазақстанниң өзиму боһран дәвридә дунияға кәлди. Дәсләпки он жиллиқта — Мустәқилликниң шәкиллинишиниң әң қийин мәзгилидә — биз асасән "нефтьсиз" һаят кәчүрдуқ. Мустәқил Қазақстан һәрқачан ташқи ихтисадий стихияларға қарши тәрәққий қилип кәлди. Мустәқиллигимизни елан қилған өткән әсирниң 90-жиллириниң биринчи йерими биз үчүн қолайлиқ болдиму? У мәзгилләрдә ишләпчиқириш тохтап, адәмләр ишсиз вә һаят кәчүрүш үчүн зөрүр болған мәбләғсиз қалди. Биз мунасип рәвиштә, қәдәммуқәдәм у боһранни ишғал қилишни билдуқ. Бизниң мәмликитимиз өзгиришләрниң дәсләпки нәтиҗилирини әндила һис қилишқа баш-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лиған чағда 1997—1998-жиллардики Жәнубий-Шәрқий Азиядики малийә боһрини йетип кәлди.

Шу вақитларда қобул қилинған стратегиялик қарарлар билән ишһәрикәтләр муһим иҗабий әһмийәткә егә болди. У кәң миқияслиқ хусусийлаштуруш билән бизниң ихтисадимизға нурғунлиған трансмиллий компанияләрниң келиши. Шу мәзгилдә биз йеңи пайтәхтимиз — Астананиң қурулушини қолға алдуқ, Каспий труботармақлиқ консорциуми ишләшкә башлиди, "Қазақстан—2030" Стратегияси һаятқа йолланма алди. 2007—2009-жиллардики дуниявий малийә боһрини бой көрсәткәндә Миллий фонд тәшкил қилиш тоғрилиқ қарарниң муһимлиғи бирқәдәр рошәнләшти. 20 миллиард доллардәк — Қазақстан ички умуммәһсулатиниң 14 пайизи — иш билән тәминләшни қоллашқа, йолларни җөндәшкә вә селишқа, шәһәрләр билән йезиларни аватлаштурушқа бөлүнди. Банк сектори, дехан егиликлири, кичик вә оттура тиҗарәт ярдәмгә қол йәткүзди. Виждансиз қурулуш салғучиларға алданған миңлиған үлүши бар қурулушқа қатнашқучилар дөләтниң ихтиярий ғәмхорлуғи түпәйли йеңи өйләрни елишқа муваппәқ болди.

Биз боһранға қарши икки режини тәйярлап, пәйдин-пәй әмәлгә ашурдуқ. Бу бизниң ихтисадий қийинчилиқларни беқиндуруштики зор һәм утуқлуқ тәҗрибимиз. Һазирқи аләмшумул боһран бизниң бешимизға күтүлмигән йәрдин келип чүшкини йоқ. Мән йеңи долқунниң қандақла қилип болмисун келип уридиғанлиғи тоғрилиқ талай қетим ейтқан едим. Бу дөрән Қазақстан боһранға қарши алдини елиш стратегиясини дәсләпки қетим пайдилиниватиду.

2-тапшурма. Берилгән мәтинниң рәсмий иш стилиға ятидиғанлиғини қандақ дәлилләшкәболиду, өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

3-тапшурма. ХАБАР телеканали тәрипидин тәйярланған "Аләмшумул чақириқлар" топлимисидики "Дәм ал" ("Дыши"рус тилида)һөжҗәтлик фильмини тор бетидин тепип, экрандин көрүңлар.

4-тапшурма. 1,3-тапшурмиларни орунлап болуп, уларниң стильниң қайси түридә берилгинини ениқлаңлар. Һәр түрлүк стильдики бу мәтинләрниң мавзусини, хизмитини, тәркивини, тил алаһидиликлирини селиштуруп тәһлил қилиңлар.

5-тапшурма. Селиштуруңлар:экрандин көргән мәлуматни тез қобул қилимизму, яки тиңшиған, оқуған мәтинниму? Сәвәви немидә дәп ойлайсиләр? Өз оюңлар билән бөлүшүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Функционаллиқ стильниң түрлири

Тил инсан паалийитиниң һәрхил саһалирида қоллинилиш алаһидиликлиригә бола бәш функционаллиқ стильға бөлүниду: илмий стиль, публицистикилиқ стиль, рәсмий иш стили, жанлиқ тил стили, бәдиий әдәбият стили.

1. Илмий стиль. Бу стиль илим-пән үчүн хизмәт қилиду. Илмий мақалә, доклад, очерк, монография вә диссертация охшаш әмгәкләр илмий стильда йезилиду. Илмий әмгәкләрниң мәхсити — мәлум бир пикирниң, тәхминниң һәққанийлиғини дәлилләштин ибарәт. Илмий әмгәкләрниң тәсирчанлиғи уларниң мәнтиқилик вә мәзмунининг еник болушиға асаслиниду.

Илмий стиль өз новитидә мәхсус илмий стиль, илмий-аммибап стиль вә илмий-оқуш стили дәп үчкә бөлүниду. ***Мәхсус илмий стиль*** илмий стильниң асасий қанунийәтлиригә толуқ жавап бериду. Бу стильда йезилған әмгәкләр, адәттә, шу саһа мутәхәссислири үчүнла чүшинишлик болиду. ***Илмий-аммибап стильда*** йезилған әсәрләр муәллиплири пәқәт алимларға әмәс, шундақла журналистлар, язғучилар болуши мүмкин. Бу хил әсәрләрниң мәхсити илим-пәнниң һәрбир саһаси бойичә билимни яки бирәр йеңилиқни кәң хәлиқ аммисиға тонуштуруштин ибарәт. ***Илмий-оқуш стилида,*** адәттә, дәрисликләр йезилиду. Мәлумки, дәрисликләрниң асасий мәхсити — илим-пәнниң мәлум бир саһасини үгитиштин ибарәт.

Илмий стильниң лексикисида аталғулар наһайити көп болиду. Исимлар (болупму абстракт исимлар) пеилларға нисбәтән көп ишлитилиду.

2. Публицистикилиқ стиль. Мәзкур стиль, асасән, жәмийәтлик мунасивәтләр саһасида ишлитилиду. У гезит, иҗтимаий-сәясий журналларда, радио-телевидениедә вә һөжҗәтлик фильмларда кәң қоллинилиду. Публицистикилиқ стиль йезиқчә вә еғизчә шәкилләрдә бирдәк ишлитилиду. Мәзкур стильдики әсәрләр һәрхил мавзулардики фактларни кәлтүрүпла қоймай, уларға баһаму бериду. Шуңлашқа мундақ әсәрләр тәрғибат-тәшвиқатлиқ һәм тәшкилатлиқ характерға егә.

Публицистикилиқ әсәрләр тилида әдәбий тилниң барлиқ көрүнүшлирини байқаш мүмкин. Лекин уларниң луғитидә иҗтимаий-сәясий лексика һәм турақлиқ ибариләр бесим болуп келиду.

3. Рәсмий иш стили. Бу стиль һоқуқий мунасивәтләр саһасиға хизмәт қилиду. Рәсмий иш стили өз новитидә төвәндикичә үч стильға бөлүниду:

а) мәхсус қанун ишләпчиқириш стили (қанун, пәрман, пухралиқ вә жинайәт актлири в.б.);

ә) мәмурий (акт, көрсәтмә, инструкция в.б.) вә иш қәғәзлири (тәржимиһал, әризә, характеристика, ишәнчнамә) стили;

б) дипломатиялик стиль (нота, меморандум, коммюнике, конвенция в. б.).

Рәсмий иш стили асасән йезиқчә түрдила әмәлгә ашурулиду. Бу стильда йезилған һөжҗәтләрниң тили еник һәм дәл болуп, уларни һәрхил шәрһиләш мүмкин болмайдиған дәриҗидә болуши керәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. “Язмичә сөһбәт” усулини пайдилинип, топтики яки жүптики оқуғучилар бир-бириңларниң язмичә соалиға жавап бериш арқилиқ дәрис бойичә өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

5-дәрис. АЛӘМШУМУЛЛИШИШ ВӘ ТӘРӘККИЯТ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар.

Ахирқи пәйтләрдә инсанийәтниң һаят паалийитигә бағлиқ барлиқ саһалар мисли көрүлмигән тезликтә аләмшумуллишиш жәриянига көчти. Бу жәриянлар пәқәт мәлум миллий дөләтләргила әмәс, бәлки пүткүл инсанийәткә тәсир көрситиду. Болупму сәясий, ихтисадий вә әхбаратлиқ-технологиялик саһадики мисаллардин көрүшкә болиду. Жаһан ихтисади шараитида аләмшумуллишиш дегәндә товар, хизмәт, әхбарат вә технологияләр һәм һәрхил миллий дөләтләр чегарилиридики адәмләрниң әркин һәрикәтлиниши кәби һадисиләрни көздә тутиду.

Әгәр бүгүнки күндә жуқури технологиялик ишләпчиқириш дуниянiң һәрхил булуңлирида жайлашқан трансмиллий компанияләрниң йеқин һәмкарлиғиға муһтаж болса, у вақитта бу һәқиқәткә асаслинип, һәрқандақ этномәдәний жәмийәт өз әмгәк базирини, товарлирини, технологиялирини, инсан ресурслирини йоқатмаслиқ үчүн өзиниң миллий ихтисадий дәриҗисини дуниявий дәриҗигә маслаштуруши шәрт. Бүгүнки дунияда көплигән дөләтләр үчүн пәқәт һәмкарлиқ вә ашкарилиқта уларниң ихтисадий вә мәдәний мәнпийәтлирини һимайә қилиш имканийәтлири можут.

Аләмшумуллишишқа еришиш йолида Қазақстанда Үчинчи модернизация башланди. Мәзкур программа даирисидә дөләтни тәрәккий әткән әлләр билән һәмкарлаштуруш имканийитини беридиган комплекслиқ чарә-тәдбирләрни әмәлгә ашуруш режиләнгән.

Биринчидин, бу программа дөләт қурулмилири алдиға чоң вәзипә жүклиди: инновацияләрни қоллап-қувәтләш вә уларни ишләпчиқиришқа тез сүръәт билән киришиш арқилиқ ихтиса-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дий технологиялик йеңилаш-модернизацияләшни киргүзүш. Шу мәхсәттә дөлитимиздә жуқури технологиялик мәһсулат ишләпчиқириш тәжрибиси бар чәт әллик инвесторларни жәлип қилиш тәләп қилиниду.

Өз елиниң, әвладиниң келәчиги үчүн жавапкәр болған жәмийәттә ишләпчиқиришниң йеңилиқлири вә адәм ресурсиниң тәрәққияти үчүн билим вә маһарәтни тоғра ишлитиду.

Һәрқандақ тәрәққий әткән миллий ихтисади билим бериш системисиниң заманивий ишләпчиқириш һажәтлигини қанаәтләндүрүшкә қаритилған, өз елиниң чегарисидила әмәс, шундақла хошна әлләрдиму алий билимлик жәмийәттин келиплишиду. Башқичә ейтқанда, бу һаләт адәм капиталини риважландуруштики риқабәткә қабилийәтлик болуп, у пүткүл дөләт вә униң хәлқиниң риқабәткә қабилийәтликлигини тәминләйду.

Шундақла, "Жәмийәтлик сәвийәни модернизацияләш" дөләтлик программисиниң даирисидә билим бериш системисини ислаһатлаш, мәдәнийәтни тәрәққий әткүзүш, жәмийәтлик миллий дәстүрләрни сақлаш вә риважландуруш вәзипилиригә киргүзүлгән Қазақстан ихтисадиниң тәрәққиятини тезлитиш чарилири қараштурулған.

Әгәр бизниң елимиз тәрәққиятниң бесимлиғини дурус бәлгүләп, өз жәмийитидә ижтимаий режиләнгән сәясәтни әмәлгә ашурған һалда өз хәлқиниң адимий ресурслирини риважландурса, аләмшумуллишиш жәриянининг йеқимсиз тәсиридин қутулупла қалмай, шундақла өз ихтисади вә мәдәнийитини риважландурушта пайда елиш мүмкинчилигигә егә болалайду.

Пәқәт шу һаләттила мәдәнийитимиз билән әхлақий тәрәққиятимизға қошқан үлүшимиз хәлқимизни шәхс ретидә йоқиталмайдиған әнъәнилири билән әхлақий қәдрийәтлиригә тәсир қилиду.

2-тапшурма. Мәтиндә берилгән асасий ойни өз сөзүңлар билән ейтип бериңлар, мәтин қайси стильдайезилған, уни қандақ дәлилләп берәләйсиләр?

3-тапшурма. Төвәндики кластерни өз билиминлар, пикриңлар асасида толтуруңлар.

4-тапшурма. Төвәндики диаграмма билән тонушуп, өзәңлар ясиған кластер билән селиштуруңлар: қандақ охшашлиқларни байқидиңлар? Уларниң айримчилиғидики муһим жәйлирини ениқлап йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ишләп чиқиришниң һәрхил саһалиридики һаваниң булғиниш дәриҗиси

-иссиқ энергетикиси
-автотранстпорт
-қара металлургия
-қурулуш материаллирини шләп чиқириш
-рәңлик металлургия
-нефтьни қайтидин ишләш
-химиялик ишләп чиқириш

5-тапшурма. “Араллар” усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар:дәрис җәриянида өзәңларни қайси аралда сәзгиниңларни бәлгүләңлар.

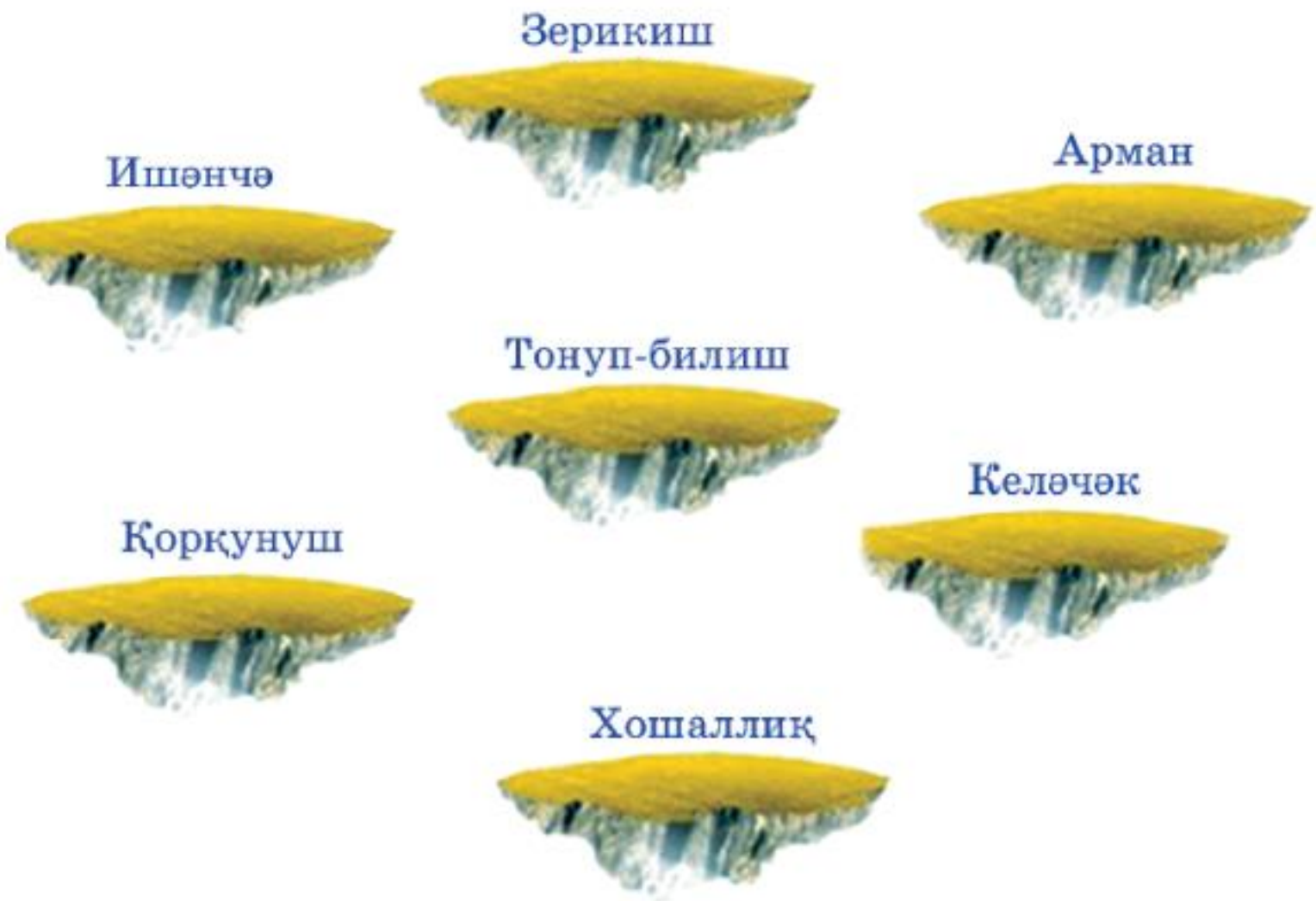

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-дәрис. АЛӘМШУМУЛ АЛИМ

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— Уйғурниң дунияға тонулған алими Й.Х.Һаҗип һәққидә немә билисиләр?

— Униң шаһ әсәри *“Қутадғу билик”* һәққидә ейтип бериңлар.

— Қандақ ойлайсиләр, бу әсәр немиси билән баһалиқ?

2-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар, қайси стильдайезилғинини еniқлап, тил алаһидилигигә көңүл бөлүңлар.

Йүсүп Хас Һаҗип уйғур миллитиниң шан-шәрипи, иптихари вә аләмшумул алимидур. Йүсүп Хас Һаҗип һәққидә хелә жиллардин бери барғансири чоңқур вә әтраплиқ елип бериливатқан тәтқиқат мевилири униң һәқиқәтән көп тәрәплимә йетүк алим вә улуқ бир данишмән екәнлигини испатлап бәрди.

Уйғур хәлқиниң йетүк алими парлақ илһам вә йүксәк ижтиһат билән қәләм тәвритип, уйғур хәлқи, жүмлидин, инсанийәт мәдәнийити ғәзнисигә зор төһпиләрни қошқан зат еди.

Сәүдийә Әрәпстанниң Мәккә Мукәррәмә шәһиридә турушлуқ вәтәнпәрвәр, яш алим Сираҗидин Әзизий Йүсүп Хас Һаҗип тоғрилиқ йезилған материаллар һәққидә тохтилип, мундақ дәйду: “Һазирғичә Йүсүп Хас Һаҗип һәққидә нурғунлиған әсәрләр йезилип, уйғурлардин чиққан бу улуқ алим кәң хәлиқ аммисиға толуқ тонуштурулди. Лекин, әпсуски, шуниң билән биллә коммунист идеясидики бәзи аталмиш язғучилар Й.Х.Һаҗипни вә униң аләмшумул дастани “Қутадғу биликни” көпирәк дәһрийлик нуқтисидин изаһлиди. Һәтта бир қисим кишиләр “Қутадғу биликни” марксизмчә тәтқиқ қилиш дегән сәпсәтә билән алимни “атеизмчи еди” дәп тәсвирләшти. Бу һәқиқәтни әмәлийәттин издәш роһи бойичә йәкүнләнмигән һәм әмәлиятқа уйғун болмиған бирхил биртәрәплимә қараш болуп, Йүсүп Хас Һаҗипниң пүтүн һаяти, “Қутадғу билик” дастанининиң мәзмуни, униң уйғур миллитидин чиққан, диний вә башқа тәрәпләрдин толуқ йетишкән чоңқур етиқатлиқ бир мусулман алим екәнлигини намайән қилмақта.”

Сираҗидин Әзизий Йүсүп Хас Һаҗип вә униң шанлиқ әсәри һәққидә тохтилип, йәнә мундақ деди: “Йүсүп Хас Һаҗип тәхминән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1019-жили Қараханийларниң пайтәхти Орду кәнт Баласағунда дунияға келип, 1085-жили Қәшқәрдә аләмдин өткән. Униң дунияға мәшһур шаһ әсәри “Қутадғу билик” “бәхит кәлтүргүчи илим” дегән мәнада болуп, сап уйғур тили, қәшқәр тили билән йезилған. Йүсүп Хас Һаҗип китавини Қараханийларниң хани Әбул Һәсән Сулайман Буғраханға тәғдим қилған болуп, хан униңға мәхсус мәслиһәтчи мәнисидики Хас Һаҗиплиқ унванини бәргән. Пүткүл дастан 85 бап, 6654 бейит, 13 миң 300дин көпирәк мисрадин тәркип тапқан болуп, мәсниви (иккилик шәкил), аруз вәзниниң мутәқариб бәһридә йезилған. У әрәп вә парс тиллирини пәқәт наһайити чоң бир зәрүрийәт үчүнла қолланған болуп, әсәрни пүтүнләй сап уйғур тилида йезип чиққан. Дастан һәҗиминиң чоңлуғи, пикриниң чоңқурлуғи, баян қилиш тәрзиниң өзгичилиги билән җаһан мәдәнийити вә әдәбият — сәнъити саһасида мислисиз катта әсәр һесаплиниду.”

3-тапшурма. Й.Х.Һаҗипниң қәлимигә мәнсүп бу қурларниң мәнасини төвәндики ребус арқилиқ берилгән мақалдин билишкә болиду, ребусни йешиңлар:

Биликни бәдуг қил! Уқушни улуғ,
Бу икки дәдудур удурмиш қулуғ.
Уқушлуқ оқар ол, биликлик билур,
Биликли, уқуқли тиләккә тегур.

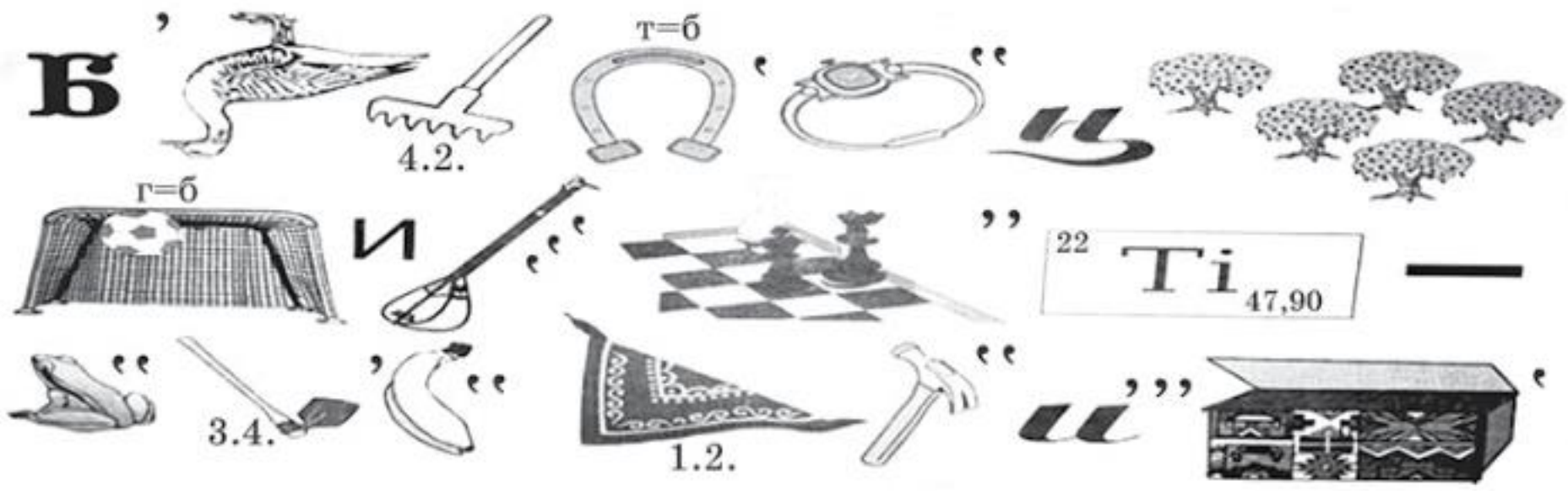

(*В.Молотов*)

4-тапшурма. а) Йәшкән ребусниң җававини дәптәргә йезиңлар вә морфологиялик һәм синтаксислиқ тәһлилясаңлар.ә) *“Қутадғу билик”* әсәридин елинған парчә қайси стильдайезилған, қаидиләр асасидадәлилләңлар.

5-тапшурма. Мақал-тәмсилләр тилимизниң қайси стилиға көпирәк мувапиқ келиду? Мисаллар арқилиқ дәлилләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. Жанлиқ тил стили. Бу стиль хизмәттин сирт, нарәсмий турмушта қоллинилидиған стиль болуп һесаплиниду. Адәттә, у шәхсий мунасивәтләр саһасида, сөһбәтлишиш жәриянида әмәлгә ашиду.

Сөһбәт жәриянида тил һәрқачан ихчамлиққа интилиду. Шуңлашқа жүмлиләр қисқа һәм аддий түзүлиду. Әдәбий тилда сөзләп, йезип үгәнгән кишиләр өз нутқида әдәбий тил нормилирини әкис әттүрүшкә тиришиду. Башқиларниң нутқи болса наһайити аддий, йәрлик шевиләр арилашқан болуп келиду.

5. Бәдиий стиль. Бу стильниң вужутқа келиши вә тәрәққий етиши бәдиий әдәбиятқа, уйғур шаир-язғучилириниң ижадийитигә бевасита бағлиқ. Бәдиий әдәбият тили әдәбий тилниң һәм умумхәлиқ тилиниң толуқ һәм әң ярқин көрүнүши болуп һесаплиниду. Илмий, рәсмий-иш, публицистикилиқ стильларға қариғанда, бәдиий стиль тилниң барлиқ луғәт байлиғини, униң һәммә грамматикилиқ қурулмисини толуқ өз ичигә алалайду. Шуңлашқа бәдиий стильда жуқурида аталған функционаллиқ стильларму өз әксини тепиши мүмкин. Уларниң ичидә болупму, жанлиқ тил стили көп қоллинилиду. Бәзидә язғучи мәхситигә мувапиқ һалда диалектизмларни, жаргонларни, архаизмларни қоллиниши мүмкин.

Бәдиий стиль метафорилиқ, образлиқ характерға егә. У лексикиниң синонимлиқ, антонимлиқ, омонимлиқ һәм көп мәналиқ қатламлиридин кәң пайдилиниду.

Бәдиий әдәбият тили *нәсрий* вә *нәзмий нутуқ* болуп иккигә бөлүниду. Нәсрий нутуқта тил өзиниң адәттики шәклидә көрүнсә, нәзмий нутуқниң өзигә хас қанунийәтлири можут. Нәзмий нутуқта қапийә, ритм, турақ, боғум сани муһим роль ойнайду.

Шундақла бәдиий әсәр тили һәрикәтчан хусусийәткә егә. Һәрикәтчанлиқ асасән пеиллар арқилиқ әмәлгә ашурулиду. Шуңлашқа бәдиий әсәрләрдә пеиллар илмий стильға қариғанда икки һәссә, рәсмий-иш стилиға қариғанда үч һәссә көп ишлитилиду.

6-тапшурма. Биллә олтиридиған хошнаң төвәндики пикирләрниң қайсисиға лайиқ, бирини талла:

- Ярайсән!!!
- Мән сениң дәристики паалийитиңдин бәк рази.
- Сән буниңдинму яхширақ ишлишиң мүмкин.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-дәрис.

АЛӘМШУМУЛ ҖАВАПКӘРЛИК — БЕХӘТӘРЛИК КАПАЛИТИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар.

Мәлумки, атом терроризми ховупи барғансири өсүватқанда, ядро мәсилиси әң муһим мавзуларниң биригә айланмақта. Шуңлашқа жуқури дәриҗидики музакириләрниң можут ховупни төвәнлитиш имканийитини бериватқанлиғи алаһидә муһимдур. Биринчи новәттә, сөз ядро материаллири билән радиоактив мәнбәләрниң бехәтәрлиги тоғрилиқ болуватиду.

Саммитниң күн тәртивигә хәтәрлик радиоактивлиқ маддиларни — ядро қуралини вужутқа кәлтүрүш үчүн пайдилинилиши мүмкин болған, жуқури бейитилған уран вә плутоний еһтиятлирини қисқартиш, улар сақлиниватқан объектлар санини азайтиш, объектларниң күзитилишини яхшилаш, ядро бехәтәрлиги саһасида хәлиқара һәмкарлиқни күчәйтиш охшаш мәсилиләрниң киргүзүлүши тәсадипи әмәс.

Қазақстан Президенти саммитниң умумий мәҗлисидә сөзгә чиқип, Нидерланд һөкүмитигә вә шәхсән Премьер-Министр Марк Рюттеға иллиқ қобул қилғанлиғи һәм жуқури дәриҗидики чарә-тәдбирни уюштурғанлиғи үчүн миннәтдарлиқ билдүрди.

— АҚШ президентиниң ядро бехәтәрлиги бойичә алумшумул саммитларни өткүзүш тәшәббусиниң сәйяримиздә течлиқ вә бехәтәрликни күчәйтиш ишида тарихий роль ойниғанлиғини алаһидә тәкитлигүм келиду. Бу хилдики саммитлар күн тәртивиниң муһим мәсилилирини һәл қилиш яндишишлирини издәп тепиш мәйданиға айланди, — дәп тәкитлиди Дөләт рәһбири.

Қазақстан Президентиниң тәкитлишичә, бизниң мәмликитимиз аләмшумул ядро бехәтәрлигини күчәйтишниң изчил тәрәпдари. У әйнә шундақ нуқтәий нәзәрдин төвәндики йөнилишләр бойичә ишни җанландурушқа чақирди.

Биринчи. Толуқ вә умумйүзлүк ядролуқ қуралсизлиниш — бу ядро бехәтәрлигиниң бирдин-бир капалити.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иккинчи. Ядро терроризмиға қарши туруш вә униң асаслирини йоқитиш кечиктүрүшкә болмайдиған мәсилиләр қатарида қеливатиду.

— Шуниң билән бир вақитта терроризмға қарши кампания дөләтләрниң течлиқ ядро программилирини әмәлгә ашуруш, технология вә жабдуқларни алмаштуруш, билим вә тәжрибә билән бөлүшүш һоқуқини чәклимәслиги керәк. Қазақстан АЭС үчүн ядро йеқилғусини ишләпчиқиришни тәрәққий әткүзүшни вә атом станциялирини селишни планлаватиду, — дәп диққәтни жәлип қилди Нурсултан Назарбаев.

Үчинчи. Қазақстан МАГАТЭниң ролини вә абройини техиму ашуруш тәрәпдари.

Төртинчи. Бизниң мәмликәт ядро қуралидин азат йеңи зониларниң, шу жүмлидин Йеқин Шәриқтиму шундақ зониларниң қурулушини қоллап-қувәтләйду.

Ядро материаллириниң бехәтәрлиги саһасида Қазақстан һазир он бәшинчи орунни егиләватиду. Буниңға сәясий вә ихтисадий турақлиқ, нәтиҗидарлиқ қанунлар вә коррупциягә қарши туруш түрткә болмақта.

— Қазақстан Шәмәй ядро полигони йепилғандин вә қувити бойичә төртинчи ядро қуралидин ваз кәчкәндин кейин АҚШ вә Россия билән бирликтә полигонниң инфрақурулумини ужуқтурди. Илгәрки ядро синақ қилиш комплексиниң бехәтәрлигини тәминләш ишлири давамлишиватиду.

Мәмликәтниң ядро қурали саһасидики паалийити МАГАТЭниң толуқ капалити астида болуватиду, — дәп әслитип өтти Дөләт рәһбири.

Қазақстан МАГАТЭниң Төвән бейитилған уранниң хәлиқара банкини вужутқа кәлтүрүш тәшәббусини қоллап-қувәтлиди. Нурсултан Назарбаевниң тәкитлишичә, һазирқи вақитта уни мәмликитимизниң территориясигә жайлаштуруш бойичә музакириләр аяқлишип қалди.

Шуниң билән бир вақитта Президентниң тәкитлишичә, бу қетимқи саммит аләмшумул бехәтәрлик боһранға учриған шараитта өтүватиду. Униң асасий сәвәви — “қош үлгиләр” вә хәлиқара һоқуқни таллап қоллиниш әмәлиятиға хатимә бериштә сәясий ирадиниң йоқлуғи. Шуниңға бағлиқ ядро қуралиға егә дөләтләрниң өз үстигә алған барлиқ мәжбурийәтлириниң еғишмай орунлинишини тәминләш муһимдур.

— Буниңдин жигирмә жил илгири Қазақстанму Беларусь вә Украина охшаш аләмшумул ядро бехәтәрлигини күчәйтишкә жиддий һәссә қошти. Мәмликитимиз ядро қуралиниң наһайити нурғун еһтиятлиридин ихтиярий һалда ваз кәчти вә ядро қуралиға егә әмәс дөләт сүпитидә Ядро қуралини тарқатмаслиқ шәртнамисиға қошулди. Шуңлашқа биз айрим сәясәтчиләрниң бәш АЭС, 15 атом

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

реактори ишләватқан вә ядро технологиялири саһасида ихтидарға егә мәмликәт болған Украиниға ядролуқ дөләт статусини қайтуруп бериш тоғрилиқ җавапкәрсизлик билдүрүшлиригә чоң тәшвиш билән қаришимиз керәк, — дәп билдүрди Нурсултан Назарбаев. — Биз һәммимиз Йәр йүзидики течлиқ үчүн проблемиларни күч қоллинип әмәс, бәлки сәясий йол билән һәл қилишни күтүватқан хәлиқара бирләшмә алдидики җавапкәрлигимизни чүшинишимиз керәк. Уларни нәтиҗидарлиқ әмәлгә ашуруш үчүн барлиқ күчни сәрип қилиш зөрүр, — дәп хуласилиди Нурсултан Назарбаев.

2-тапшурма. Мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар, мәтинниң стилини ениқлаңлар.

3-тапшурма. Аләмшумул мәсилиләрниң өз ара бағлиниши һәққидә топларда бирикип өз пикирлириңларни *“Постер”* усули арқилиқ җанлиқ стильда чүшәндүрүңлар.

1-топ: Ихтисадий аләмшумул мәсилиләр вә униң сәясий мәсилиләргә бағлиниши.

2-топ: Сәясий аләмшумул мәсилиләр вә униң маарип мәсилисигә бағлиниши.

3-топ: Маариптики аләмшумул мәсилиләр вә униң иҗтимаий-мәдәний мәсилиләргә бағлиниши.

4-топ: Иҗтимаий-мәдәний аләмшумул мәсилиләр вә униң ихтисадий мәсилиләргә бағлиниши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Тор бәтлиридин пайдилинип, “Заманивий аләмшумулмәсилиләр” мавзусиға публицистикилиқ стильда реферат йезиңлар. Жүпләрдә бирикип, бир-бириңларниң ишиға баһа бериңлар.

5-тапшурма. “Чемодан, гөш тоғриғучи, әхләт севити”.

Тахтиға есилған сүрәтләргә бүгүнки дәристин алған билиминларни бөлүп селиңлар.

Чемодан — келәчәктә һаҗәт болидиған әхбаратлар.

Гөш тоғриғучи — бу әхбаратни қайтидин ишләймән.

Әхләт севити — һаҗәтсиз нәрсиләр.

8-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС. АЛӘМШУМУЛЛИШИШ ВӘ ӘЛ ТӘҒДИРИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар.

Аләмшумуллишиш дегинимиз немә? У қандақ һадисә? Бу һадисә адәмзат тарихида из қалдурғанму яки бу пәқәт XXI әсирниң жараңлиқ авазиму? Бу сөз инглиз тилидин тәржимә қилғанда “global” — “дуния йүзилик”, рус тилида “глобализация” дәп ейтилип жүриду. Аләмшумуллишиш қандақту бир жәриянниң, иш-һәрикәтниң беришиниң яки мәдәний-иҗтимаий феноменниң, һадисиниң бирла милләт, хәлиқ, мәдәнийәт, цивилизация яки қитъә даириси биләнла чәкләнмәй, пүткүл планетилиқ, йәр шарилиқ, дуниявий дәриҗидә көрүнүп, тонулуп, әһмийәткә егә екәнлигини тонутидиған уқум. Аләмшумуллишиш — жәриян, техи өз нишаниға йетип бармиған, аяқлашмиған иш. “Аләмшумуллишиш” пүткүл йәр йүзигә йейилиш, тарилиш дегән мәнада һәм дуниявий әлләрниң биртуташ адәмзатқа тән қелиплашқан мәдәнийитигә қол йәткүзүш дегәнни билдүриду. Әң муһим болған аләмшумул һадисини биртәрәплимә тәһлил қилиш, нәтиҗиләш мүмкин әмәс. Йәни буни биртәрәплимә йеқимлиқ яки

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йеқимсиз җәриян, идеология дәп ейтиш қийин. Чүнки дуниявий тарихта еник орун алған вақиәләр мәхсити глобализмни биртәрәплимә тәриплән яқлиғучиларла бар дәштин жирақмиз. Түнүгүнла көз алдимизда ғулиған социализмниң система ретидә йоқ болуши униң очуқ жүргүзгән глобаллиқ сәяситиниң ясалма екәнлигини паш етәлмиди. Демәк, аләмшумуллишиш — мурәккәп, җавапкәрлиги жуқури таллаш болуп, адәмзат билән биллә келиватқан җәриян. Нами, атилиши йеничә болғини билән, униң томури қедимий тарихтин келиватқинини байқашқа болиду. Өз вақтида Чиңгизхан, Атилла, Македониялик Искәндәр дегән тарихий шәхсләр йәрдуниянің барлиғини бесивелип, өз рәһбәрлиги арқилиқ ортақ тилни, қәдрийәтләрни аләмгә таратмақчи болған. Демәк, аләмшумуллишиш тарихта илгиридин бери орун алған. Бүгүнки таңда европа-америкилиқ яки ғәрип мәдәнийитиниң тәсири бесим болуватиду. Қалған әлләр ғәрипниң қәдрийәтлирини, мәдәнийитини қобул қилип, “тез жүридиған поездниң ахирқи айлинимиға илинип”, йәни аләмшумуллишиду яки өзлирини ғәрипниң тәсиридин қутулдуруш үчүн йепиқ туюқ стратегиядә чиң туриду. Аләмшумуллишиш бизниң әлдиму башлинип кәтти. Һазирқи вақитта чоң бир мәсилә туғулуп туриду, у — аләмшумуллишиш дәвридә өз мәдәнийитимизни, тилимизни, өзлүгимизни сақлап қалалаймизму? дегән соал. Ғәрипниң мәдәнийитигә беқинда болуп турғинимиз раст. Лекин мошу вәзийәттә биз ғәрипниң немисини елишимиз, немисини алмай қалдурушимиз керәк. Умумән мәдәнийәтниң өзи икки йол билән пәйда болиду. Биринчиси — дунияға болған көзқараштин келип чиқидиған, иккинчиси — илмий-техникилиқ тәрәққияттин келип чиқидиған мәдәнийәт. Биз ғәриптин илмий-техникилиқ тәрәққиятқа бағлиқ мәдәнийәтни үгинишимизгә болиду. XXI әсирдә яшлар заманивий технологияниң қир-сирини билиши керәк. Буни егиләш билән биз риқабәткә қабилийәтлик, һули пухта әл болумиз. Ғәрипниң дуния тонушиға бағлиқ мәдәнийитиниң бизгә һажити йоқ. Сәвәви уларниң дунияға көзқариши һаятниң қизиғини бурмилап, җәмийитимизгә зиян адәтләрни: нәшихорлуқ, түндики клублар в.б. көрүнүшләрни киргүзүватиду. Бу болупму яшларниң аң-сәвийәсини оғилап кетиватиду. Биз буниңға йол бәрмәслигимиз керәк. Әгәр яшлар мошундақ йеник йолларға чүшүп қалса, дөлитимизниң әһвали келәчәктә немә болмақчи? Миллитимизниң тағдәк бүйүк, өмүрниң бар ғәзнисигә тегишкүсиз, сан әсирлик әҗайип мәдәнийити бар. Тил — мәдәнийәтниң тәркивий элементи вә мәдәнийәтниң әң жуқури қәдрийити. Һазирқи вақитта роман тиллар топи, ениғирақ ейтқанда, инглиз тили аләмшумуллишишқа тәйяр туриду. Әнди техила өз йөгигидин чиқалмай жүргән бизниң ана тилимиз — қазақ тили — мәдәний қәдрийәтлиримизниң бир бөлиги. Шуниң үчүн тилимизға

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ғәмхор болуш — мәдәний мирасимизни толуқлашниң йәнә бир йолидур. Тил — милләт болуп келишниң ахирқи қорғини екәнлиги һәммигә аян. Шу қорғанни сақлап келиш — һәрбиримизниң хасийәтлик борчи. Шу арқилиқ келәчәккә биртуташ милләт, роһи жуқури хәлиқ ретидә йол тепиш.

(*Қошумчә мәлумат мәнбәлиридин елинди*)

2-тапшурма. Мәтиннің мәхсити арқилиқ асасий ойни еniқлаңлар.

3-тапшурма. Төвәндики җәдвәлдә берилгән мәлуматлар билән тонушуңлар: мәзкүр бөлүм бойичә уларниң қайсилири һәққидә билим алдиңлар, топларда ойлинип, җавап бериңлар.

Заманивий аләмшумуллишишниң бөлүнүши:

Иҗтимаий-ихтисадий вә сәясий	Тәбиий-ихтисадий	Иҗтимаий
Атомлуқ ядро мәсилиси	Экологиялик	Демография мәсилилири
Җаһан ихтисадиниң турақлиниши	Энергетикилиқ	Хәлиқара мунасивәтләр
Аз тәрәққий әткән әлләрниң арқида келишини йеңиши	Озуқ-түлүк	Мәдәнийәт вә әхлақий боһран, инсанниң мәнивий риваҗлиниши
Хәлиқара терроризм	Хам әшия	Урбанизация
Регионаллиқ һәрбий зиддийәтләр	Дуниявий океан мәсилиси	Саламәтликни сақлаш
Қурал-ярақ ясаш бәйгисини тохтитиш	Космосни тәтқиқ қилиш	Ачарчилиқтин, эпидемия вә наданлиқтин қутулуш

4-тапшурма. Рәсмий иш стилиға бағлиқ мәмурий вә иш қәғәзлиригә мисал болалайдиған (акт, көрсәтмә, инструкция, тәржимиһал, әризә, характеристика, ишәнчнамә, резюме) мисалларни җүпләрдә келишип йезиңлар, бир-бириңларниң ишини баһалаңлар.

5-тапшурма. Ребуста йошурунған мақални тепиңлар, униң җававини синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

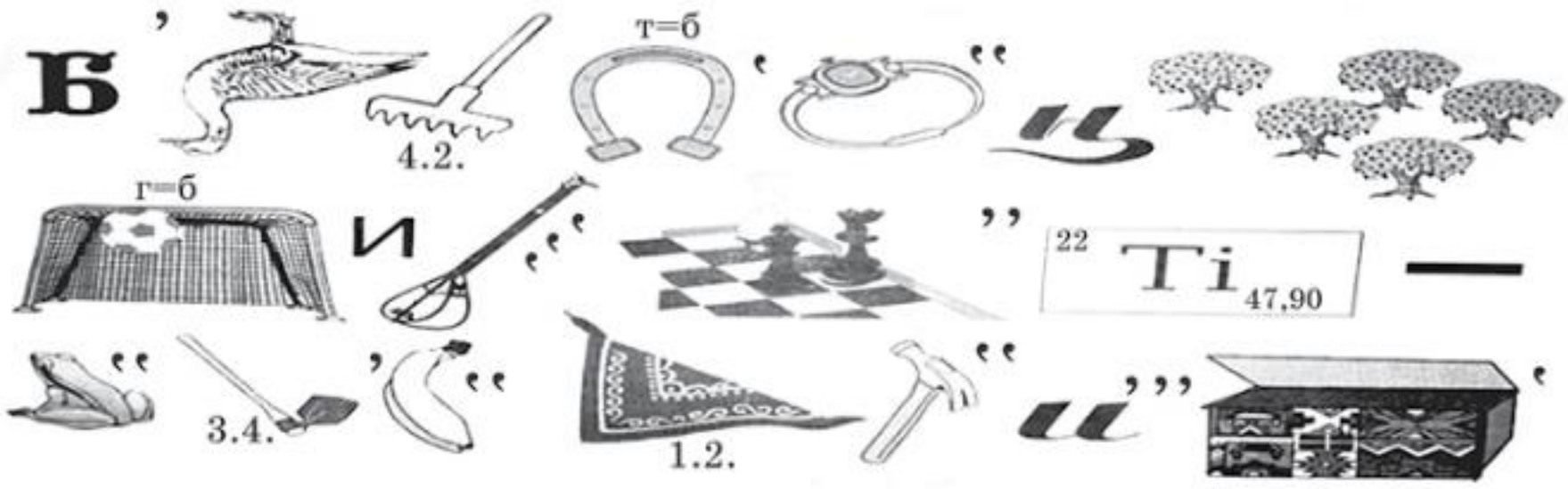

(*В.Молотов*)

6-тапшурма. “5 минутлуқ эссе” усули арқилиқ төвәндики үлгидин пайдилинип, қисқа эссе йезиңлар:

Мениңчә, аләмшумуллишиш ... билдүриду.

Аләмшумуллишиш җәриянлирини билиш зөрүр мәсилигә айланди, чүнки ...

Аләмшумул мәсилиләр ретидә ... һесаплаймән.

Аләмшумул мәсилиләр ... асасий тәсир қилиду.

Қазақстанға тәсири.

Аләмшумуллишиш Қазақстанға төвәндики йоллар билән, йәни ... тәсир қилиду. (өткән заман).

Аләмшумуллишиш Қазақстанға төвәндики йоллар билән, йәни ... тәсир қилиду. (һазирқи заман).

Аләмшумуллишиш Қазақстанға төвәндики йоллар билән, йәни ... тәсир қилиду. (келидиған заман).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3 МУСТӘҚИЛЛИК ЖИЛЛИРИДИКИ ҚАЗАҚСТАН. ЭКСПО-2017

1-дәрис. ҚАЗАҚСТАН МУСТӘҚИЛЛИК ЖИЛЛИРИ

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— Қазақстанниң мустәқиллик елиши һәққидә немә билисиләр?
— Мустәқиллик елимизгә қандақ йеңилиқларни елип кәлди?
— Мустәқил дөлитимиздики милләтләр достлуғи һәққидә немә ейталайсиләр?

2-тапшурма. Иҗтимаий-сәясий мавзуда йезилған мақалини тиңшаңлар, муәллип тиңшиғучиларға өз ойини йәткүзүш үчүн қандақ бәдиий васитиләрни пайдиланғанлиғини ениқлаңлар.

1991-жили 16-декабрьда “Қазақстан Жумһурийитиниң мустәқиллиги тоғрилиқ” Конституциялик қанун қобул қилинди. Мустәқиллик — бизниң әвлатқа бәргән чоң бәхти, хәлқимизниң мәңгүлүк қәдрийитидур. Бүгүнки барлиқ утуқларға мустәқилликниң арқисида қол йәткүздуқ.Бу вақитниң ичидә әлниң ихтисадий әһвалини көтирип, мәдәнийитимиз билән тилимизни риважландурушта көп ишларни әмәлгә ашурдуқ. Елимиздә илим, билим, саламәтлик,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

спорт саһалири алаһидә тәрәққий әтмәктә. Мустәқиллик — бизниң әң чоң, бебаһа қәдрийитимиздур. Яш дөләт тарихидики йеңи дәвир дәл мошу мустәқилликтин башлиниду. Қазақ хәлқиниң мустәқилликкә интилған қәдими әмәлгә ешип, дунияға йеңи дөләт — Мустәқил Қазақстан Жумһурийити кәлди. 1991-жилниң 17-декабрида Алмутидики Мәркизий мәйданда Қазақстан Жумһурийитиниң дөләтлик мустәқиллиги елан қилинишиға вә 1986-жилқи Желтоқсан вақиәсиниң бәш жиллиғиға беғишланған митинг болуп өтти. Жиғилған миңлиған адәмниң алдида Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Нурсултан Әбишоғли Назарбаев сөзгә чиқти: "Мустәқил мәмликәт қуруш қазақ хәлқиниң әсирләр бойи қоли йәтмигән армини еди. Мана, бу күнгиму йәттуқ. ..Мустәқиллик босуғисида турған мошу һәммимизни тәврәткән мәзгилдә қазақ елиниң әркинлиги, азатлиғи йолида баш тиккән әзимәтләрниң, уларниң қатарида бу күнгә йетәлмигән, көрәлмигән Желтоқсан қурванлириниң роһиға баш егип, әскә елишни пәриз дәп һесаплаймән... Мустәқилликниң бизгә атидиған миннити көп. Әвладимизниң ешишиму, дөлитимизниң тешишиму өз қолумизда. Кән-байтақ йеримизниң байлиғи мошу даланиң хәлқигиму, тәғдир қошуп биллә өмүр сүрүватқан башқа милләт вәкиллиригиму йетиду. Немә иш қилсақму, әқил билән ишләйли, әрзән шиарға әгәшмәйли, алдамчи сезимләргә әгәшмәйли дегүм келиду. Болупму яшлар салқин қанлиқтин, чоңларни һөрмәтләштин, сөзидә туруштин жираклашмиса, достлуққа адил, меһриван, кән пеил болса, хәлқимизгә кир кәлтүридиған ишлардин жирақ жүрсун дәп тиләйли. Тарих көчи узақ. Қазақстанниң көп милләтлик хәлқиниң юлтузи жуқури болидиғиниға, елимиздә дөләтлик вә чирайлиқ һаят орнайдиғиниға камил ишинимән".

Қазақстан мустәқиллик алғандин кейин мустәқил дөләт ретидә хәлиқара — арениға чиқти.

1992-жили 2-мартта БДТ тәркивигә кирди. Шундақла Хәлиқаралиқ валюта фондиға, Хәлиқаралиқ реконструкция вә тәрәққий етиш банкиға, Дуния йүзилик банкниң, Хәлиқаралиқ тәрәққият ассоциациясиниң, Инвестициягә кепиллик беридиған көп қирлиқ агентлиқниң, Инвестициялик талашларни йешиш һәққидики хәлиқаралиқ мәркәзниң, дуния йүзилик саламәтликни сақлаш тәшкилатиниң әзаси болди. Қазақстанниң дөләтлик мустәқиллиги тоғрилиқ қанун қобул қилинғандин кейинла хәлқимиз өз дөлитини, һәқиқий тарихи билән мәдәнийитини қайтидин риважландурушқа киришти, әлниң ички вә сиртқи сәяситини, өзүмиз бурун өмүр сүргән жәмийәтниң томуридин өзгичә йеңи, демократиялик жәмийәт қуруш принциплирини ениқлиди.

Мустәқилликниң дәсләпки күнлиридин башлап дөләтниң сәясий рәһбәрлиги өз пухралириниң һоқуқлирини сақлашқа алаһидә көңүл

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бөлди. Елимиздә Президент хизмитиниң киргүзүлүши җәмийәтлик-сәясий һаятида чоңқур сәясий ислаһатлар жүргүзүшкә мүмкинчилик бәрди. 1993-жили 15-ноябрьда Миллий валюта — тәңгә айлинимға чиқти. Мошу күнгичә тәңгимиз турақлиқ, ишәшлик малийәвий бирлик болуп келиватиду. Йеңи Мустәқил Қазақстан Жумһурийити хәлиқниң иҗтимаий паравән турмушини қелиплаштуруш йолида мурәккәп ихтисадий ислаһатларни утуқлуқ әмәлгә ашуралиди.

Қувәтлик Қазақ ели — Әлбеши башлиған йеңилинишларниң мәхсити вә мәзмуни болиду. Елимизниң хәлиқаралиқ — абройиниң өскинини көргән һәрбир қазақстанлиқта пәхирлиниш сезиминиң пәйда болидиғини сөзсиз. Һазирқи мустәқил әл демократиялик дәстүрни мәккәм тутқан қувәтлик дөләт болдуқ. Елимиз мустәқиллик алғандин кейин Қазақстан хәлқи иттипақлишип, милләтләр ара бирликни күчәйтишкә, роһаний-мәдәний йеңилинишқа қол йәткүзди. Қисқа муддәт ичидә Мустәқил Жумһурийитимиз Кеңәш Иттипақидин мирас болуп қалған көплигән өткүр вә муһим мәсилиләрниң йешимини тепип, сәясий, ихтисадий вә иҗтимаий-мәдәний саһаларғиму ислаһатлар жүргүзди.

(*Каригулова С.С.*)

3-тапшурма. Жүплишиңлар, "Қураштур вә җавап бәр" усули арқилиқ жуқуридики мәтин мәзмуни бойичә соаллар тизмисини түзүңлар вә соалларға җавап бериңлар.

4-тапшурма. Тиңшалған мәтин бойичә муәллипниң асасий ойини сақлап, перифраз усуллири арқилиқ ихчам тезис йезиңлар.

5-тапшурма. Муәллимниң ярдимидә утуқ өлчәмлирини бәлгүләңлар, андин "Язмичә изаһлар" усули арқилиқ бир-бириңларниң язған иҗадий ишиңларни баһалаңлар.

6-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

— Сиз бүгүн дәристә немә үгәндиңиз?
— Дәрис бойичә қандақ соаллириңиз бар?
— Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиз?
— Бүгүнки үгәнгәнлириңиз келәчәк һаятиңизда керәк боламду?
— Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңиз келиду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-дәрис.

МУСТӘҚИЛЛИК — КЕЛӘЧӘКНИҢ КАПАЛИТИ

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— Силәр Президентниң ана жутидики мирасгаһини зиярәт қилдиңларму?

— Әлбеши вә униң паалийити һәққидә йәнә қандақ мирасгаһларни билисиләр?

— Дәсләпки Президент тоғрилиқ қандақ әдәбиятларни оқудуңлар?

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар, әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруп, өзәңларниң мирасгаһларға болған сәяһитиңларни әскә елиңлар.

“Президент мирасгаһида” бир күн

Қарасай наһийәсиниң мәркизи — Хәшкиләң шәһиридә хәлиқ арисида “Президент мирасгаһи” дәп нам алған Қарасай наһийәлик өлкишунаслиқ мирасгаһи бар. Мустәқиллик мәйрими һарписида биз әйнә шу мирасгаһни зиярәт қилдуқ.

Бизни хуш кәйпиятлар илкидә қарши алған мирасгаһ мудири Мәрия Қожанова гәпни бенаниң тарихидин башлиди.

Қарасай наһийәсиниң тарихини келәчәк әвлатқа йәткүзүш үчүн наһийә мәркизидә өлкишунаслиқ мирасгаһини ечиш һаҗәт болди. Наһийә рәһбәрлиги мәслиһәтлишип, мошу бенани таллавалған еди, — дәп сөзләп бәрди мирасгаһ мудири. — Бу бена 1899-жили Приходский училище үчүн селинған екән. У 1917-жили дәсләпки Абай намидики қазақ мәктивигә айлиниду. Ейтмақчи, нәқ мошу мәктәпни 1958-жили елимизниң Тунҗа Президенти Нурсултан Назарбаев тамамлиған. 1999-жили 30-августта бу бенада мирасгаһ өз ишигини ачиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бүгүнки күндә мирасгаһта йәттә зал можут. Мәрия Мусатай қизи бизгә уларниң һәрбирини қисқичә тонуштуруп чиқти.

Биринчи зал, “Археология бөлүми” дәп атилиду. Униңға наһийә территориясидә һәр жилларда тепилған турмушқа һаҗәтлик қуралярақлар, жүмлидин үч миң жиллиқ тарихи бар дәз кәткән мис қазан, һәрхил тийинлар вә башқиму тарихий әһмийити зор асарә әтиқиләр қоюлған.

XVII—XVIII әсирләрдә һаят кәчүргән әждатларниң һаятиға бағишланған иккинчи залда қазақ батурлириниң қураллири, һәрхил һөжҗәтләр, қизларниң күмүчтин ясалған биләй үзүклири вә Йәттису тәвәсиниң батурлири — Қарасай, Наврызбай вә Әйтекебийләрниң сүрәтлири илинипту.

Мирасгаһтики диққәткә сазавәр йәнә бир бөлүм, у Қарасай наһийәсиниң бәрпа болуш тарихиға беғишланған зал. Бу йәрдә һәрхил экспонатлар билән биллә Қарасай йеридин йетилип чиққан жәмийәт әрбаплириниң, 20—30-жиллардики колхоз қурулуши, Улуқ Вәтән уруши жиллиридики қарасайлиқларниң фотосүрәтлири билән һөжҗәтлирини учраттуқ.

Мәзкүр наһийәдин учум болған Қазақстан Жумһурийитиниң Тунҗа Президенти Нурсултан Назарбаев һаяти вә паалийитигә төрт зал беғишлинипту. Униң биринчиси “Әбишниң аилиси” дәп атилиду. Бу йәрдин Нурсултан Назарбаевниң ата-аниси, умумән, аилиси тоғрилиқ әтраплиқ мәлумат елишқа болиду. Иккинчи залда кәлгүси Президентниң балилиқ дәври әкис етилгән. Бу йәрдин униң дәсләпки устазлири, синипдашлири билән чүшкән сүрәтлирини, шундақла мәзкүр мирасгаһтики әң әтивалиқ экспонатларниң бири Нурсултан Назарбаев олтарған дәсләпки партини учраттуқ.

Үчинчи зал Н.Назарбаевниң студентлиқ дәври, дәсләпки әмгәк паалийити һәққидики фотосүрәтләргә толуп-ташқан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Новәттә "Президентлиқ залға" қәдәм тәшрип қилдуқ. Униңда Президентниң 20 жиллиқ паалийити әкис етилгән. У йәргә рәсмий учришишлардин чүширилгән сүрәтләр билән биллә Президентниң Қарасай наһийәсигә, туғулуп өскән жути — Чемолғанға кәлгән вақтида рәсмий, нарәсмий учришишлардин чүширилгән сүрәтләр илинипту. Уларниң арисида Н.Назарбаевниң һәрхил милләт вәкиллири билән чүшкән сүрәт көзүмизгә иллиқ көрүнди. Сүрәттикиләрниң арисида тохсининчи жиллири жумһурийәтлик Уйғур мәдәнийәт мәркизигә рәһбәрлик қилған алим Рабик Исмайилов бар еди. Уйғурларниң тарихиға, бүгүнки һаятиға қизиққан мирасгаһ мудириниң илтимасиға бенаән, қазақстанлиқ уйғурларниң бүгүнки турмуш нәпәси һәққидә қисқичә ейтип бәрдим.

Президентқа беғишланған ахирқи залда, у өзи соға қилған сүрәтләр, һөжҗәтләр вә һәрхил буюмлар қоюлупту. У йәрдә Президентниң қәлимигә мәнсүп китапларму бар. Буларни Президентниң өзи соға қилған екән.

Мирасгаһ мудири елимиз Президенти билән болған учришишларни әскә елип, Дөләт рәһбириниң "Әждатлардин келиватқан мәдәний мирасимизни көз қаричуғимиздәк сақлишимиз керәк" дегән көрсәтмисигә қәтъий әмәл қиливатқанлиғини мәмнунийәт билән тилға алди.

(*Б. Сопиев*)

3-тапшурма. Мәтиндин елинған мәлуматларнидәлилретидә пайдилинип, "*Мән Президентимиз билән пәхирлинимән*" дегән мавзуда қисқа эссе йезиңлар.

4-тапшурма. Язма ишиңларни топларда яки жүпләрдә бирикип, қисимларға бөлүңлар; логикилиқ түзитиңлар вә тәһрир қилиңлар; муәллим билән бирликтә тәйярланған дескриптор бойичә эссени баһалаңлар.

5-тапшурма. Өз алдиңларға бирнәччә жүмлә ойлап йезиңлар, жүмлиләрни морфологиялик вә синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

6-тапшурма. "Плюс-минус-қизиқимән" жәдвил толтуруңлар.

"Плюс" +	Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Минус" –	Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Қизиқимән" ?	"Немә билгүм кәлди?", "Бу мениң үчүн қизиқ боламду?" дегән соалларға жавап йезилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-дәрис. МУСТӘҚИЛЛИК ШАРАПИТИ — ПАРАВӘНЛИК КАПАЛИТИ

1-тапшурма. Мақалини оқуп, мәзмуни билән тонушуңлар.

1991-жили 16-декабрь күни Жумһурийәт Алий Кеңиши тәрипидин Қазақстанниң мустәқиллиги тоғрилиқ Декларация қобул қилинип, қазақ хәлқиниң көп әсирлик армини рояпқа чиқти.

Әлвәттә, мустәқиллиқ жиллирида қолға кәлтүрүлгән утуқларниң көпчилиги жумһурийитимизниң тунҗа Президенти — Милләт Лидериниң әмгәк әҗри. Һәқиқәтәнму Қазақстан — бу Нурсултан Әбиш оғли Назарбаевниң төл пәрзәнди, пүткүл һаятиниң мәзмуни.

Мустәқилликниң дәсләпки жиллири техи һечкимниң ядидин чиқмиған болса керәк. СССРдин бизгә көплигән муәммалар мирас болуп қалди: санаәт, йеза егилиги вәйран болди, ишсизлиқ кәң қанат яйди, айлап-айлап маашлар берилмиди. Һелиму ядимда, биз муәллимләр шу мәзгилдә маашимизни 3—4 ай алалмай, қийналған едуқ. Кейин жиғивалған маашимиз бирнәччә килограмм гөш елишқиму йәтмигән еди. Һәммимиз "Қандақ һаят кәчүрүш керәк?" "Немә қилиш керәк?" дегәнгә охшаш соаллар илкидә қалған едуқ.

Амма бизниң елимиз Н.Назарбаевниң рәһбәрлигидә қисқа вақит ичидә боһранни бекиндурди һәм бу жәһәттин МДҺ әллири ариси-да озуп чиқти. Мәмликәттә нәтиҗиләргә чапсан қол йәткүзидиған ислаһатлар кәң жарий қилинди. Хусусийлаштуруш вә чәт әл капиталини жәлип қилиш әйнә шуларниң дәсләпкилири болди. Кейинки 15 жил ичидила дөләт ихтисадиға 100 миллиард доллардин ошуқ инвестиция жәлип қилинди. Нефть, газ, көмүр санаити чоң утуқларни қолға кәлтүрүп, металлургия саһаси риважланди. Кичик вә оттура тиҗарәткиму көп көңүл бөлүнмәктә. Шу түпәйли йүзлигән вәтәндашлиримиз иш билән тәминлинип, турақлиқ мааш елиш имканийитигә егә болмақта.

Шундақла дөләт билим бериш, медицина саһалириғиму алаһидә диққәт ағдуруватиду. Бюджет саһасида ишләватқанларниң мааши һәр жили өсүватиду. Бу өсүм бийил июльда 30 пайизни тәшкил қилғанлиғини көпчилигимиз яхши билимиз. Әгәр өткән әсирниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

90-жиллирида он миңлиған тәжрибилик устазлар мәктәпләрни ташлап кетишкә мәҗбур болған болса, бүгүнки таңда уларниң һәммиси дегидәк өз ишлириға қайтип кәлди. Яшлар арисидиму бу шәрәплик кәсипни таллаватқанларниң жилдин-жилға көпийиватқанлиғи бизни хошал қилиду.

Йошурушниң һажити йоқки, өткән әсирниң 90-жиллириниң башлирида анамниң киндик қени төкүлгән Уйғур наһийәсидики Кичик Ақсу йезисини зиярәт қилишқа барғинимда, көңлүм ғәш болуп қайтқан едим. Ташлинип кәткән өй-имарәтләр, ишсизлиқ, турғунларниң еғир турмуш шараити, яшларниң көпчилигиниң иш издәп шәһәргә кетиши, қисқиси, жүлмәригән йеза һаяти мени қаттиқ ечиндурған еди. У чағларда һәммила йезиларниң дегидәк әһвали шундақ болидиған. Бәхиткә яриша, 20 жил ичидә буниң һәммиси иҗабий тәрәпкә өзгәрди. Бийилниң өзидила маңа мәзкүр жутқа бирнәччә қетим беришқа тоғра кәлди. Һазир у йәрдики әһвал тамамән башқичә. Қәд көтәргән заманивий өйләрни, йеңи селинған мәктәп бенасини көрдүм. Таза, сәрәмҗан кочиларда жүрүп, йеза турғунлири билән сөһбәтлишип, көңлүм бир яйрап қалди десәмму, болиду. Өз вақтида иш издәп шәһәргә кәткән мениң көплигән уруқ-туққанлиримму йезиға қайтип берип, деханчилиқ, чарвичилиқ билән шуғуллиниветипту. Әйнә шундақ қериндашлиримниң бири тәрипидин бәрпа қилинған чоң бағ мени бәкму мәптун қилди. Умумән, йеза адәмлири, әҗдатлири әсирләр давамида қандақ яшиған болса, шундақ яшаветипту. Буниңға, әлвәттә, хошал болисән. Әзәлдинла йәр тәр төккән адәмни йәргә қаратмиған. Һә, чүшәнсәк, буниңға имканийәт яратқан, әлвәттә, Мустәқил дөләт вә Президент!

Астана дәп атилидиған вә Қазақстанниң пайтәхти болуп һесаплинидиған бу шәһәргә мениң икки қетим йолум чүшти. Мән уни тонумидим. Кәң қазақ даласида әң заманивий үлгидики қәлъә қәд көтирипту. Қазақ хәлқиниң сәнъитигә хас алаһидиликләр сақланған һалда, Шәрик билән Ғәрипниң, һәрхил милләтләрниң әнъәнилири мужәссәмләштүрүлгән дуния мемарчилиғиниң надир үлгилири бойичә селинған имарәтләр көзниң йеғини йәйду. Бу, һәқиқәтәнму, далада, Ишим дәриясиниң бойида бәрпа болған бир мөҗүзә.

Қазақстан — бу 130дин ошуқ милләтниң бешини қошқан көп милләтлик дөләт. СССР бәрбат болғандин кейин көплигән иттипақдаш жумһурийәтләрдә милләтләр ара зиддийәтләр туғулушқа башлиди. Дөләт рәһбири Н.Назарбаевниң дана сәясити түпәйли биз мундақ зиддийәтләрниң алдини елипла қоймай, бәлки мәмликитимиздә яшаватқан һәрхил милләтләрниң арисидики достлуқни мустәһкәмләшкә муйәссәр болдуқ. Буниңда Н.Назарбаевниң тәшәббуси билән тәшкил қилинған Қазақстан хәлқи Ассамблеяси чоң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

роль ойниди. Президентниң: “Бизниң әң асасий қәдрийитимиз — хәлиқләр достлуғини қазақстанлиқларниң бир әвлади қолға кәлтүргини йоқ... Һәрбир хәлиқниң, һәрқандақ милләтниң авазини дайим тиңшап туруш керәк” дегән сөзлири дайим мениң ядимда. Бу көп милләтлик Қазақстанниң, һәрбир еләтниң тәғдиригә чин көйүнидиған адәмниң сөзлири.

Биз дөлитимиздә милләтләр ара разимәнлик билән муқумлуқни сақлиған һалда, хошнилиримиздин бирнәччә жилларға озуп кәттуқ. Буниңда Милләт Лидери Нурсултан Әбиш оғлиниң хизмити чоң, әлвәттә. Жигирмә жилда биз көплигән утуқларға қол йәткүздуқ. Әң муһими, хәлиқ мәмликитимизниң истиқбалиниң паравән болидиғанлиғиға ишиниду. Буниң һәммиси мустәқиллик шарапити, әлвәттә.

(*И. Иминов*)

2-тапшурма. Қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ мәтинниң жанрлиқ алаһидилигини ажритиңлар.

3-тапшурма. Оқуған мәтин мәзмуни бойичә муәллипниң асасийойини сақлиған һалда тезис йезиңлар.

4-тапшурма. Жүпләрдә бир-бириңларниң язма ишини алмаштуруңлар, жүпүңларниң язған тезисини логикилиқ түзитип, тәһрир қилиңлар вә “Икки юлтуз, бир тәклип” усули арқилиқ баһа бериңлар.

5-тапшурма. Төвәндики жүмлиләрни толуқтуруп, тиниш бәлгүлирини қоюңлар.

Мәлумки мустәқиллик жиллири маарип саһаси әң көп ислаһатқа учриди. Шу нәрсини мәмнунийәт билән тәкитләшкә ..., елимиз Президенти Нурсултан Назарбаевниң башқа саһалар билән бир қатарда маарип саһасиғиму алаһидә диққәт ...ғини барчә қазақстанлиқлар еник һис қиливатиду. Билим ... сүпитини дуниявий үлгиләр дәриҗисигә көтириш вә яш әвлатқа сүпәтлик һәм заман тәливигә ... билим беришни мәхсәт қилған бир қатар дөләтлик программилар даирисидә нурғунлиған тилға аларлиқ изгү башланмилар ... ашурулуватиду. Қазақстанда билим беришни риважландурушниң 2011—2020-жилларға бәлгүләнгән ... программисидиму маарип саһасини чоңқур билимлик кадрлар билән тәминләш, уларниң әмгигини дөләт тәрипидин қоллап-қувәтләш, рәғбәтләндүрүшни күчәйтиш алаһидә қәйт қилинған. Мошуларни нәзәрдә тутқан һалда умумий оттура билим бериш мәһкимилиридә тилға аларлиқ һәрхил чарә-тәдбирләр ...лиқ өткүзүлүватиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мустәқиллик жиллири җәриянида 11 жиллиқ билим ... системисиға көчкән умумий оттура билим беридиған мәктәпләр үчүн мустәқиллик роһиға мувапиқ келидиған йеңи әвлат дәрисликлирини ... вә уни синақтин өткүзүш һәм җарий қилиш қолға елинип бу вәзипә толуқ әмәлгә ашурулди. Барлиқ оттура билим бериш мәһкимилири йенида мәктәп алди синиплар билән ихчам мәркәзләрни ечиш, мәктәпләрни компьютерлаштуруш, Интернет ...иға қошуш, интерактивлиқ ...ларни пайдилиниш, йеңи технологияләрни җарий қилиш вә келәчәктә электронлуқ дәрисликләрни пайдилиниш охшаш дәвир тәливигә уйғун җәриянларму қизғин жүргүзүлмәктә. Мустәқиллик жиллиридики маарип саһасидики йәнә бир тилға аларлиқ йеңилиқ мәктәп ...ларниң илгәрки дөләтлик емтиһан тапшурушниң орниға Бир ... миллий тестқа (БМТ) көчүши болди.

6-тапшурма. “Төрт җүмлә” усули арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

4-дәрис. ДУНИЯ ӘЛЛИРИ КӨРГӘЗМИСИ — АСТАНАДА

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— ЭКСПО-2017 һәққидә немә билисиләр?
— Бу көргәзминиң асасий мәхсити немә?
— Бу көргәзмигә яки пайтәхткә барғиниңлар барму?
— Өз тәсиратиңлар һәққидә немә ейталайсиләр?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар, мәхсәтлик аудитория вә бәдиий васитиләрниң ролини тәһлил қилиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЭКСПО-2017 — Қазақстанниң пайтәхти Астана шәһиридә Хәлиқара көргәзмиләр бюроси билән (ХКБ) уюштурилидиған Хәлиқара көргәзмә. Көргәзмә 2017-жилниң 10-июни билән 10-сентябрь арилиғида өтиду.

2011-жилниң 10-июнида Париждики Хәлиқара көргәзмиләр бюросиниң Баш кативи Винсенте Гонсалес Лоссерталесқа Қазақстан Жумһурийитиниң рәсмий өтүнүши тапшурулди. Шу күндин башлап, Жумһурийитимиз Астанада ЭКСПО-2017 көргәзмисини өткүзүш һәққидики мәвсүмгә жиддий кириште.

Астанадики ЭКСПО-2017 көргәзмиси БДТ әллири билән Мәркизий Азия диярида өткүзүлидиған әң дәсләпки Хәлиқара дәриҗидики көргәзмидур. ЭКСПО-2017 Хәлиқара көргәзмисини Астанада өткүзүш — Қазақстанниң асасий режилириниң бири. Дөләт рәһбири Н.Назарбаев бу көргәзмини өткүзүш бизниң елимиз үчүн миллий лайиһә болуп һесаплинидиғанлиғини алаһидә атап өтти. Президент өз сөзидә йеңип чиққан һаләттә, лайиһәниң муваппәқийәтлик әмәлгә ашурулуши үчүн мүмкин қәдәр күч-жигәрини салидиғанлиғи һәққидә капаләтләндүргән. Астана тәвсийә қилған көргәзминиң мавзуси “Келәчәкниң энергияси” дәп аталди. У селиштуруш энергия мәнбәлиригә вә “Жасыл” (“Йешил”) технологиягә беғишланған.

Астанадики дуния йүзилик көргәзмә үч айға давамлишиду. Униңға дуниянiң йүзгә йеқин дөләтлири вә 10 Хәлиқарилиқ тәшкилат қатнишиду. Көргәзмигә 5 миллиондин ошуқ адәм келиду дәп күтүлмәктә.

ЭКСПО-2017 көргәзмисиниң “Болашақтың энергиясы” (“Келәчәкниң энергияси”) нами әң илғар дуниявий энергия сақлаш технологиясини, күн, шамал, деңиз, муһит вә термаллиқ суға охшиған бүгүнки күндә бар энергия мәнбәлирини пайдилиништa йеңи тәйярлиқлар билән технологияни пайдилинишқа зәмин яритиду. Астана мошу саһадики әң илғар дуниявий тәйярлиқлар билән трендлар көрситиш үчүн әһмийәтлик мәйданға айлиниши мүмкин. Шундақла, көргәзмә дөләтниң ишләпчиқириш қувити билән илмий базисини технологиялик йеңилаш вә ихтисатни системилиқ һәртәрәплимилик болуши үчүн қувәтлик түрткә бериду. Мундақ иш-чарини өткүзүш ихчам вә оттура тиҗарәтниң тәрәққиятиға ейтарлиқ тәсир көрситиду. Көргәзмә пайтәхтниң көрмә объектлири қурулушиниң вә инфрақурулуминиң тилға аларлиқ шәхсий инвестицияни тартишиға мүмкинчилик бериду. ЭКСПО көргәзмисини өткүзүш мәзгилидә Қазақстанниң пайтәхти дуниянiң булуңбулуңидин кәлгән түрлүк мәдәнийәтләр авазиға толуп ташиду. Көргәзмә һарписида һәр күни концертлар, шоу, миллий мәдәнийәт оюнлири вә башқиму оюн-тамашиға мунасивәтлик иш-чариләр уюштурилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЭКСПО дуниявий тәңдашсиз көргәзмә — әһмийити тәрәптин дуния йүзилик ихтисадий форумлар билән, туристлиқ йеқимлиғи бойичә әң талланған дуния дәриҗисидики спортлуқ мусабиқилар билән қияслашқа болидиған җаһан миқиясидики вақиә. 1851-жили Лондонда өткән биринчи дуния йүзилик ишләпчиқириш көргәзмисидин башланған ЭКСПО хәлиқара көргәзмиси һәр жили зор тонулушқа егә болуп, барлиқ қатнашқучиларға дуниянің ихтисадий, технологиялик вә мәдәний муваппәқийәтлири билән тонушушқа әҗайип мүмкинчилик яритип кәлмәктә. Көргәзмә шундақла инновациялик ғайиләр (идеяләр) алмишиш вә келәчәккә мунасивәтлик тәшкилатчанлиқ көзқараш мүмкинчиликлирини ишәшлик көрситиш үчүн алаһидә мәйдан болуп тепилиду. ЭКСПО көргәзмисини миллионлиған туристлар намайиш қилиду. Һәрбир әл өз мәдәнийитидики миллий алаһидиликләрни көрситидиған вә өзлириниң ихтисадий вә технологиялик тәрәққиятиниң дәриҗисини пүткүл җаһанға паш қилидиған даңлиқ павильон қурушқа интилиду.

ЭКСПО көргәзмисигә мувапиқлаштуруп 4 миң пәтир, йеңи меһманхана, Конгресс-холл вә университеттин мәркәзгичә давамлишидиған йепиқ шәһәр бой көтәрди. Көргәзмә әтрапида миллий павильон, мавзулуқ вә корпоративлиқ павильонлар, оюн-тамашә һәм хизмәт көрситиш орунлири бар. Җәмләп кәлгәндә, бу дуния йүзилик әһмийити бар көргәзминиң тәйярлиғи дөләт рәһбириниң тәптишләп туруши, җавапкәр шәхсләрниң шиддәтлик әмгиги, қурулушчиларниң нәмунә иш-һәрикити түпәйли раврус туруп, ЭКСПОға мувапиқ түрлүк мәзмундики шиарлар, нәқишләр, телетахтилар, һәтта қатнаш вә мунасивәт орунлири вә башқиму һаҗәтлик тәрәддут ишлири дәқәмдә болуп, дағдуғилиқ сәнә меһманлирини күтүшкә һәр тәрәптин тәйяр.

(*Х. Мәнсүров*)

3-тапшурма. Тор бәтлиридин елинған төвәндики парчиларни оқуңлар, мәлуматларни дәлил ретидә қоллинип, муәллипкә ишарә ясаңлар.

ЭКСПО һәққидә диққәткә сазавәр фактлар

Мәзкүр көргәзмигә мунасивәтлик қизиқ фактларни ейтип өтүшни тоғра көрдуқ. Чүнки, нәқ мошу ЭКСПО көргәзмилиридә һәрхил жилларда автомобиль, һо қазини, компьютер вә башқиму нәрсиләр дәсләпки қетим намайиш қилинған екән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

* * *

Бүйүк Британияниң һазирқи падишаси Елизавета IIниң қошқар бовиси, илим-пән шәйдаси, шаһзадә Альберт II һесаплиниду. Дәсләпки көргәзмә буниңдин 166 жил илгири, йәни 1851-жили 1-майда Лондондики Гайд-паркта ечилған. Көргәзмә өткән 20 һәптә ичидә уни 6 миллион адәм зиярәт қилған (у вақитта Лондон аһалиси 3 миллионға йәткән). Әң яхши мемарчилиқ конкурсида бағвән Джозеф Пакстонниң лайиһиси ғалип чиқиду. У әйнәктин Хрусталь сарийини селишни тәклип қилиду. Әпсус, бу сарай 1936-жили көйүп кәткән. Дәсләпки уюштурулған көргәзмидә хәлиқ шу пәйттә дунияда чиқириливатқан барлиқ мәһсулатни көрүшкә муйәссәр болиду. Мәсилән, һо двигательлири, алим Чарльз Гудиер кәшип қилған резина (һазир Goodyer резинисини барлиқ автоишқивазлар яхши билиду), әйнәк көз, стоматология орундуқлири, накалар үчүн протезлар вә башқилар намайиш қилинди. Көргәзмидин 186 миң фунт стерлинг көләмидә пайда чүшкән. Бу шу дәвир үчүн наһайити көп ахча еди. Мәзкур мәбләққә Лондонда бирнәччә мирасагаһ селинған.

* * *

Лондонда өткән көргәзмидин "илһамланған" Франция императори Напалеон III новәттики көргәзмини уюштуриду. Көргәзмә "Йеза егилиги, санаәт вә сәнъәт көргәзмиси" дәп атилип, 1855-жили 15-май вә 15-ноябрь күнлири арилиғида Парижда өтиду. Париждики көргәзмидә кир жуйғуч машина, чим чалғиси, алтә оқ сиғидиған тапанча, нефть арқилиқ маңидиған автомобиль намайиш қилиниду.

Икки жилдин кейин французлар йәнә ЭКСПОни уюштуриду. Уни әнди "Универсал көргәзмә" дәп атайду. Бу жили уюштурғучилар илим вә техникиниң йеңилиқлирини көрситипла қоймай, дөләтләр ара һәмкарлиқни башлашни мәхсәт қилиду. Мәзкур көргәзмигә Түркийә султани Абдул-Азиз, Пруссия короли Вильгельм II канцлер Бисмарк, Австрия императори Франц Иосиф I вә Россия императори Александр II келиду. Көргәзмини 15 миллион адәм зиярәт қилған. Униңда от өчәргүчиләрниң костюми, гидравликилиқ лифт, ичимликләрни қуйидиған вә қачилайдиған қурал-җабдуқ көрситилиду.

* * *

1873-жили көргәзмә Австриядә өтиду. Униң үчүн Вена шәһириниң әтрапидин 15 гектар җай бөлүниду. Бу йәргә Санаәт сарийи селиниду. Көргәзмә даирисидә алимларниң форуми өтиду. Дәсләпки қетим ЭКСПОға Япония қатнишиду. Японлуқларниң асасий мәхсити — Ғәрип әллириниң технологиялик утуқлирини үгиништин ибарәт болиду.

(*Интернет сәһипилиридин тәйярлиған Ә. Үсәйинов*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. ЭКСПОда тәвсийә қилинған "йешил" лайиһәләрниң елимиздә қоллинилиши һәққидә тор бәтлиридин мәлуматларни жиғиңлар, уларниң келәчәк тәрәққияти үчүн әһмийити барму, өз пикриңларни билдүрүңлар.

5-тапшурма. Жуқуридики мәтинләрдин мурәккәп сөзләрни еniқлап йезиңлар.

6-тапшурма. "5-5-1" усули арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

5-дәрис. "ЭКСПО-2017" — КӨРГӘЗМИЛӘР ТАРИХИДИКИ ЕСИЛ МИРАС

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар, әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруңлар.

Қ.Ғожамияров намидики — жумһурийәтлик Дөләт Академиялик Уйғур музыкилиқ комедия театри коллективи бийил "ЭКСПО-2017" Хәлиқара көргәзмисидә "Ипәк Йоли аһаңлири" намлиқ (Сәһниләштүргән режиссер — ҚЖ Хизмәт көрсәткән әрбаби Ялқунжан Шәмиев. Рәссам — Гөзәл Мамединова. Балетмейстер — ХХЖниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

биринчи дәриҗилик артисти Күрәш Рәҗәп.) театрлаштурулған концерт программисини Астаналиқ тамашибинлар вә пайтәхт меһманлири һозуриға тәғдим қилди. 13, 14-июль, 5,6-август күнлири пайтәхтимизниң "Астана — балет" театрида, 7-август күни болса "Жастар" театрлири заллирини толтуруп олтарған миңлиған тамашибинлар уйғур хәлқиниң қедимий сәнъитидин, музыка гүлтажимиз "12 муқамдин", қедимий уссул сәньитимиздин һөзүрләнди.

ЭКСПО көргәзмилири мәмликәтләр арисида инақлиқни мустәһкәмләшкә вә дуниявий инновацияләрниң тәрәққиятиға бирдәк мүмкинлик бериду. Астана шәһиридә 130дин ошуқ рәсмий қатнашқучиларни бирләштүргән "ЭКСПО-2017" көргәзмиси һөкүмәтләр билән пухралар арисида "Келәчәк энергияси" мавзусида дуниявий диалогқа муқәддимә болди. Бу тоғрилиқ Хәлиқара Көргәзмиләр Бюросиниң мәхсус күнинің давамида ХКБ Баш кативиниң орунбасари Димитрий Керкентзес хәвәрлиди. Өз сөзидә Баш катипниң орунбасари Қазақстан Жумһурийитигә "ЭКСПО-2017" көргәзмисини муваппәқийәтлик өткүзүшкә ярдәм көрсәткәнләргә, шундақла көргәзмә меһманлириға алқишини билдүрди.

Дмитрий Керкентзес: "ЭКСПО-2017" Көргәзмиләр тарихида есил мирас қалдурди. Көргәзмигә кәлгүчиләр мәзкүр жилниң яз айлирида көргәзминиң тәсирлик мемарчилиқ имарәтлири билән қурулушлирини зиярәт қилди. ХКБ келәчәктики мутәхәссисләштүрүлгән көргәзмиләргә "ЭКСПО-2017" көргәзмисини үлгә тутиду. Шуниң үчүн, Көргәзмә уюштурғучилириға алқишимни билдүримән. Көргәзминиң муваппәқийәтлик өткүзүлиши — силәрниң адил әмгәклириңларниң йемиши", — дәп атап өтти.

Өз новитидә "Астана. "ЭКСПО-2017" ҮҚ" АҚ Башқарма рәиси Ахметжан Есимов "ЭКСПО-2017" көргәзмисигә 115 мәмликәт вә 22 хәлиқара уюшмилар қатнашқанлиғини атап өтти. Көргәзминиң үч ай иши арилиғида 40 мәмликәтниң башчилири, 9 Һөкүмәт башчилири, 72 Ташқи ишлар министрлири көргәзмигә алаһидә қатнишиш мәхситидә рәсмий сәпәр билән кәлди. А.Есимов лайиһиниң барлиқ йолдашлиқлириға "ЭКСПО-2017" көргәзмисигә тәйярлиқ вә уни муваппәқийәтлик өткүзүшкә қошқан үлүши үчүн тәшәккүр изһар қилди.

"Бүгүнки күни аталған лайиһә әл ихтисадиға иҗабий тәсирини йәткүзди вә тәхминән 50000 йеңи иш орунлирини ечишқа мүмкинлик бәрди. Көргәзмиләрниң тәҗрибилиригә ясалған йәттә таллашниң беришида, аталған лайиһиләр мираслириниң әһмийити зор екәнлигини байқидуқ. Һазирқи вақитта ЭКСПОдин кейинки дәвирниң программиси аяқлинишқа йеқин. Көргәзминиң һәрбир метр квадратини алдинқа вақитта мәхсәтлик пайдилиниш һәққидә еник режә бәкитилгән. Әң әвзили, Төрт миллион көргәзмә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

меһманлири көргәзмидин унтулмас тәсиратларни алди. Хәлиқара павильонларға кәлгүчиләрниң сани 30 миллионни тәшкил қилди вә аталған көрсәткүч үчүн қатнашқучи мәмликәтләр тәвсийә қилған қизиқарлиқ контентқа миннәтдарлиғимни билдүримән", — дәп ейтти А.Есимов.

ХКБ алаһидә күнинiң мәдәний программиси һарписида Астана, Хитай, Бириккән Әрәп Әмирлигидин иҗадийәт орунлири сәнъитини көрсәтти.

Есиңларға салсақ, Хәлиқара көргәзмиләр бюроси (ХКБ) хәлиқара җәмийәтлик шәртигә мувапиқ 170 әза-мәмликәтләрниң хәлиқара көргәзмиләрни башқуруш вә назарәтләш хусусидики нийәтлирини әмәлгә ашуридиған һөкүмәтләр ара тәшкилат болуп тепилиду. 2012-жили ХКБға әза мәмликәтләр Қазақстан Жумһурийитини "ЭКСПО-2017" мутәхәссәсләштүрүлгән көргәзмисини өткүзгүчи әл ретидә таллиди.

(*"Уйғур авазидин" елинди*)

2-тапшурма. Жуқурида тиңшалған мәтин асасида муәллипниң асасий ойини сақлап, перифраз усуллири арқилиқ ихчам мәтин (аннотация) йезиңлар.

3-тапшурма. Язма ишларни топларда бирикип тәһлил қилиңлар вә бир-бириңларниң ишини дескрипторлар арқилиқ баһалаңлар.

4-тапшурма. Төвәндики парчиларни оқуңлар, қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритиңлар.

ЭКСПО һәққидә диққәткә сазавәр фактлар

1876-жили ЭКСПО хәлиқара көргәзмиси Америкиниң Филадельфия шәһиридә өтиду. Дәсләпки қетим көргәзмә бир бенада әмәс, бәш павильонда: баш павильонда, сәнъәт павильонида, қурал-җабдуқ залида, бағвәнчилик сарийида вә йеза егилиги павильонида уюштурулиду. Униңға қошумчә Америкиниң башқа штатлири, чәт әл дөләтлири вә шәхсий ширкәтләр үчүн 200 павильон селиниду. Бу көргәзмидики чоң йеңилиқ — көргәзмә павильонлири арисида төмүр йол транспорти маңиду. Филадельфиядики көргәзмидә Александр Грәм Беллниң телефони, Томас Эдисонниң телеграфи, Ремингтон хәт машинкиси вә "Хайнц" кетчупи намайиш қилиниду.

* * *

Парижда 1928-жили Хәлиқара көргәзмиләр бюроси тәсис қилиниду. Мәзкүр тәшкилатниң хадимлири шу вақиттин башлап

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЭКСПОниң алий дәрижидә өтүшини назарәт қилиду. Хәлиқара көргәзмиләр бюроси ЭКСПОниң пәқәт инновациялик технологиялар мәйдани болупла қалмай, шундақла һәрхил мәдәнийәтләрниң учришиш орни, музакириләр мәйдани болушини мәхсәт қилиду. Һазир мәзкүр бюроға 167 дөләт әза. Бюрониң штаб-квартириси Парижда орунлашқан.

* * *

1933—1934-жилларда ЭКСПО хәлиқара көргәзмиси АҚШниң Чикаго шәһиридә өтиду. Өткән әсирниң 20-жиллири Чикаго шәһири мафиянiң күчлүк болуши түпәйли "шәнини" **йоқитип** қойған еди. Шуңлашқа шәһәр **һакимийити** уни яхшилаш үчүн көргәзмә уюштурушни қолға алиду. Амма 1929-жили 28-ноябрьда фонд базири "ғулап", ихтисадий боһран башлинип кетиду. Шуниң үчүн көргәзмә өткүзүш кейингә қалдурулиду. Қошумчә қилиш керәкки, Чикагода өткән ЭКСПОни пәқәт шәхсий фондлар мәбләғ билән тәминләйду. **Көргәзмини** 39 миллион адәм зиярәт қилған. Чиқимлар толуғи билән йепилип, уюштурғучилар пайдиму алиду. Чикагодиму йеңилиқлар көп болиду. Бельгия дәсләпки қетим лунапаркни көрситиду. Мана шуниңдин кейин Уолт Дисней Калифорниядә "Диснейленд" **селишқа** башлайду. Ечинарлиғи, мәзкүр көргәзмидә көңүлсиз вақиәму йүз бериду, германиялик нацистлар йоған свастикисиниң рәсими селинған дирижабльни асманға чиқириду. Әпсус, йеңи технологияләр әнди адәм өлтүрүш **васитилирини** ишләпчиқиришқа хизмәт қилишқа башлайду. Инсанийәт иккинчи дуния уруши һарписида туратти.

5-тапшурма. Ахирқи парчида қениқ қара һәриплар билән берилгән сөзләрдики созуқ тавушларниң имласиға көңүл бөлүңлар.

6-тапшурма. Тор бәтлиридин *"ЭКСПО-2017 келәчәк энергияси"* мавзусида әхбаратжиғип келиңлар. Синипта бу лайиһиниң алаһидиликлири һәққидә ейтип бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. “Бир жүмлә билән йәкүнләш” усули арқилиқ дәрисни хуласиләп, йеңи мавзу бойичә өз чүшәнчәңларни ихчамлап бир жүмлә арқилиқ йезиңлар.

6-дәрис. СФЕРА — МЕМАРЧИЛИҚ СӘНЪИТИНИҢ ИЛҒАР ҮЛГИСИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар.

ЭКСПО көргәзмисиниң 166 жиллиқ тарихида Мәркизий Азия регионида, һәтта МДҺ әллириниң һечқайсисида мошундақ көргәзмә өткүзүлмигән. Пат-йеқинда, йәни 10-июнь күни Қазақстанниң пайтәхти Астанада Мәркизий Азиядә дәсләпки қетим ЭКСПО-2017 хәлиқара көргәзмиси тәнтәнилик ечилиду. Униңға дунияниң 115 дөлити вә 20 хәлиқара тәшкилат қатнишиду, дәп күтүлмәктә. Мәлумки, дуниявий утуқлар көргәзмисиниң тарихи 1851-жили Лондон шәһиридә өткүзүлгән “Барлиқ хәлиқләрниң санаитиниң улуқ көргәзмисидин” башланған. Лондонда өткүзүлгән дәсләпки дуния йүзлүк көргәзмини өткүзүш үчүн барлиқ экспонатларни қойидиған бир бена керәк болди. Буниң үчүн шу пәйттики қурулуш вә мемарчилиқ сәнъитиниң әң улуқ үлгиси болуп һесаплинидиған — Хрусталь сарийи селинди. Лондонда башланған шу техника вә технологиялик йеңилиқларға дегән интилиш әнъәниси хәлиқара көргәзмә тарихида та бүгүнки күнгичә давамлишип кәлмәктә. әлвәттә, дуниявий утуқлар көргәзмиси өзиниң 166 жиллиқ тарихида цивилизация тарихиға алтун һәрипләр билән йезилған мемарчилиқ сәнъитиниң чоң утуқлирини қалдурди. Улар — Лондондики Хру-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

сталь сарийи, Париждики Эйфель мунариси, Александр III көруги вә Лион вокзали, Венадики Ротонда — дуниядики әң чоң гүмбәз астидики павильони, Мельбурндики падишалиқ көргәзмә павильони әйнә шундақ инсанийәтниң мәңгү сәнъәт ядикарлиқлири болуп һесаплиниду. Астанадики ЭКСПО-2017 хәлиқара көргәзмә шәһәрчисидиму дунияниң әң гөзәл имарәтләр қатариға киридиған ЭКСПО мираси сүпитидә — көргәзмә рәмзигә айлинидиған объект қәд көтәрди. У миллий баш павильон бенаси — Сфера. Сфера — дуниядики әң чоң сферилиқ (барлиқ нуқтилири мәркәздики нуқтидин бирдәк жираклиқта орунлашқан шар) бена болмақ. Диаметри 80 метр, егизлиги 100 метр. Сәккиз қәвәттин ибарәт. ЭКСПО-2017 көргәзмисини уюштурғучиларниң лайиһиси бойичә Сфераниң һәрбир қәвити альтернатив электр қувитиниң бир түрини көрситидиған болиду. Биринчи қәвәттә гидроэнергетикиниң, иккинчи қәвитидә күн энергетикисиниң, үчинчи қәвәттә шамал энергетикисиниң, төртинчи қәвәттә биоэнергетикиниң вә башқиму қувәт мәнбәлириниң утуқлири көрситилиду. “Астана ЭКСПО-2017” миллий компанияси” акционерлиқ жәмийити мутәхәссислириниң ейтишичә, бенаниң сирти қапланған әйнәк материаллири фотоэлектрлиқ хусусийәткә егә. Шундақ қилип, бенаниң сирти күн энергиясини елип, уни электр энергиясигә айландуриду. Бенаниң жуқарқи қәвитидә икки шамал генератори орунлаштурулған. Бенаниң сиртқи қурулуши шамални бир йөнилиштә әвәтип, шамал генераторлирини ишқа қошиду. Демәк, ЭКСПО-2017 “Келәчәк энергияси” мавзусиға мувапиқ миллий баш павильон бенаси күн вә шамал энергияси билән ишләйдиған болиду.

2-тапшурма. Мәтинни қисимларға бөлүп, һәр қисимға нам қоюңлар. Һәрбир қисимдики асасий әхбаратни еniқлап, үч жүмлә арқилиқ чүшәндүрүңлар.

3-тапшурма. Берилгән ишарә арқилиқ тор бетидин видеоқоюлумни тамашә қилиңлар. Сфериниңички көрүнүшини жуқурида берилгән мәтиндики тәсвирләш билән селиштуруңлар вә өз пикриңларни билдүрүңлар.

4-тапшурма. Жуқуридики оқуған мәтин вә көргән видеокөрситилим бойичә асасий оюңларни жәмләп, ихчам аннотация йезиңлар.

5-тапшурма. Язма ишиңларни жүпләрдә алмаштуруңлар,“321” усули арқилиқ бир-бириңларниң ишлирини диққәт билән үгинип, объектив баһалаңлар: язма ишниң үч яхши тәрипини, икки һәйран қалдуридиған тәрипини вә бир йетилдүрүшкә тегиш тәрипини көрситиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЭКСПО һәққидә диққәткә сазавәр фактлар

Аләм иккинчи дуния урушидин кейин әслигә келивататти. Уруштин кейин, 1958-жили ЭКСПО хәлиқара көргәзмиси Брюссельда муваппәқийәтлик өтиду. Көргәзмидә хошаллиқ, яхши һис-туйғулар бесим болди. Чүнки инсанийәт чоң утуқлар һарписида туратти. Адәм космосқа сүнъий һәмра чиқарди. Көргәзминиң асасий мавзуси "Тәрәққият вә инсанийәт" болди. Нәқ Брюссельда адәмләр дәсләпки қетим йәрниң сүнъий һәмрайини, атом электр станциясиниң макетини, аддий компьютерни көрди. Көргәзмини 41 миллион адәм зиярәт қилған.

* * *

Новәттики ЭКСПО 1962-жили, адәм космосқа учқандин кейин ариға бир жил селип, АҚШниң Сиэтл шәһиридә уюштурулди. Көргәзмә "соғ мунасивәтләр уруши" башланған пәйттә өткәчкә, униң мәхсити "Кеңәш Иттипақиниң космостики утуқлирини пәсәйтиш" болди. Шуңлашқа уюштурғучиларға илим-пәнниң йеңилиқлири аддий америкилиқларниң турмушини қандақ яхшиливатқанлиғини көрситиш муһим болған. IBM компанияси өзиниң биринчи компьютерини намайиш қилди. Экспертлар инсанийәтниң XXI әсирдә қандақ яшайдиғанлиғи тоғрилиқ пикирлирини оттуриға салди. Көргәзминиң бир павильонидики тамға есилған йоған телевизор, электронлуқ китапхана, гидроэлектрлиқ тосма һәммини һәйран қалдуриду. Һазир уларниң һәммиси биз үчүн адәттики нәрсиләргә айланди.

* * *

ЭКСПО-67 хәлиқара көргәзмиси Москвада өтүши керәк еди. Амма, 1962-жили Кеңәш Иттипақи әризисини қайтуруп алғанлиқтин, көргәзмә Монреальда өтти. Көргәзмидә пәқәт илим-пән утуқлири намайиш қилинипла қалмай, адәмниң иҗтимаий җавапкәрлиги вә экологиялик аң-сәвийә мәсилилири муһакимә қилинди. Франция Жак-Ив Кустониң су асти экспедициясиниң нәтиҗилирини, Кеңәш Иттипақи Юрий Гагарин космосқа чиққан капсулини намайиш қилди. Шу жили Кеңәш Иттипақи павильонини 13 миллион адәм зиярәт қилған екән.

Монреальда һазир кинотеатрларда аммибап һесаплинидиған IMAX технологияси көрситилди. Мәзкүр ЭКСПО-67 көргәзмиси әң утуқлуқ өткән көргәзмә һесаплиниду. Униңға 50 миллион адәм кәлгән. Селиштурма факт сүпитидә ейтсақ, шу вақитта Канадиниң аһалисиниң сани 20 миллион болған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

* * *

Новәттики ЭКСПО Японияниң Осака шәһиридә өтти. Көргәзмидә алимлар 500 миң қетим күчәйтидиған электронлуқ микроскопни, электромагнитлиқ "ястуғи" бар, саатиға 500 километр маңидиған поезни, АҚШ вә Кеңәш Иттипақиниң космос корабльлирини, йоған роботларни көрсәтти. Мана шуниңдин кейин Япония электроника саһасида дунияда йетәкчи орунға көтирилишкә башлиди.

6-тапшурма. Төвәндики сүрәттә кимләрни көрүватисиләр? Хәлиқара көргәзмидики баш нишан һесапланған бу маскотларниң қоюлуш сәвәвини, мәхситини вә маһийитини ениқлаңлар.

7-тапшурма. "Төрт жүмлә" усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

Пикир: өз чүшәнчәңлар бойичә мавзуниң асасий идеясини ипадиләйдиған бир жүмлә.

Дәлил: бу пикирни мәнтиқий жәһәттин дәлилләйдиған бир жүмлә.

Мисал: бу пикиргә мисал болидиған бир жүмлә.

Хуласә: пикирни қайта пишшиқдап, хуласиләйдиған бир жүмлә.

7-дәрис. ЭКСПО КҮНДИЛИГИ

1-тапшурма. *"ЭКСПО-2017"* күндилигидин берилгән мәлуматларни оқуп чиқиңлар.

"ЭКСПО-2017" Хәлиқара ихтисаслаштурулған көргәзмиси даирисидә "Йешил көрүк" шериклик программиси" мавзусида хәлиқара форум өткүзүлүп, униңға қатнашқучилар инновация-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лик технологияләр трансферти, тиҗарәтни тәрәққий әткүзүш, институционал вә техникилиқ инновацияләрни рәғбәтләндүрүш мәсилилирини муһакимә қилди.

Шималий Қазақстан вилайитиниң һакими Қумар Ақсақаловниң рәһбәрлигидә регионниң миңлиған турғунлири көргәзмидә болди.

• "ЭКСПО-2017" көргәзмиси үчүн флешмоблар әнъәнивий һадисигә айланмақта.

• "Нур Алем" павильонида "дүгләк үстәл" мәҗлиси өткүзүлүп, униңға қатнашқучилар Қазақстанда радиоэкологияни тәрәққий әткүзүш мәсилилирини муһакимә қилди.

• Астанада "ЭКСПО-2017" Хәлиқара көргәзмиси даирисидә Алмута вилайитиниң күнлири болуп өтти.

• Хәлиқара ихтисаслаштурулған көргәзмә даирисидә Қазақстан вә Хитай оттурисидики һәмкарлиқни техиму тәрәққий әткүзүшниң йеңи бәлбеғини вужутқа кәлтүрүш мәхситидә "Хәбәй" фестивали болуп өтти.

• Германияниң RTS компаниясиниң хадими Фолькер Штюве "ЭКСПО-2017" көргәзмисини зиярәт қилиш үчүн 5500 километр арилиқни 40 күндә велосипедта бесип өтти.

• Көргәзмә даирисидә Атырав вилайитиниң күнлири болуп өтти.

• Җәнубий Қазақстан вилайитиниң һакимийити дөләт тәрипидин бөлүнгән мәхсус мәбләғ һесавиға 1 650 мәктәп оқуғучисиниң "ЭКСПО-2017" көргәзмисини зиярәт қилишини уюштурди.

• Көргәзмә мәйданида Испания Корольлуғиниң Миллий күни өткүзүлүп, униңға Қазақстан вә Испания парламентарийлири қатнашти.

• Электр гитарисиниң үнини чиқириш үчүн велосипед педалини қанчилик вақит тепиш керәк? Бир музыкант иккиси үчүн йезилған әсәрни ижра қилаламду? Германия күнигә қатнашқан меһманлар мошу соалларға җавап тепиш вә башқиму йеңилиқлар билән тонушуш имканийитигә егә болди.

• "ЭКСПО-2017" көргәзмисидә Гана Җумһурийитиниң Миллий күни нишанланди.

• Грузия Энергетика һәптилиги даирисидә көргәзмә мәйданида тәбиәт энергеяси бойичә инвестициялик форум уюштурулди.

• Хәлиқара ихтисаслаштурулған көргәзмә даирисидә Буркина Фасониң Миллий күни болуп өтти.

• Көргәзмә меһманлири Ақмола вилайитиниң наһийәлиридә болуп, көчмәнләр тарихи, мәдәнийити вә әнъәнилири билән тонушти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

• “ЭКСПО-2017” көргәзмиси даирисидә Словакия Жумһурийитиниң Миллий күни болуп өтти.

• Сешәнбә күни Россия павильонида Атом энергетикиси һәптилиги ечилди.

• Литвалиқ рәссам Асия Радавиченеґа “ЭКСПО-2017” Миллий мирасгаһида көргәзмә уюштуруш вәтән билән учришиш үчүн чоң имканийәт һесаплиниду.

• “ЭКСПО-2017” Хәлиқара ихтисаслаштурулған көргәзмиси даирисидә теннис бойичә “Президент кубоги-2017” XIX Хәлиқара турнир башланди.

• “ЭКСПО-2017” көргәзмиси шәһәрчисидә Комор араллириниң Миллий күни нишанланди.

2-тапшурма. Топларға бирикиңлар, ЭКСПО-2017 мавзуси бойичә алған билимиңларни жәмләп, “Постер ясаш” усули арқилиқ мавзуни муһакимә қилип, қәғәз бетидә ипадиләңлар. Жуқуридики күндиликтин дәлил ретидә мәлуматларни дурус пайдилиниңлар.

3-тапшурма. “Галереяни арилаш” усули арқилиқ синипдашлириңларниң тамға есилған ишлирини баһалаңлар, өзәңлар халиған постерға “Икки юлтуз, бир тәклип” усули арқилиқ өз пикирлириңларни стикерларға йезип, чаплисаңларму болиду.

ЭКСПО һәққидә диққәткә сазавәр фактлар

2000-жили Ганноверда чоң талашларни пәйда қилған ЭКСПО өтти. Сәвәви, 1990-жили бу шәһәр бир аваз артуқчилиғи билән Торонто шәһирини йеңивалиду. Амма Германия хәлқиниң көп қисми өз вәтинидә көргәзминиң өтүшигә қарши болиду. Наразилиқ намайишлири өтиду. Дәсләп көргәзмини 40 миллион адәм зиярәт қилиду дәп күтүлгән болса, әмәлиятта көргәзмигә 18 миллион адәм келиду. Шуниңға қаримай, ЭКСПО Германия ихтисадиға пайда елип кәлди. Йеңи төмүр йол, йеңи аэропорт терминали селиниду, кочилар кәңәйтилиду. Бу ЭКСПОниң асасий алаһидилиги илмий утуқ вә технологияләрдин ташқири инсанийәт келәчиги муһакимә қилинди. Мәсилән, Венесуэла турмуш қалдуқлиридин селинған павильонни тәвсийә қилди.

* * *

ЭКСПО хәлиқара көргәзмиси турақлиқ тәрәққият жәриянида болди. Һазир бу көргәзмә XIX әсирдә шаһзадә Альберт II өткүзгән көргәзмигә тамамән охшимайду. Заман өзгәрди, вәзийәтму мурәккәпләшти. Хәлиқара көргәзмиләр экспозициялири һазир иккигә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бөлүниду: дуниявий универсал көргәзмә вә ихтисаслаштурулған хәлиқара көргәзмә. Биринчиси, һәр бәш жилда өтиду һәм алтә айға созулиду. Көргәзминиң мәйдани вә тематикиси чәкләнмәйду. Ихтисаслаштурулған хәлиқара көргәзмиләр үч ай давам қилиду һәм икки дуниявий универсал көргәзмиләр оттурисида өтиду. Нәқ мошундақ ЭКСПО-2017 хәлиқара көргәзмиси Астанада өтиду. Униң мавзуси — "Келәчәк энергияси". Дуниянiң һәрхил дөләтлиридин кәлгән алимлар вә кәшпиятчилар "йешил" технологияләрдики утуқлирини намайиш қилиду. Әгәр 166 жил илгири адәмләр һо қазиниға, йеңи машиниға яки поезға һәвәс бағлиса, һазир инсанийәтни энергияни аз тәләп қилидиған технологияләр қизиқтуриду.

* * *

ЭКСПО — һазир пәқәт йеңи вә келәчәк технологиялири әмәс, шундақла көргәзмә меһманлири үчүн кәң даирилик мәдәний программа. ЭКСПОниң вә мәдәнийәтниң алақиси 1937-жили Парижда өткән көргәзмидә башланған. Шу вақитта рәссам Пабло Пикассо өзиниң "Герника" әмгигини намайиш қилған еди. Шуниңдин кейин көргәзмә даирисидә концертлар, спектакльлар қоюлиду. Униңдин ташқири, ечилиш тәнтәнисиму сәһниләштүрүлгән қоюлумлар ярқин шоу билән башлиниду. ЭКСПО-2017 хәлиқара көргәзмә даирисидиму үч миңға йеқин мәдәний чарә-тәдбир өтиду.

4-тапшурма. Мәтиндики бирнәччә жүмлини морфологиялик тәһлил ясаңлар.

5-тапшурма. "Плюс, минус, қизиқ" усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

+ плюс	– минус	? қизиқ

8-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Мәзкүр мавзу бойичә алған билимиңларни тәһлил қилиш үчүн топларда "Соаллар тизмисини" түзүңлар. Соалларға еғизчә жавап бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт билән тиңшаңлар.

Мошуниңдин бәш жил илгири Қазақстан Астанада ЭКСПО-2017 хәлиқара көргәзмисини өткүзүш һоқуқини йеңивалди. Биз Бельгияниң Льеж шәһиридин ғалип чиқтуқ. Һазир инсанийәт алдида жилдин-жилға азийиватқан тәбиий байлиқларни, энергия ресурслирини тежәмлик пайдилиниш вәзиписи туриду. Шуңлашқа көргәзмә мавзуси — "Келәчәк энергияси". Көргәзмә 173,4 гектар йәргә орунлашқан. Униң 25 гектарида көргәзмә павильонлири болиду, 148,4 гектар болса қошумчә инфрақурулумлар объектлириға (турушлуқ өйләр, меһманханилар, ресторанлар в.б.) бөлүнгән. ЭКСПО-2017 93 күнгә, йәни 3 айға созулуп, 10-июнь — 10-сентябрь арилиғида өтиду. Көргәзмигә 2—3 миллион зиярәтчиниң келиши күтүлмәктә. Алаһидә тәкитләш лазимки, мошундақ көргәзмә пәқәт МДҺ әллиридила әмәс, бәлки Мәркизий Азия регионида дәсләпки қетим Қазақстанда өтүватиду. Бу Қазақстанға "йешил" технологияларни тәрәққий әткүзүшкә тәсир қилипла қоймай, шундақла дөләт ихтисадини, туризмни риважландурушқа түрткә болиду. ЭКСПО-2017 хәлиқара көргәзмиси аяқлашқандин кейин көргәзмә шәһәрчиси турушлуқ өй кварталиға айлиниду. Павильонларда шәһәр, жумһурийәт дәриҗисидики мирасгаһлар, һәрхил мәркәзләр, идариләр ечилиду. Униңдин ташқири илмий-тәтқиқат мәркизи яш алимлар, тәтқиқатчилар вә студентлар үчүн ишигини ачиду.

Шәхсән өзәм он жилдин ошуқ Астанада туруватқачқа, пайтәхтимизниң жилдин-жилға өсүп, аватлишиватқанлиғиниң гувачиси болуп келиватимән. Йеңидин селинған ЭКСПО-2017 объектлири шәһәрниң һөснигә һөсүн қошуватқанлиғиму еник. Әң муһими, бу объектларниң келәчәк әвлат үчүн хизмәт қилидиғанлиғи сөзсиз.

Мәлумки, ЭКСПО көргәзмиси өткән шәһәрләрдә селинған айрим беналар инсанийәт үчүн мемарчилиқ сәнъитиниң илғар үлгиси, ядикарлиғи сүпитидә сақлинип келиватиду. Астанадики Сферини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әйнә шундақ объектлар қатариға киргүзүшкә болиду. Мәзкүр бенада бүгүнки таңда дуниядики әң илғар технолигияләр өз әксини тапқан. Илғар технология демәкчи, һазирниң өзидә астаналиқлар улардин пайдилинишқа башлиди. Мәсилән, Конгресс-холлда, паркларда, җәмийәтлик орунларда күн энергиясидин пайдилинип, янфонларға қувәт бәргили болиду.

3-тапшурма. Мәтин ЭКСПОдинилгәрки тәхмин ретидә йезилған. Көргәзмидин кейин мошу режиләрниң қайси дәриҗидә орунланғанлиғини билиш үчүн тор бәтлиридин әхбаратжиғип, селиштуруңлар.Йәни әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруңлар.

4-тапшурма. Жуқуридики мәтиндин бирнәччә җүмлини таллавелип,синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

5-тапшурма. *“ЭКСПО-2017 — Қазақстанға пайда әкәлдиму, зиянму?”* дегән мавзуда пикир муназирисини уюштуруңлар, муназиригә топлар алдин-ала бөлүнүп, тәйярлиқ қилиңлар. Кәлтүргән аргументлар бойичә еник, асаслиқ дәлилләрни кәлтүрүшни үгиниңлар.

6-тапшурма. Синиптин экспертларни еniқлап, пикир муназирисини баһалаңлар. Баһалашқа қоюлидиған асасий тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;
— қисқа вә еniқлиқ;
— ойниң асаслиқ вә дәлиллик болуши;
— спикерларниң (оюнчиларниң) өзини тутушни билиши;
— вақитни тоғра пайдилиниши.

7-тапшурма. *“ЭКСПО-2017— келәчәктехнологиясиниңкөрүги”* мавзусидаэссе йезиңлар.

8-тапшурма. “Ахирқи бәш минут” усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.Бирбириңларниң соаллириға җавап беришкә тиришиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4 АДӘМ ҺОҚУҚЛИРИ ВӘ АЗАТЛИҒИ

1-дәрис. ДӨЛӘТ ҚАНУНИ — ӘЛ ТИРИГИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп тиңшаңлар, униң мәзмуни бойичә соалларни тәйярлаңлар.

Умуминсаний қәдрийәтләр әкис әткән

Мустәқил Қазақстанда 130дин ошуқ милләттин тәркип тапқан 17 миллион адәм яшайду. Уларниң һәммиси, илгәрки СССРниң айрим жумһурийәтлиридикигә охшаш, "миллий пәтирләргә" бөлүнмәй, бәлки әксичә, худди бир өйниң балилиридәк, иҗил-инақ яшап, өз елиниң һәм сәясий, һәм иҗтимаий-ихтисадий, һәм мәдәний жәһәттин дуниянiң риқабәткә қабил мәмликәтлириниң қатаридин орун елиши йолида паалийәт елип бериватиду. Бүгүнки таңда шуни һәм ишәшлик һалда, һәм пәхирлиниш илкидә тилға алалаймизки, биз таңла-әтә балилиримиз ач-ялиңач қалиду дәп тәшвишләнмәймиз. Әтә биздә, регион бойичә хошнилиримиздәк, уруш яки "рәңлик" инқилаплар башлиниду, дәп қорқмаймиз. Немишкә? Чүнки бизниң инсаний һоқуқлиримиз, әркинликлиримиз мәмликәттики сәясий муқумлуқ вә милләтләр ара һәм конфессияләр ара разимәнлик мәмликәтниң Асасий Қанунида — Қазақстан Жумһурийитиниң Конституциясидә капаләтләндүрүлгән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һәқиқәтәнму адәм вә пухраниң һоқуқлири билән әркинликлирини һимайә қилиш дәриҗиси бойичә мәмликитимизниң Асасий Қануни хәлиқара үлгиләргә, биринчи новәттә, 1948-жили Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати тәрипидин қобул қилинған һәм Қазақстан Жумһурийити имзалиған "Пухралиқ вә сәясий һоқуқлар тоғрилиқ" пактқа толуқ мувапиқ келиду. Мәсилән, Конституциядә адәм һоқуқлири вә әркинликлириниң униңға туғулушидин тартип тәәллуқ екәнлиги, һәрбир граждан уни һәрқандақ дәриҗидики сот орунлирида һимайә қилиш һоқуқиға егә болуп, қанун һәм сот алдида һәммисиниң охшаш шараитта екәнлиги атап көрситилгән.

Умумхәлиқ муһакимисигә қоюлған һазирқи Конституция лайиһисиниң мәмликәт аһалиси тәрипидин чоң үмүт-ишәнчә билән үстүн кәйпиятта қобул қилинғанлиғи һәмминиң ядида, дәп ойлаймиз. Әйни вақитта мәйли шәһәрдә болсун, мәйли йезида болсун лайиһини чоң қизиқиш билән муһакимә қилмиған бирму коллектив болмиди десәк, ашуруп ейтқанлиқ әмәс. Һәқиқәтәнму, лайиһини муһакимә қилмиған бирму коллектив болмиди десәк, ашуруп ейтқанлиқ әмәс. Һәқиқәтәнму, лайиһини муһакимә қилиш давамида униңға 30 миңдин ошуқ тәклип вә түзитиш чүшүп, уларниң 1100 қобул қилинған еди. Нәтиҗидә 1995-жили 30-августта болуп өткән жумһурийәтлик референдумда Қазақстанниң аваз бериш һоқуқиға егә барлиқ аһалиси уни яқлап аваз бәрди. Бу йәрдә шуни қошумчә қилишқа тоғра келидуки, мустәқил Қазақстанниң 1993-жилқи тунҗа Конституцияси умумқобул қилинған қәдрийәтләрни елан қилиш мәвқәсидин елип қариғанда һечқандақ дава пәйда қилмиған еди. Бирақ бираз вақит өтүпла, Конституциядә елан қилинған қаидә-нормилар билән можут һәққанийәт оттурисида тәңпуңсизлиқниң, өзгичиликләрниң бар екәнлиги байқалди. Әйнә шуңлашқиму Президент Нурсултан Назарбаев йеңи Асасий Қанунниң лайиһисини ишләп чиқиш тоғрилиқ қарар қобул қилди. Тәйяр болған лайиһә Қазақстан хәлқи Ассамблеяси тәрипидин мақулланғандин кейин, умумхәлиқ муһакимисигә қоюлған еди. Хәлиқ болса, жуқурида тәкитлигинимиздәк, жумһурийәтлик референдумда уни бир еғиздин қоллап-қувәтлиди.

Умумән, мәмликитимизниң һазирқи Конституцияси үстидә мисли көрүлмигән дәриҗидә иш елип берилди. Бу тоғрилиқ Дөләт рәһбири Нурсултан Назарбаев өз әмгәклириниң биридә мундақ дәп язиду: "Биз бу Конституцияни тәйярлиғанда мән шәхсән дуниянiң 25 конституциясини үгәндим. Конституцияниң һәрбир маддиси бойичә маңа қарши чиққан юристлар билән талишиш үчүн конспект йезип чиқтим.

Елимизниң һазирқи Конституцияси 130дин ошуқ милләтниң, 45 конфессияниң вәкиллирини жипсилаштурди. Асасий Қанун өзидә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

демократиянин әң яхши идеялирини мужәссәмләндүрүп, адәмни вә унин һоқуқлири билән әркинликлирини биринчи орунға қойди. Шуңлашқиму Конституцияниң "Адәм вә пухра" дәп аталған иккинчи бөлүми унин өзиги болуп һесаплинип, бу бөлүмдә шәхснин асасий һоқуқлири билән әркинликлири капаләтләндүрүлиду."

Шундақла Президент Қазақстан тәрәққиятиниң һәрбир басқучида мәмликәтни тәрәққий әткүзүш стратегиясинин муқумлуғини тәминләп, йеңи вәзипиләрни бәлгүләпла қоймай, бәлки шунин билән биллә уларни әмәлгә ашурушнин еник йоллири билән механизмлирини көрситип бериватиду. Бунинда у Конституцияниң кепили сүпитидә асасий жавапкәрликни өз зиммисигә еливатиду...

(*Шөһрәт Мәсимов*)

2-тапшурма. Жүпләрдә бирикип, мәтин бойичә тәйярлиған соалларға жавап бериңлар, берилгән жавапларни мәтиндики әсли нусхиси билән селиштуруңлар.

3-тапшурма. 1-тапшурмидики мәтин асасидаберилгән соалларәтрапидатәһлил жүргүзүңлар. Мәтиндә ейтилған пикиргә, көтирилгән мәсилигә қошуламсиләр?

4-тапшурма. Төвәндики жүмлиләрни тәңдаш қошма жүмлиләргә айландуруп көрүңлар.

Һәқиқәтәнму елимизниң конституциялик қәдрийәтлири қазақстанлиқ мәзмун билән бейитилған умуминсаний қәдрийәтләрниң әң мунасип қошундиси дәп ейталаймиз.

Тәкитләш керәкки, дунияда барлиқ мәмликәтләр вә хәлиқләр пүткүл һаяти давамида әмәл қилидиған конституцияләрниң мукәммәл үлгиси болмиса керәк. Бизчә болғанда, мошу тарихий басқучта у яки бу мәмликәтниң мәнпийәтлири һәм еһтияжлириға жавап беридиған, унин демократиялик йолдики изчил тәрәққиятини тәминләйдиған конституция әң мукәммәл вә нәтижидарлиқ қанун болуп һесаплиниду. Мошу нуқтәий нәзәрдин елип қариғанда, Қазақстан Жумһурийитиниң Конституцияси әйнә шу мәнпийәтләр билән мәхсәтләргә жавап бериду, унин асасида сәясий, ихтисадий вә ижтимаий саһаларда нәтижидарлиқ өзгиришләр әмәлгә ашурулуп, мәмликитимиздә жәмийәтлик разимәнлик вә сәясий турақлиқ тәминлиниватиду, дәп ишәшлик ейталаймиз.

5-тапшурма. Төвәндики мутәәккүр шаир Йүсүп Хас Һажипниң пикри билән келишәмсиләр? Һазирқи жәмийәттә мошу пикиргә әмәл қилинамду? Әдип

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

адиллиқ һәққидә йәнә қандақ яхши пикирләрни ейтип қалдурған? Бу пикиргә өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар.

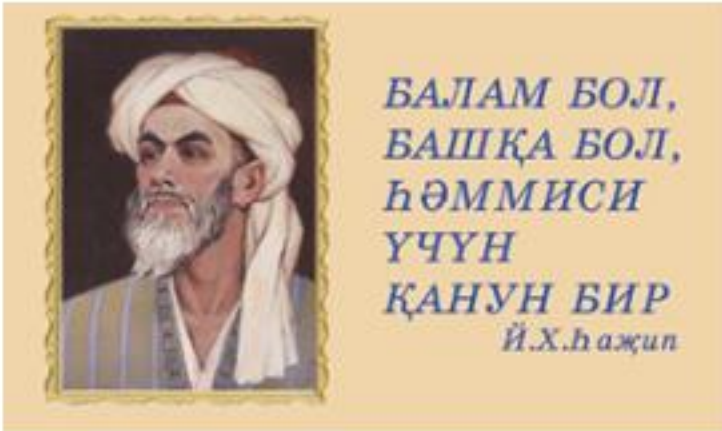

2-дәрис. ЕЛИМИЗНИҢ МУСТӘҚИЛЛИГИ — ХӘЛҚИМИЗНИҢ ӘРКИНЛИГИ

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— Асасий Қанун — Конституция һәққидә немә билисиләр?

— Конституция һаятимизға қанчилик дәриҗидә һаҗәт дәп ойлайсиләр?

— Өз һоқуқ вә мәҗбурийәтлиримиз һәққидә немә билимиз?

2-тапшурма. Мәтинни муәллимниң оқуп беришидә тиңшап, топлуқ иш арқилиқ мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар.

Һәммимиз билишимиз керәк

Дөләтниң һоқуқ асасини, бүгүнки ихтисадий ислаһатларниң толуқ әмәлгә ешишини, көп милләтлик жумһурийитимизниң гүллинип, техиму йүксилишини, униң шәхс билән болған мунасивитини бир изға селип, тәртипкә кәлтүридиған Асасий Қанун — Конституция. Биз уни 1995-жили умумхәлиқ референдумида йәкдиллиқ билән қобул қилдуқ.

Қазақстанниң көп милләтлик хәлқиниң бирлик-инақлиғини тәминләш вәзипилирини һәл қилишта Дөләт рәһбириниң тәшәббуси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

билән қурулған Қазақстан хәлқи Ассамблеяси чоң роль ойниди. Әнди мошу надир институтқа конституциялик статус берилди. Конституцияниң 20-маддисиға мувапиқ, Президент Қазақстан хәлқи Ассамблеясини қуруш һоқуқиға егә болди. Бу тоғра вә адаләтлик, чүнки нәқ Президент жумһурийәт гражданлириниң қайси милләткә тәәллуқ һәм қандақ динға етиқат қилишидин қәтъий нәзәр, уларниң һоқуқлири билән әркинликлириниң һимайә қилинишиниң капалити болуп һесаплиниду. Бизниң елимизниң шараитида Ассамблея милләтләр ара мунасивәтләрни уйғунлаштурушниң, Қазақстанниң көп милләтлик хәлқиниң этномәдәний тәләплириниң әмәлгә ашурулушиниң алаһидә васитиси сүпитигә егә болуватиду. Буниңда, әлвәттә, мәмликәт Президенти Нурсултан Назарбаевниң сәясий һәм инсаний даналиғи, пәм-парасити, жирақни көрүшни билиш маһарити йәнә бир қетим толуқ дәриҗидә көрүнди. Шуңлашқа биз Конституция дөләт билән шәхс оттурисидики мунасивәтләрдә, күндилик тирикчилигимиздә пайдилинилидиған, әмәлгә ашурулидиған дайимий һәрикәттики жәриян, һадисә екәнлигигә, шуниң билән биллә, көп милләтлик жумһурийитимизниң гүллинишигә зәмин салидиғанлиғиға, милләтләр ара мунасивәтләрни техиму мустәһкәмләйдиғанлиғиға ишәндуқ, униңға чоң үмүтләрни бағлидуқ. Демәк, буниң өзи барчә қазақстанликларниң мустәқил дөлитимизниң келәчигигә бепәрва қаримайдиғанлиғини испатлиса керәк. Әнди биздин тәләп қилинидиған асасий мәсилә, Конституцияниң һаятимизға қанчилик дәриҗидә һажәтлигини еник һис қилиш, умумән, қанунсиз жәмийәтниң жәмийәт болмайдиғанлиғини еник тәсәввур қилишимиз керәк. Йәнә бир ейтип кетидиған муһим мәсилә, әмәлиятта Конституциядә көрситилгән әркинликләрдин, өз һоқуқлиримиздин тоғра пайдилиналаймизму-йоқму, гәп, мана шуниңда. Биз әң алди билән өзүмизгә "Конституцияни билимизму, униңға толуқ әмәл қиливатимизму?" дегән соални қоюшимиз керәк. Чүнки дөләтниң түзүлүшини, сайлам системисини, дөләт һакимийити органлирини қуруш принциплири билән паалийитини, пухраларниң асасий һоқуқлири билән вәзипилирини бәлгүләйдиған Қанунни билмәй туруп, өзини мәмликәтниң толуқ һоқуқлуқ пухраси һесаплашму қийин болса керәк. Чүнки Конституция дөлитимизниң муқәддәс китави болупла қалмастин, бәлки һәр күни турмушимизниң һәммә тәрәплирини тәңшәп, рәткә кәлтүридиған қолланмиға айлиниши шәрт. Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Нурсултан Әбиш оғли Назарбаевниң тәшәббуси билән Конституцияниң 19-маддисиниң иккинчи пунктида "Һәрким ана тили вә мәдәнийитини әркин пайдилиниш, мунасивәт қилиш, тәрбийә, оқуш вә ижадийәт тилини әркин таллавелиш һоқуқиға егә" дәп йезилған. Шундақла Асасий Қанунниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7, 14, 41, 58- вә 93-маддилирида мәмликитимиздә дөләт тилини вә башқа Қазақстан хәлқи тиллирини пайдилиниш, қоллиниш даирили-ри, тегишлик органларниң вәзипилири наһайити еник көрситилгән. Умумән, Президентимизниң барлиқ қазақстанлиқларға изчил ғәмхорлуқ қилиши түпәйли, дөлитимиздики һәммә милләтләргә, шу жүмлидин биз, уйғурларға, тилини, динини, мәдәнийитини, урпи-адитини сақлашқа, пайдилинишқа, тәтқиқ қилишқа вә тәрәққий әткүзүшкә барлиқ шәрт-шараитлар қанун даирисидә яритилған. Гәп, пәқәт уни тоғра, толуқ вә әмәлий пайдилиништa.

(*Шәмшидин Аюпов*)

3-тапшурма. Муәллипниң өз мақалисида берилгән төвәнки пикригә өз көзқаришиңларни билдүрүп, баһа бериңлар. “Қанунсиз жәмийәтниң жәмийәт болмайдиғанлиғини еник тәсәввур қилишимиз керәк”.

“Президенти Нурсултан Әбиш оғли Назарбаевниң тәшәббуси билән Конституциянiң 19-маддисиниң иккинчи пунктида “Һәрким ана тили вә мәдәнийитини әркин пайдилиниш, мунасивәт қилиш, тәрбийә, оқуш вә иҗадийәт тилини әркин таллавелиш һоқуқиға егә”.

4-тапшурма. “Ана тилда билим елиш — мәртивә”, “Мән ана тилим билән пәхирлинимән” мавзулириниң биригә аргументативлиқ эссе йезиңлар. Эсседа көтәргән мәсилә̄ңлар бойичә икки тәрәплик вәзийәтни тәһлил қилип, бирини талла̄ңларвә өз оюңларни дәлилләпйезиңлар.

5-тапшурма. “Ахирқи бәш минут” усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

3-дәрис. АДӘМ ҺАЯТИДИКИ ҺОҚУҚ

1-тапшурма. Адәмниң һоқуқлири һәққидә билимиңларни ишқа селип, “Торлуқ диаграмма” түзүп чиқиңлар. Бир-бириңларни топларда толуқтуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. "Киришмә соаллар" усули арқилиқ мәтин мәзмуни бойичә тәйярланған соалларға алдин-ала тәхминән жавап берип көрүңлар:

— Адәмләр арисида һоқуқ қандақ пәйда болди дәп ойлайсиләр?
— Һоқуқ дегинимиз немә? Уни ким яки немә назарәт қилиду?
— Һоқуқ мәнбәлиригә немиләр ятиду?
— Миллий әнъәниләр һоқуқ мәнбәсигә ятамду?

3-тапшурма. Мәтинни толуқ оқуп чиқип, тәхминән бәргән жаваплириңларни әсли нусхиси билән селиштуруңлар.

Қедимий заманлардин тартип адәмләрниң муамилә қилиш жәриянида уларниң жүрүш-туруш қаидилири вужутқа келип шәкиллинип, уларниң өз ара мунасивәтлирини рәтләп турди. Һаяттики зөрүрийәтләргә бағлиқ адәмләр уруқ әзалири, әр-аял, ата-ана, балажақа, уруқ-туққанлар арисида, уруқ башлиқлири, жәмийәт әзалири оттурисида, әнди дөләтниң пәйда болуши билән — хизмәтчиләр, пухралар в.б. арисида мәлум бир мунасивәтләр бағлайду.

Мошу мунасивәтләр мәлум бир қаидиләргә мувапиқ йүз бериши лазим болғанлиқтин, адәмләр жүрүш-туруш яки тәртип нормилирини бәрпа қилиду вә улар ениқ мунасивәтләр бағлиған тәғдирдә өз ара һәрикәт-тәсир қилиш моделиға айлиниду. Қаидиләр ениқ бир мунасивәтләргә бағлиқ қоллинилсиму, улар умумйүзлүк характерға егә. Башқичә ейтқанда, адәмләр бу қаидиләргә бир типлиқ, йәни охшаш мунасивәтләрдә, вәзийәтләрдә әмәл қилиду.

Һоқуқниң пәйда болуши дөләтниң қурулушиға бевасита бағлиқ. Һоқуқ — дөләт назарәт қилидиған, норматив актларда бәлгүләнгән, орунлаш механизми ениқ шәкилләнгән нормилар болғанлиқтин, уларға әмәл қилиш дөләтниң барлиқ пухралири үчүн мәжбурий болуп һесаплиниду. Һоқуқ дегинимиз — дөләт тәрипидин қанунлаштурулған вә һимайә қилинидиған умумға бирдәк мәжбурий нормилар системиси.

Әнди мәлум бир жәмийәт тәшкилатлири, мәһкимиләр, карханилар, егиликләрдики тәртип қаидилири шу субъект өзиниң әзалири үчүнла мәжбурийдур. Милләт, этнослуқ топларму пәқәт өзлиригә хас вә шу милләткә вә этнослуқ топларға тәәллуқ адәмләрниң әмәл қилиши шәрт болған тәртип нормилири билән әнъәнилиригә егә болуши мүмкин.

Һоқуқ мәнбәлиригә дөләтниң Асасий Қануни — Конституция, саһалиқ қанунлар вә башқа һоқуқ нормилири тәстиқләнгән норматив актлири ятиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һоқуқниң мәзмуни һоқуқ нормилириниң бирлигидин ибарәт. Һоқуқниң алаһидилиги — униң нормилири бузулған шараитта әйипкарниң қанунниң алдида жавапқа тартилиши болуп һесаплиниду.

4-тапшурма. Төвәндики адәм һоқуқи тоғрилиқ қаидини оқуп чиқиңлар, 1-тапшурмида өзәңлар түзгән "Торлуқ диаграммаңлар" билән "Венн диаграммиси" арқилиқ селиштуруңлар.

Адәм һоқуқлири – адәмниң өз муддиалирини қанун даирисидә әмәлгә ашуруш. Һәрбир адәм шәхс ретидә:

- билим елишқа;
- әмгәк қилишқа;
- бәхитлик өмүр сүрүшкә;
- пухралиқ елишқа;
- әркин жүрүп-турушқа;
- өз мүлкигә егә болушқа һоқуқлуқ

Тәңдаш қошма жүмлиләр

Мундақ жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири өз ара бағлиғучилар, аһаң, көрситиш алмашлири, зит сөзләр арқилиқ бағлиниду. Предикативлиқ бирликлирини бағлиғучи васитиләрниң алаһидилигигә бағлиқ тәңдаш қошма жүмлиләр иккигә бөлүниду: бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр вә яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр.

Тәңдаш қошма жүмлиләр

Бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр

Яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр

Бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр

Уйғур тили бойичә әмгәкләрдә бу хил қошма жүмлиләр бағлиғучилиқ бағланған қошма жүмлиләр дәпму атилиду.

Бағланма тәңдаш қошма жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири бириктүргүчи, қариму-қарши, таллиғучи, сәвәп-нәтижә бағлиғу-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чилириниң ярдими арқилиқ бағлиниду. Шуңлашқа униң түрлириму аталған бағлиғучилар билән мунасивәтлик.

а) Бириктүргүчи бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр. Бу хил бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр бир вақитта яки пәйдин-пәй йүз бәргән һәрикәтләрни билдүриду, уларниң предикативлиқ бирликлири *вә,һәм, йәнә, шундақла, шуниң билән биллә, шуниңдәк, туруп* (*бир туруп*) ... *туруп* (*бир туруп*), *бир тәрәптин... йәнә бир тәрәптин, авал... андин, -дә, -му* охшаш бағлиғучилар вә уланмилар арқилиқ бир-биригә бағлиниду: *Дәл-дәрәқләр көкәрмәктә вә һава күндин-күнгә иссимақта. Авал муәллим йеңи мавзуни чүшәндүрди, андин оқуғучилар чүшәнмигән йәрлирини сориди. Бир тәрәптин қар йеғивататти йәнә бир тәрәптин боран чиқивататти. Бәзиләр тавақ-қошуқ булашмақта, бәзиләр легән-легән ашларни чәт-чәткә елип чиқишмақта.* (*М.Һәмраев*). *Ай булутниң ичигә кирип кәттидә, бирдинла әтрап қараңғулуққа чөмди.*

ә) Қариму-қарши бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ қошма жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләр бир-биригә қариму-қарши қоюлиду һәм улар *амма, лекин, бирақ, вәһаләнки, әпсуски, әксичә, шундақтиму, һалбуки* охшаш қариму-қарши бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Әркин бири келәмдикин дәп күткән еди, амма һечким кәлмиди. Бу йәрдә йәр көп, бирақ су аз.*

5-тапшурма. Төвәндики мақалларниң мәнасини шәрһиләп бериңлар, өз пикриңларни бағланған қошма жүмлиләр арқилиқ изһар қилиңлар:

Вәтән аилидин башлиниду.
Қанун адәмни беқиндуриду, қанунни адәм беқиндуриду.
Жазасини алмайдиған яман иш йоқ.
Қолуң билән қилғанни бешиң билән көтәр.
Башқиға ора колима, өзәң чүшисән.
Һоқуқни сақлап үгән, бирақ башқиларниң һоқуқиниң бар екәнлигини унтима.
Қанун күчидин қалған йәрдә зулумлуқ башлиниду.

6-тапшурма. "Төрт жүмлә" усули арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-дәрис.

ҺОҚУҚНИҢ ҖӘМИЙӘТ ҺАЯТИДИКИ РОЛИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар вә мәзмунини тәһлилқилиш үчүн соалларни тәйярлаңлар.

Һоқуқ жәмийәтниң сәясий һаятида муһим роль атқуриду. Дөләт органлириниң қурулмилири вә уларни қуруш усуллири, уларниң вакалити, иш-һәрикәт түрлири вә усуллири һоқуқ нормилири арқилиқ ениқлиниду.

Жәмийәтлик тәртип һоқуқ актлири арқилиқ орнитилиду. Бу тәртипни һоқуқ қоғдаш органлири тәминләйду. Пухраларниң дөләтни башқуруш ишиға қатнишиш үчүн пайдилинидиған сәясий һоқуқ вә әркинликлириму һоқуқ актлирида бәлгүлиниду.

Һоқуқ жәмийәтниң ижтимаий һаятида чоң роль атқуриду. Һоқуқ нормилири билим елиш, саламәтликни сақлаш, аилә қуруп, уни мустәһкәмләшниң вә һаказиларниң қануний шәрт-шараитини яритиду.

Һоқуқ адәмләрниң һаятиға мунасип шараит яритишқа, жәмийәтниң барлиқ йөнилишләрдә риважлинишини қанун жәһәттин тәминләшкә тегишлик дөләтниң қудрәтлик қурали болуп һесаплиниду. Һоқуқ пәқәт адәмләрни жазалаш үчүн, уларға мәжбурий чариләрни қоллиниш үчүн бәлгүләнгән дәп һесаплаш тоғра әмәс. Һоқуқ пухраларниң өзлиригә берилгән һоқуқлири вә әркинликлирини пайдиланғанда, һоқуқ нормилириниң тәләплирини бузғанларға жаза чарилирини қолланғанда реал әмәлгә ашиду.

Һоқуқ бузуш. Адәмниң тәртиви ижтимаий нормилар билән рәтлиниду. Мәнивий принциплар — барлиқ башқа ижтимаий нормилар: урпи-адәт, әнъәнә, шундақла һоқуқ нормилириниңму асаси, мәнбәси. Әгәр пухраларниң мутлақ көпчилиги қанунларға риайә қилип, уларниң қаидилирини орунлиса, жәмийәт бир қелипта можут болалайду . Мундақ жәмийәттә һәрбир адәм өз һаяти, шәни, қәдирқиммити, саламәтлиги, мүлки үчүн хатиржәм болалайду.

Әлвәттә, һоқуқни бузғанлиқ үчүн адәм жавапкәрчиликкә тартилиду. Бу чариләр уни мәлум бир изгүлүкләрдин, мәсилән, шәхсий әркинлигидин мәһрум қилиду. Мундақ чариләр қоллинилмиса, жазаниң маһийити йоқайду. Жазалашниң төвәндикичә түрлири можут:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— жәриман;

— мәлум бир лавазимни егиләш яки мәлум бир паалийәт түри билән шуғуллиниш һоқуқидин айриш;

— жәмийәтлик ишларға һәқсиз жәлип қилиш;

— түзитиш ишлири (сотланғанлар өз иш орнида мәлум қәрәл мабайнида өз жазасини өтәйду);

— әркинлигини чәкләш (сотланғанларни мәхсус мәһкимидә, жәмийәттин чәтнәтмәй тутуш);

— қамаққа елиш (жәмийәттин бөләк шараитта тутуш);

— һәрбий интизам бөлүмидә тутуш (һәрбий жинайәт қилғанлиғи үчүн муддәтлик хизмәттики һәрбий хизмәтчигә қоллинилиду);

— шәхсий әркинлигидин айриш (сотланғанларни жәмийәттин чәтнитиш, колония яки түрмигә қамаш);

— мүлкини мусадирә қилиш.

2-тапшурма. Жуқуридики мәтиндики жәмийәтлик-сәясий әһвалға мунасивәтлик сөзләрни таллап, оттура көләмлик монолог йезиңлар.

3-тапшурма. "Қайтилап оқуш" усули арқилиқ язған иҗадий ишиңларни тәкрар оқуп чиқиңлар. Язма ишниң мәзмуниға диққәт қилиңлар, камчилиқлар болса, түзитип, толуқтуруңлар.

4-тапшурма. Жүпүңлар билән бир-бириңларниң язған монологиңларни алмаштуруңлар, язма ишни абзац вә қисимларға бөлүп, логикилиқ түзитип, тәһрир қилиңлар. Өз пикриңларни синипта бөлүшүңлар.

5-тапшурма. Адәм һоқуқиниң икки түри бойичә тор бәтлиридин мәлумат жиғиңлар. Постер қуруш усули арқилиқ жиққан мәлуматиңларни әхбарат сүпитидә бөлүшүңлар вә шәхсий көз-қаришиңлар арқилиқ тәнқидий баһа бериңлар.

АДӘМ ҺОҚУҚЛИРИ

Адәм һоқуқлири – адәмниң өз муддиалирини қанун чәмбиридә әмәлгә ашуруш мүмкинчилиги. Адәм һоқуқлири тәбиий вә иҗтимаий болуп иккигә бөлүниду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. Өзәңларниң дәрискә болған мунасивитиңларни билдүрүш үчүн "Бәш бармақ" усулини пайдилиниңлар.

5-дәрис. АДӘМ ҺОҚУҚИНИҢ ҺИМАЙӘ ҚИЛИНИШИ

1-тапшурма. "Бәлгү қоюп оқуш" усули арқилиқ мәтинләрниң мәзмуни билән тонушуңлар. Һәрхил стильдики мәтинләрниң хизмитини, тәркивини, тил алаһидиликлирини селиштуруп, тәһлил қилиңлар.

Һәрбир адәм туғулушидин азат һәм дунияға кәлгәндин башлап Конституциядә вә қанунларда бәкитилгән барлиқ паравәнликләр вә мүмкинчиликләрни пайдилиналайду. Бу мүмкинчиликләр яки адәм һоқуқлири мәхсус иҗтимаий система билән тәминлиниду. Аталған система һоқуқ вә әркинликләрни әмәлгә ашуруш механизми дәп атилиду. Дөләт һәрбир адәмниң теч һаят кәчүрүп, келәчигигә ишәшлик қаришиға шараит яритиду.

Адәм һоқуқлирини қоғдаш — бу адәм һоқуқлирини бузуш асаслириға беваситә сәясий, әхлақий, җәмийәтлик, һоқуқий қисим көрситиш арқилиқ адәм һоқуқлириниң бузулушиниң алдини елишқа, тохтитишқа яки йениклитишкә қаритилған чариләр. Һоқуқлуқ һимайә қилиш дөләт, җәмийәтлик тәшкилатлар вә шәхсләр тәрипидин әмәлгә ашурулиду.

Адәм һоқуқлирини һимайә қилиш усуллири бойичә төвәндики асасий топларни көрситишкә болиду:

1. Дөләтлик һимайә қилиш.
2. Сот арқилиқ һимайә қилиш.
3. Дөләтлик әмәс қоғдаш.
4. Өзини-өзи қоғдаш.

Пухраларниң һоқуқ вә әркинликлирини қоғдаш функцияси — дөләтлик һакимийәт тәрипидин һәрбир адәмгә йәккә яндишиш арқилиқ әмәлгә ашиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бүгүнки таңда адәм һоқуқлирини қоғдаш механизминиң сүпитини ашуруш актуал муамма һесаплиниду. Дөләтлик мәһкимигә мурәҗиәт қилип, пухра қанунға мувапиқ өз һоқуқлириниң толуқ көләмдә һимайә қилиниши үмүт қилиниду. Бу йәрдә адәм һоқуқини толуғи билән һимайә қилишни пәқәт салаһийәтлик һәм кәспий дөләт органлири әмәлгә ашуралайду. Бизниң елимиздә һоқуқни һимайә қилиш органлири вә дөләтлик хизмәткә мунасивәтлик һәрхил ислаһатлар жүргүзүлмәктә.

* * *

...Биз көп хәлиқ вә жавапкәрликниң бирлиги қануниға асасланған һалда инсан цивилизациясиниң мәдәний һәм роһий тәрәққияти бесип өтидиған йолларниңму көп хиллиғи тоғрилиқ гәп қилишимиз керәк. Әгәр пән-техника, заманивий технологияләр саһасида дуния өз һәрикитидә бир пүтүн болуп, мисли көрүлмигән утуқларға йәтсә, мәдәнийәт вә мәнивийлик саһасида инсанийәт баш-айиғи йоқ хилму-хиллиқларға егә, уларни сақлап қелиш зөрүр. Биз һәрбир мәдәнийәтниң, һәрбир хәлиқниң йолини һөрмәт қилишимиз, һәрбир хәлиқниң мәдәнийитигә умуминсанийәт мәдәнийитиниң ажралмас қисми, жүтирип қоюшқа болмайдиған қәдрийәтләр сүпитидә қаришимиз шәрт. Айрим хәлиқләрниң мәдәнийәтлири билән роһий қәдрийәтлиригә илтипатсизлиқ қилиш, инсанийәтниң өзини өзи жүтирип қоюшиға елип келиши мүмкин. Һазирқи дуниянiң тәрәққий етиш йоллириниң көп хиллиғи хәлиқләрниң өз тәғдирини өзи бәлгүләш һоқуқини һөрмәтләшкә, цивилизацияләр билән мәдәнийәтләрниң, хәлиқләр билән дөләтләрниң диалогиға асаслиниши лазим. Диалог инсанийәт цивилизацияси томуриниң бир екәнлигигә, цивилизацияләр һәм мәдәнийәтләрниң өз ара һәрикитидики кәң миқияслиқ бирликкә асасланған һалда мәхсәтләрниң умумийлиғи принциплириға вә бир-бириниң қәдрийәтлирини өз ара етирап қилишқа асаслиниду. Шәхснiң, хәлиқниң, цивилизацияләр вә мәдәнийәтләр диалогиниң әркин тәрәққий етиши инсанийәтниң можут болуш усули, һоқуқлар билән мәнпийәтләрни һөрмәтләш принциплирида өз ара һәмкарлиқниң шәкли болуп һесаплиниду.

Һәрбир дөләт вә хәлиқ өз күчигә һәм имканийәтлиригә қарап адаләтлик принциплириға асасланған дунияни мустәһкәмләш бойичә паалийәт елип бериватиду. Қазақстан дуния бирләшмисиниң тән һоқуқлуқ әзаси сүпитидә мошу жәриянға бевасита қатнишип кәлмәктә. Қазақстанниң милләтләр ара вә динлар ара диалогни күчәйтиштики Мәркизий Азия регионида вә пүткүл дунияда течлиқ һәм разимәнликни сақлаштики хизмәтлири пүткүл дуния бирләшмиси тәрипидин етирап қилинди. Бу саһадики муваппәқийәтләр хәлиқләр вә конфессияләр оттурисидики течлиқ һәм разимәнликниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"Қазақстан феномени" сүпитидә баһаланди. Мундақ феноменға пәқәт Мәркизий Азиядә қелиплашқан мәдәнийәтләр вә динлар диалогиниң тарихий һәм мәдәний әнъәнилирила әмәс, бәлки көп жәһәттин қазақ хәлқиниң очуқлуғи вә төзүмлүги, шундақла пүткүл Қазақстан хәлқиниң течлиқ һәм разимәнликтә яшаш хаһиши вә интилиши асас болди, дәп ейталаймиз. Қазақстанниң 2010-жили ЕБҺТқа рәислик қилиши вә Астана Саммитини өткүзүши шуниң ярқин испати болди. Дуниянiң 56 мәмликитиниң дөләт вә һөкүмәт рәһбәрлири, хәлиқ ара тәшкилатларниң вәкиллири течлиқ вә адаләтлик принциплирида һәмкарлиққа вә тоқунушларни бир тәрәп қилишқа чақирған Астана декларациясини имзалиди.

2-тапшурма. Топларға бөлүнүп, жуқурида берилгән мәтинләрдә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар.

3-тапшурма. Улуқ мутәпәккүр Конфуцийниң төвәнки адаләтлик һәққидики пикри бойичә "Муназирә" өткүзүңлар. Очуқ дәлилләрни кәлтүрүш арқилиқ ейтилған ойға өз оюңларни билдүрүп, тәнқидий баһа бериңлар.

"Шәпқәтсиз алийжанап әрбап болуш мүмкин әмәс, адаләтликсиз һәтта алийжанап әрбап болуп туғулуш мүмкин әмәс. Шәпқәтлик вә адаләтлик — һәқиқий инсанниң тәбиити әйнә шундақ".

б) Күчәйгүчи бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ қошма жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләрниң бири иккинчисидин муһим, зөрүр һесаплиниду һәм улар бир-бири билән *һәтта* (*һәттаки*), *бәлки*, *болупму*, *хусусән*, *униң үстигә*, *жүмлидин* охшаш бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Талада ямғур йеғивататти, униң үстигә боран чиққили турди. Қишичә анчә соғ болмиди, һәтта қарму көп яғмиди.*

в) Таллиғучи бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ қошма жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләрниң бири таллиниду яки улар айрим-айрим тәкитлиниду. Улар *яки*, *нә*, *йә*, *бирдә...бирдә*, *бәзидә...бәзидә*, *бирдәм... бирдәм*, *гайида* охшаш бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Бирдә улар келиду, бирдә биз баримиз. Бүгүн йә қар яғиду, йә ямғур яғиду.*

г) Сәвәп-нәтиҗә бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ қошма жүмлиләрниң тәркивидә сәвәп-нәтиҗә мунасивитидә кәлгән предикативлиқ бирликләр болиду. Улар *шуңлашқа*, *шуниң үчүн*, *шуңа*, *чүнки*, *сәвәви*, *шу сәвәптин*, *шуниң нәтиҗисидә* бағлиғучилири арқилиқ бағлиниду: *Буғдай өз вақтида су билән тәминлинип турди, нәтиҗидә бригада әзалири мол һосул алди. Әркин жиғинға келәлмиди, чүнки уларниң өйигә меһманлар келип қапту.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Берилгән соалларға җавап бериңлар, ой-пикриңларни җәмләп, җававиңларни бағланма қошма җүмлә ретидә йезиңлар.

1. Йол қаидисини бузуш адәм үчүн қилмишму? Немә үчүн?
2. Адәмни қилмиш, җинайәт ясаштин немә сақлайду?
3. Адәмниң җинайәт ясишиға җәмийәт әйипликму?
4. Җинайәт ясиған адәмгә рәһимдиллик қилишқа сиз қандақ қарайсиз?
5. Адәмниң Қанунға беқинмаслиғи немидин башлиниду дәп ойлайсиз?
6. Бәзидә ерәнсизликтин — бәхитсиз әһваллар йүз бериду. Ерәнсизлик җинайәткә ятамду?

5-тапшурма. Алдин-ала берилгән утуқ өлчәмлирини пайдилинип, "Өзини өзи баһалаш" усули арқилиқ билиминларни тәкшүрүңлар.

6-дәрис. БАЛА ҺОҚУҚИ ТОҒРИЛИҚ КОНВЕНЦИЯ

— Силәр өз һоқуқуңлар һәққидә немә билисиләр?

— Өсмүрләр һоқуқиниң чоңларниң һоқуқидин айримчилиғи барму, қандақ ойлайсиләр?

— Һәрбир адәмниң һоқуқи вә мәҗбурийәт, вәзипилири тоғрилиқ немә билисиләр?

— Өзәңлар билидиған һоқуқуңлар һәққидә синипта пикир жүргүзүңлар.

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар. Өзәңларниң шәхсий пикрини, мунасивитини билдүрүш үчүн тәһлил қилиш соаллирини қоюңлар вә синипта өз ара тәһлил қилиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бала һоқуқи тоғрилиқ Конвенция

Адәм һоқуқиға өз үлишини қошқан Ш.Монтескье, И.Кант, Т.Джефферсон охшаш философлар һоқуқлар асасида адәм һоқуқлирини дәсләп ениқлап, бәлгүлигән. Қазақ хәлқинин философлири Төле бий, Әйтеке бий, Қазибек бий вә Абай Қунанбаев адәм һоқуқлириниң әркинлигини қоғдиған. Адәм дунияға кәлгәндин кейин униң өмри, тән саламәтлиги, хатиржәмлиги бизниң мәмликитимизниң Асасий Қанун — Конституцияси қоғдайду. Асасий Конституциядин башқа балиларниң һоқуқини қоғдайдиған Қанун бар. 1989-жилниң 20-ноябрида Бала һоқуқи тоғрилиқ Конвенция Бирләшкән Тәшкилатлар уюшмиси қобул қилди, 1995-жилниң декабрь ейида Президентимиз Нурсултан Әбиш оғли Назарбаев "Бала һоқуқи тоғрилиқ Конвенцияға" қол қойди.

Бала һоқуқи һәққидики Конвенциядин Дөләт һәрбир балиниң аман-есән өсүп, һәртәрәплимә тәрәққий етишигә мүмкинчилик яритиду. Бала туғулуши билән өз елиниң пухраси болушиға вә өз исмиға егә болушқа һоқуқлуқ. Һәрбир бала өз аилисидә, ата-аниси билән бирликтә өмүр сүрүшкә һоқуқлуқ. Аилидә ата-ана бирликтә өмүр сүрүп, балини ата-анисидин айришқа һечкимниң һоқуқи йоқ. Бала мәктәптә әйиплик болғанда, уни һечким уруп жазалашқа, камситиш-хорлашқа һоқуқи йоқ. Бала дәм елишқа вә мәдәний жайларға беришқа (театр, кино в.б) һоқуқлуқ; һәрбир балиниң ой-пикир, һар-номусқа вә диний әркинликкә һоқуқлуқ. Бала өзи халиған спорт түри билән шуғуллинишқа һоқуқлуқ. Бала тән саламәтлигини сақлашқа, давалинишиға һоқуқлуқ; бала өз ойини әркин ейтишқа һоқуқлуқ.

Оқуғучиларниң вәзипилири:

1) Һәрбир оқуғучи Қазақстан Жумһурийитиниң Конституцияси билән қанунлирини сақлашқа;

2) башқа адәмләрниң һоқуқини, һар-номуси билән қәдир-қиммитини сақлашқа;

3) тәбиәтни қоғдашқа;

4) тарихий мәдәний ядикарлиқларни сақлашқа мәжбур;

Һоқуқ бузғучиларға берилидиған жаза түрлири:

1) Жинайәтлик жавапқа 16 яшқа толған шәхс тартилиду;

2) еғир жинайәт ясиғанлар (адәм өлтәргини үчүн) 14 яштин жавапқа тартилиду;

3) жинайәт ясиған яш өсмүрләргә камаләткә толмиған балиларға беғишланған мәхсус мәһкимиләрдә жазасини өтәйду;

4) камаләткә толмиған бала 14 яштин башлап жинайәтлик жавапқа тартилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Төвәндики бала һоқуқи һәққидики мәлуматларниң һәрбиригә тохтилип, изаһ бериңлар. Шәхсий һаятиңларда буларниң барлиғи әмәлгә ешиватамду, пикир жүргүзүңлар. Өйдә "Мениң һоқуқум" мавзусида оттура көләмлик эссе йезиңлар.

3-тапшурма. Төвәндики мәтин мәзмуни бойичә тәйярланғансоаллар ғатәхминән җавап берип көрүңлар. Мәтин билән тонушқандин кейин тоғра җаваплар билән селиштуруңлар.

1. Җинайәтниң қандақ түрлирини билисиләр?
2. Өсмүрләр қанчә йешидин тартип жинаий җавапкәрчиликкә тартилиду?
3. 16 яшқа толғанларниң жинаий жавапкәрлиги һәққидә немә билисиләр? Улар жазалашниң қандақ түрлиригә беқиниду?

Камаләткә йәтмигәнләрниң юридик жавапкәрчилиги

Адәм өлтүрүш, адәмгә жисманий зәхмә йәткүзүш, буланчилиқ, оғрилиқ, дөләтниң яки шәхсниң мүлкини ғәрәзлик йоқитиш, бузуш, қурал-ярақ оғурлаш, адәм оғурлаш, пул тәләп қилиш, терроризм, гөрүгә адәм елиш, наркотик васитилирини яки психотроплуқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

маддиларни оғрилиғанлиғи үчүн пухралар 14 йешидин тартип җинаий җавапкәрчиликкә тартилиду.

14 яшқичә болған өсмүрләр мошу көрситилгән һәрикәтләрни қилмаслиғи керәклигини чүшиниши лазим. Дөләт әйнә шундақ җинаий һәрикәтләргә бепәрва қаралмайду. Яшларни җазалаш қанчә хәп дегүзсиму, дөләт уларниң қәстликлиридин өз пухралириниң һаятини, саламәтлигини, мүлкини қоғдашқа мәҗбур.

Камаләткә йәтмигәнләр 16 яшқа толғанда һәрқандақ җинайити үчүн җавапкәрчиликкә тартилиду. Уларға җәриман селиш; мәлум бир паалийәт билән шуғуллиниш һоқуқидин айриш; җәмийәтлик ишларға тартиш; түзитиш ишлирини бәлгүләш; қамаққа елиш; әркинлигидин айриш охшаш җазалаш түрлири қоллинилиду.

Сот 18 яшқа толмиған шәхсләрниң җинайәтлири тоғрилиқ ишларни чоң диққәт билән қариши лазим. Қанунда әгәр сот тәрбийә чарилирини қоллиниш йетәрлик дәп тапса, камаләткә йәтмигәнләрни бошитиш мүмкинчилиги көздә тутулған.

4-тапшурма. Төвәндики вәзийәттин дурус чиқиш йолини ениқлап, топларда муназирә уюштуруңлар.

ҺОҚУҚУҢ БАРМУ, ЙОҚМУ?

*Дәрис пәйтидә синип бөлмисидә у яқтин бу яққа меңип жүрисән, сәвәви сениң әркинлик һоқуқун бар дәп һесаплайсән.

5-тапшурма. 3-тапшурмидики мәтинни оқуп чиқиңлар, аддий жүмлиләрни бағланма тәңдаш қошма жүмлиләргә айландуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Силәр бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?
4. Бүгүнки үгәнгиниңлар келәчәктә силәрниң һаятиңларда керәк боламду?
5. Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңлар келиду?

7-дәрис. ӘРКИНЛИК

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар, өз көзқаришиңларни билдүрүңлар.

Әркинлик — әң муһим қәдрийәт

Әркинлик дегинимиз — иҗтимаий субъектниң (айрим шәхснің, иҗтимаий топниң) өз әркигә, өз мәнпийити вә мәхсәтлиригә мувапиқ һәрикәт қилишқа имканийәт беридиған әһвал.

Әркинлик адәмниң өз болмишиниң әһваллирини егиләп, тәбиий һәм иҗтимаий күчләргә беқинишлиқлиғини йеңиш, шундақла өзини өзи вә өз иш-паалийәтлирини ениқлаш, мүмкинчилигини сақлашни билдүриду. Әркинлик — һәрхил адәмләрниң вә һәрбир шәхснің әң әһмийәтлик хусусийәтлириниң биридур.

Иҗтимаий қәдрийәт сүпитидә әркинлик дегинимиз — адәмниң келишиш вә инкар қилиш, әһвалларниң беришини өзгәртиш, тосалғу болуш яки қарши туруш, мәхсәтләрни баһалап қоюш һәм халиған мәхсәтләргә йетиш мүмкинчилиги.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Җәмийәт һаяти билән паалийитиниң саһасиға қарап әркинликниң өзигә хас хусусийәтлири болиду. Ихтисадий әркинлик бирнәрсә болса, сәясий әркинлик тамамән башқа нәрсидур.

Һәқиқий демократиялик җәмийәт айрим шәхскә төвәндикичә әркинликләргә капаләтлик бериду:

- һаят әркинлиги (тамақ, кийим, турушлуқ өй, иш, билим, медицинилиқ ярдәм, һәрикәт, қелиплиқ һаят кәчүрүш даирисини егиләш еһтияҗлиғини қанаәтләндүрүш);
- ой әркинлиги (сөз, дин, ишәнчә, иман, пикир әркинлиги);
- қарар қилиш әркинлиги (санаәт, сәясәт, мәдәнийәт в.б. саһаларда қарар қобул қилишқа мунасивәтлик әркинлик);
- паалийәт әркинлиги (сайлашқа, башқурушқа, қобул қилинған қарарларни әмәлгә ашурушқа, намайишларға, митингларға, жиғинларға в.б. қатнишиш әркинлиги);
- шәхснің әркинлиги җәмийәт әркинлигининң бир қисми болуп һесаплиниду. Әгәр җәмийәттә әркинлик болмиса, айрим шәхсма әркин болмайду.

Әркинлик айрим шәхснің иҗтимаий мәртивисининң бирла тәриплимиси болуп һесаплиниду. Сәвәви айрим шәхс ялғуз өзила әмәс, өзи охшаш адәмләр җәмийитидә һаят кәчүриду. Шуниң үчүн униң әркинлиги башқа айрим шәхсләрниң әркинлигигә яндишип, улар билән охшап келишкә тегиш.

2-тапшурма. Мәтин мәзмуниға мувапиқ сөзләрни таллап, оттура көләмлик монолог йезиңлар.

3-тапшурма. Жүплишип, бир-биріңларниң язма ишини тәһлилқилиңлар: абзац вә қисимларға бөлүңлар, логикилиқ түзитишләр киргүзүп, баһалаңлар.

4-тапшурма. Төвәндики сүрәткә диққәт қилиңлар, ялғуз аптаппеләз һәққидә немә ойлайсиләр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Аптаппеләз башқилардин бөләк, ялғузлуқта һаят кәчүрүватиду.
2. Аптаппеләз әркинликтә һаят кәчүрүватиду.

Бу икки тәрәплик пикирниң бирини яқлап, вәзийәтни тәһлил қилиңлар, дәлилләрни кәлтүрүш арқилиқ топларда муназирә өткүзүңлар. Бу вәзийәтни адәмләр һаяти билән бағлаштуруңлар.

5-тапшурма. Төвәндики бағлиғучиларниң ярдими билән бағланма қошма жүмлиләрни ойлап йезиңлар:

Шуниң билән биллә, андин, әксичә, әпсуски, болупму, униң үстигә, гайида, нә, шуниң нәтижисидә, чүнки.

6-тапшурма. "Мениң дәристин кейинки тәсиратлирим" жәдвилини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшәндим?	Немә яқти?

8-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма.

— Шәхс әркинлиги һәққидә немә ейталайсиләр?
— Дөләт Қанунида әркинлик, азатлиқ һәққидә йәнә немиләр ейтилған?
— Төвәндики Асасий қанундин берилгән пикиргә өз көз қаришиңларни ейтип бериңлар.

ҚАЗАҚСТАН ЖУМҺУРИЙИТИ ҺОҚУҚЛУҚ ВӘ ИЖТИМАИЙ ДӨЛӘТ, УНИҢ ӘҢ ҚИММӘТ ҒӘЗНИСИ — АДӘМ ВӘ УНИҢ ҺАЯТИ, ҺОҚУҚЛИРИ ВӘ ӘРКИНЛИГИ

(АСАСИЙ ҚАНУН, 1-БАП)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни тәтқиқ қилип оқуп чиқиңлар. Көтирилгән мәсилигә оқурмәнниң мунасивитини еniқлашқа беғишланған тәһлилқилиш соаллирини қоюңлар.

Әркинлик — адәм шәхсиниң шәкиллиниш шәрти

Адәмниң әркинлигини икки тәрәплимилик чүшинишкә болиду: бир тәрәптин, адәмниң мәналиқ хасийити сүпитидә, иккинчи тәрәптин, униң һәрхил паалийәтлириниң характери сүпитидә. У айрим шәхскә ташқи муһит тәрипидин көрситилгән қисимни вә униң стереотипларға, кона принципларға, ой-сәвийә билән сезимниң қариму-қаршилиқлириға толған өзигә хас мәнивийәтниң ички тоқунушлирини йоқ қилиш билән бағлиқ болуп келиду.

Шәхснiң әркинлиги дегинимиз — адәм тәғдириниң зөрүрийәткә вә уни әмәлгә ашурушқа мувапиқ мижәз-хулуқни таллашқа бағлиқ болуп келидиған өзигә хас алаһидилик амали. Мошуниңдин әркинликниң зораванлиққа тән әмәслиги келип чиқиду. Адәм өз паалийитидә әркин болушиниң сәвәви мәлум бир сәвәп билән шәртләнмигәнликтә әмәс, объективлиқ һәққанийлиқниң һәрбир пәйтидә униң өз мижәз-хулқини, өз мәхсәтлирини вә уларни әмәлгә ашуруш васитилирини таллашниң бир әмәс, бирнәччиси болидиғанлиғида. Шәхс әркинлиги — көп қирлиқ, кәң тәриплимилик уқумдур.

Әркинликниң мәркизи күндилик һаятта можут болуватқан вақиәләрниң көп нусхилиқлиғи билән шәртлинидиған таллаш болуп һесаплиниду. Адәм өз мижәз-хулқиниң нусхисини әркин түрдә әмәс, қол йәткүзгүси келидиған нәтижиләрни елишниң еniқ имканийәтлирини вә уларға қол йәткүзүшниң пайдилиқ амиллирини һаятниң объектив қанунлирини аңлиқ түрдә чүшиниш асасида таллайду.

Таллаш адәмгә һәрқачан мәлум бир қийинчилиқлар пәйда қилиду. Бу толарақ таллаш вақтида адәмниң бирнәрсини егиләпла қоймай, башқа бирнәрсини йоқитидиғанлиғиға бағлинишлиқ болуп тепилиду. У өзини келәчәк һаятиниң еһтимал нусхилириниң бири биләнла чәкләйду. Өз хаһишини әмәлгә ашурған чағда адәм өзини-өзи еniқлап, өзини адәм сүпитидә тәстиқләйду. Бу йәрдә у өз можутлуғиниң бир әһвалидин башқисиға алмишип, кейинки өмриниң лайиһисини түзиду.

3-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни “Төрт жүмлә” усулини пайдилинип ейтип бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Пикир. Оқуған мәтин бойичә өз пикриңларни бир җүмлә билән йезиңлар.

Дәлил. Өз пикриңларни бир җүмлә билән дәлилләңлар.

Мисал. Пикриңларни һаят билән бағлаштуруп мисал кәлтүрүңлар.

Йәкүн. Мәтин бойичә йәкүн йезиңлар.

4-тапшурма. Төвәндә берилгән рус язғучиси Ф.М.Достоевскийниң әркинлик һәққидики пикри билән тонушуңлар. Ейтилған пикиргә өз мунасивитиңларни билдүрүп, тәһлил үчүн соалларни қоюңлар.

“Адәмниң әркин вә ихтиярий хаһиши — бу һеч өзгәртишкә болмайдиған нәрсә. Мошу данишмәнләр адәмгә қандақту бир қелип сақлашни, қандақту ярамлиқ вә пайдилиқ иш яритиш керәк дегәнни нәдин алған, қәйәрдин ойлап тапқан? Адәмгә кериги — бирла мустәқил хаһиштур. Шу мустәқиллик қанчә қиммәт турсиму, нәтиҗиси қандақ болсиму, адәмгә кериги шу”.

5-тапшурма. Төвәндики сөзләр вә сөз бирикмилиридин тәңдаш қошма җүмлиләрни түзүп чиқиңлар. Уларниң түрлирини ениқлап, синтаксислиқ тәһлил ясаңлар.

Беши тәрипи, қәшқәр дутарлириниң, кичик, лекин сүпәтлик, чирайлиқ наһайити ясилиду. Дутар, нәқишләр, һәрхил, безәллиниду, билән, униң үстигә униң, чиқиду, авазиму, зил. Қәшқәрдә, иссиқ, һава райи, шуниң үчүнму, наһайити чиң, тәкши өсиду, үжмә яғичи. Сулуғирақ, чеқир үзүм яғачлири, келиду, шуңлашқа, җараңлиқ, уларда, зил аваз бериш, егә маддилар, хусусийитигә, кам болиду. Һәммә дутарларниң, бир-биригә, шәкли, охшаш келиду, амма, чиқиши билән, авазлириниң зил, бом вә күчлүк пәриқлиниду. Дутар яки башқа, ясашта, саз әсваплирини, униң миллий садаси, чоң әһмийәт бериш, билән сапасиға, зөрүр, шундақла, уни, вә, дит билән, миллий парасәт, ясаш керәк.

6-тапшурма. Адәм һоқуқи вә әркинлиги һәққидики бөлүмни хуласиләп, «Әркинлик — һаятниң мәзмуни» дегән мавзуда эссе йезиңлар. Эссе қурулуми вә риважлиниш системисини сақлиған һалда, көтирилгән мәсилә бойичә икки тәрәплик пикирни яки вәзийәтни тәһлил қилип, бирини таллап, өз оюңларни аргументлар арқилиқ дәлилләпйезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуңлар. БДТ Декларациясидә инсан һоқуқлири тоғрилиқ немә ейтилған?

1948-жил 10-декабрьда БДТ Инсан һоқуқлириниң умумйүзлүк декларациясини қобул қилди. Декларация мәтини барлиқ адәмләр егә болған дәсләпки аләмшумул һоқуқ ениқлимиси болди. Декларация 30 маддидин ибарәт вә уни БДТниң барлиқ әзалири орунлашқа тегиш. Инсан һоқуқлириниң умумйүзлүк декларациясиниң әһмийитини чүшиниш үчүн униң мону тәрәплиригә диққәт ағдуруш муһим:

- У дөләтләрниң инсанийлиғиниң вә демократияликлигиниң эталони.
- У һәрхил дөләтләрниң конституциялирини түзүш үчүн эталон.
- БДТға киргән дөләтләр уни инсан һоқуқлири бойичә һөжҗәт сүпитидә етирап қилди вә униңға қошулди.
- У дөләтләр интилидиған идеалдур.

Инсан һоқуқлириниң умумйүзлүк декларациясини реал һөжҗәткә айландуруш үчүн БДТ униңға қошумчә Хәлиқара сәясий вә гражданлиқ һоқуқлар тоғрилиқ пактни вә Хәлиқара ихтисадий, иҗтимаий вә мәдәний һоқуқлар тоғрилиқ пактни қобуллиди. Мана мошу үч һөжҗәт Хәлиқара инсан һоқуқлири тоғрилиқ билль дәп атилиду.

Инсан һоқуқлири икки асасий принципқа: баравәрлик вә әркинлик принциплириға тайиниду. Һоқуқлиримиз билән әркинликлиримиз — инсаний қәдир-қиммитимизни дөләт вә башқа шәхсләр тәрипидин қәст қилиш һәм камситишлардин һимайә қилидиған қалқандур. Һоқуқлири бузулғанда адәм өзини дөләтниң һимайә қилишини тәләп қилиду. Адәмниң һоқуқлири вә әркинликлири — у әң муһим демократик қәдрийәт.

(*А. Ибраева, С. Гончарова. Һоқуқ асаслири, 9-синип*)

8-тапшурма. *"Яхши соал асаслири"* усулини пайдилинип, адәм һоқуқи вә әркинлик бөлүми бойичә өтүлгән 8 дәристин топларда соаллар тизмисини ясаңлар вә җавап бериш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

Үлгә:

Немишкә ...?
Сиз ... қандақ чүшәндүргән боларediңиз?
... сәвәви немә болуши мүмкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5 АИЛӘ ВӘ ДЕМОГРАФИЯЛИК ӨЗГИРИШЛӘР

1-дәрис. ИҖТИМАИЙ МУНАСИВӘТЛӘР

1-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп тиңшаңлар, униң мәхсити арқилиқ асасий ойни еniқлаңлар.

Адәм җәмийәттә hаят кәчүриду, у hемишәм көп қирлиқ муhитқа чөкүп, униң билән турақлиқ түрдә өз ара мунасивәттә болиду.

Адәм пәқәт иҗтимаий муhитта вә шуниң арқисидила өзи билән өзи болиду. Иҗтимаий муhит уқуми — иҗтимаийшунаслиқ вә иҗтимаий пәлсәпәниң асасий уқумлириниң биридур.

Иҗтимаий муhит дегинимиз — адәмни қоршап турған җәмийәтлик мунасивәтләр билән ажримас бағлиништа шәкиллинишиниң, hаят кәчүрүшиниң, тәрәққий қилиши вә паалийитиниң (маддий вә мәнивий) шараитлири кириду.

Иҗтимаий муhит, әң алди билән адәмниң җәмийәттики шәкиллиниши hәм паалийәт қилишиға тәсир қилидиған шараитлар жиғиндиси болуп hесаплиниду. Шундақла иҗтимаий муhит дегинимиз — айрим шәхс, униң қабилийити, муhтажлиғи, мәнпийити вә аң-сәвийәси тәрәққий қилидиған муhит болуп, адәм шу муhит билән паал hәрикәт қилип, пәйдин-пәй шәхскә айлиниду.

Иҗтимаийлишиш дегинимиз — шәхснiң шәкиллинип, тәрәққий етиш җәрияни, у адәмниң туғулушидин башлинип, пүткүл hаяти бойи давам қилиду. Униң асасини шәхснiң аилидики, мәктәптики, әмгәк коллективидики мунасивәтлири билән паалийити орнитиду. Айрим шәхснiң иҗтимаийлишишида тәрбийә, оқутуш-үгитиш мустәқил оқуп, билим ашурушниң роли наhайити чоң.

2-тапшурма. Мәтиннiң қайси стильдайезилғинини еniқлаңлар вә дәлилләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Өзәңларниң мәктәп һаятиңлардики иҗтимаий шәкиллинишиңларда тәсир қилған вәзийәт яки шәхсләр, муһит тоғрисида пикир жүргүзүңлар. Иҗтимаий муһитниң адәмниң шәхс ретидә шәкиллинишигә тәсири тоғрисида муназирә қилиңлар.

Яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр

Мундақ қошма жүмлиләрдә бағлиғучилар болмайду. Уйғур тили бойичә әмгәкләрдә улар "Бағлиғучисиз бағланған қошма жүмлиләр" дәпму атилиду. Яндашма тәңдаш қошма жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири өз ара аһаң, зит сөзләр, ортақ яки тәкрар бөләкләр, бирхил шәкилдики егә, хәвәрләр, көрситиш алмашлири арқилиқ бирбиригә бағлиниду. Бу хил жүмлиләр толарақ мақал-тәмсилләрдә, бәдиий әсәрләрдә қоллинилиду: *Алтун йәрдин чиқиду, батур —әлдин.* (*Мақал*). *Адәмни билим йорутар, аләмни —қуяш* (*Мақал*). *Яхши аял ятни өз қилиду, яман аял өзни ят қилиду* (*Мақал*). *Сазәндиләр нахша ейтивататти, уссулчилар уссул ойнавататти, шаирлар шеирлирини оқувататти.*

Яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

а) Вақит яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ қошма жүмлиләр бир вақитта яки пәйдин-пәй йүз бәргән ой-пикирләрни билдүриду. Бу хил жүмлиләр мәлум шәйиләрниң ташқи қияпитини, һәрхил һалитини тәсвирләштә кәң қоллинилиду: *Дәрия жош уруп ақмақта, қушлар сайримақта. Интизам — тәрбийә нәтижиси, режим — тәрбийә васитиси.* (*Макаренко*). *Алдида Әркин, кәйнидә Долқун кетип баратти. Таң атти, йәр-жаһан йорушқа башлиди. Дәслән таглар қара пәрдә билән торалди, кейин егиз дөңләр гайип болди.*

ә) Қаршилиқ яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр.

Мундақ қошма жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләр бир-биригә қарши қоюлиду. Қариму-қарши мәна зит сөзләр, пеилниң болушлуқ вә болушсиз шәкиллири арқилиқ ипадилиниду: *Қачқан қутулар, турған тутулар. Бир сөз аз, икки сөз көп. Тиг яриси сақияр, тил яриси сақаймас. Уни мән демидим, уни Долқун деди.*

б) Шәрт яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлириниң бири иккинчисиниң шәртини билдүриду: *Яз кәлсун, биз баримиз. Оқуш пүтти, тәтил башлиниду. Сән теч, хошнаң теч.* (*Мақал*).

4-тапшурма. Берилгән жүмлиләрни оқуңлар, яндашма тәңдаш қошма жүмлиләрниң түрлирини ениқлап, синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

Таг түвидә отлар йенип-өчүп туриду, отниң чөрисидә кишиләр туриду. (Л.Т.) Асмандиму, йәрдиму һәммә нәрсә жим-жит еди, арилап-арилап уруп турған шәриқ шамили атларниң қиру басқан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

яйлилирини көтирип қоятти. Улар өз алдиға маңсун, биз алдиримай баримиз. Күз кәлди, оқуш башланди. Яғачни рәң түзәйду, адәмни — тәрбийә. Шәһәр дәрвазисиға кәлдуқ, жесәкчиләр бизни чиқиривәтти, биз Оренбургтин чиқип кәттуқ. (А.П.)

Бир көргән тонуш, икки көргән туққан. Дунияда немә жүгрүк, көңүл жүгрүк.

5-тапшурма. Ә.Навайиниң һекайисини оқуп чиқиңлар, һекайидә кишилик вә иҗтимаий мунасивәтләр қандақ тәсвирләнгән, өз пикриңларни ейтиңлар. Мәтиндики бағланма тәңдаш қошма жүмлиләрниң түрлирини еniқлап, көчирип йезиңлар.

Һатәм Тайи һекайиси

Күнләрниң биридә бир инавәтлик киши Һатәмдин: “Сиз өзүңизгә сехилиқни өмүр бақи кәсип қиливатисиз, өзиңизгә охшаш алий һиммәт, сехи кишиниң барлиғини биләмсиз?” — дәп сорапту... — Һатәм мундақ жавап берипту:

— Бир күни пүтүн жутни чақирдим һәм чоң той қилип бәрдим. Йүзчә төгә вә беһесап қой-қозилар сойдум, өй меһманларға тошти, ашти.

Чоң зияпәт үстидин таза һаваға чиқай дәп кочиға чиқтимдә, отун көтирип кетиватқан бир мусапирни көрүп қалдим. Бовайниң еғир жүктин қәдди пүкләнгән, қолидики һассисиға тайинип, һәр қәдәмдә бир һадуқ елип, зорға келиватқан еди. Бечарә мусапирға рәһимим келип, мундақ дедим:

“Һәй, еғир меһнәттин қәддиң пүкләнгән мусапир, дәштләрдә жүрүп һечнәрсидин бехәвәр екәнсәндә. Бүгүн Һатәм яхши-яман вә чоң-кичикниң һәммисини меһманға чақирип, зияпәт өткүзүватиду, отунуңни йәргә қоюп, униң өйигә кир, иззәт-һөрмәт билән сени меһман қилиду”. Отунчи бовай бешини көтирип қаридидә, маңа тикилип туруп мундақ деди: “Сән тамагәр болуп тәйяр рисқиға адәтлинип қапсән, ғәйрәт билән меһнәт қилишни билмәйдекәнсән. Һатәмниң миннитидин өзәңни азат қиливал, тәр төкүп ишлимәстин тәйярға һәйяр болуп, дуния жиққандин көрә, өзәңма әмгәк қилип, пул тапқиниң әвзәлирәк”.

Отунчи бовай шундақ мәналиқ сөз ейттики, һәқиқәтән һәм мениң һиммитимдин отунчиниң һиммити артуқтур.

6-тапшурма. “Төрт жүмлә” усули арқилиқ мавзуни хуласиләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-дәрис. АИЛӘ

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— Аилә дегән уқумни аңлиғанда, силәрдә қандақ пикир, ой пәйда болиду?

— Аилидики мунасивәтниң башқа иҗтимаий мунасивәтләрдин пәрқи немидә?

— Аилә немиси билән қиммәт?

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп, чүшиниңлар. Мәтин қайси стильда берилгән? "Аилә" мавзусиға төвәнки мәтин асасида бәдиий-әдәбий стильда мәтин түзүп көрүңлар.

Һәрқандақ дөләтниң келиплашқан әһвалға қарап жүргүзүлидиған демографиялик сәясити болиду. Дунияда бәзи мәмликәтләр аһалиниң тәбиий өсүмини тохтитиш сәяситини жүргүзиду, әнди бәзи бир дөләтләр өзлиридә бар аһалә санини көпәйтмәй, бар миқдарини сақлашқа мәнпийәтдар. Қазақстан үчүн болса, жуқурида тәкитләп өткән һәр икки йол мувапиқ әмәс.

Қазақстан Жумһурийитиниң территориясиниң кәңлиги, тәбиий ресурслириниң мол болуши, уларни өзләштүрүш зөрүрлиги аһалә санининг дайим өсүп турушини тәләп қилиду. Қазақстан үчүн аһалә санини өсүрүшниң миграциялик вә тәбиий йоллириниң һәр иккисигә толуқ имканийәтләр яритиш керәк.

Аһалә санининг тәбиий өсүмини тәминлигүчи тәшкил — у яшлар. Қазақстанниң пухраси болуп санилидиған һәрбир яш адәм өз вақтида аилә қуруп, дунияға бала елип келишни әң алийҗанап, муқәддәс борчи дәп һесаплиши керәк. Қазақстан Жумһурийити үчүн асасий байлиқ — униң йериниң кәңлиги вә тәбиий ресурслириниң мол болушила әмәс, бәлки алди билән униң аһалиси дегән сөздә чоң мәна бар.

Аилә — некаға яки бевасита туққанчилиққа асасланған вә әзалири турмуш умумийлиғи өз ара ярдәм вә әхлақий жавапкәрлик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

билән бағлинишлиқ болуп һесаплинидиған кичик топ. Аилиниң әң муһим хизмити — бала тепиш вә уни тәрбийиләштур.

Аилә җәмийәтниң дәсләпки кичик тәшкилати, у әр-аялниң ата-анилири билән балилириниң арисидики мунасивәтләрниң көрүнүшидур. У турақлиқ иҗтимаий бирләшмә сүпитидә хизмәт атқуриду. Аилә — пәқәт әр-аялниң арисидики мунасивәтләрнила әмәс, ата-анилар билән балиларниң ихтисадий һәм әхлақий-этикилиқ өз ара алақилирини тәминләйдиған мурәккәп һадисидур.

Аилидики қурулум вә хизмәтләр, рольлуқ мунасивәтләр тарихий тәрәққият җәриянида өзгирип туриду. Заманивий аилиниң можут болушида униң әзалириниң иҗтимаий-мәртивилик тәриплимилири, аилиниң мустәқил һаят кәчүрүшкә болған интилиши әмәс, бәлки униңдики шәхслик, әхлақий-һоқуқий мунасивәтләр алаһидә роль ойнайду.

Җәмийәтниң асасий вәзипилириниң бири — аилигә өз вәзипә-мәҗбурийәтлирини толуқ орунлаш мүмкинчилигини яритип бериштин ибарәт, мошундақ әһвалдила аилә саһасидики боһранлиқ һадисиләрниң алдини елишқа болиду.

3-тапшурма. Жүпләрдә бирикиңлар, 2-тапшурмида берилгән мәтин билән жүпүңларниң язған мәтинини селиштуруңлар: охшашлиқ вә пәрқини ажритиңлар.

4-тапшурма. 2-тапшурмида берилгән мәтиндин бағланма тәңдаш қошма жүмлиләрни тепип йезиңлар.

5-тапшурма. "Соалларжәдвили" усули арқилиқ өтүлгән мавзу бойичә асаслиқ сөзләрни, сөз бирикмилирини таллавелип, уларни графалиқ жәдвәлниң сол тәрипигә, уларға өзәңларниң қойидиған соаллириңларни оң тәрәпкә йезиңлар. Андин жүплүк яки топлуқ иш арқилиқ соалларға жавап бериңлар. Үлгә:

Асаслиқ сөз, ибариләр:	Соаллар:
Аилә, аилә әзалири	*Аилә дегән уқумни қандақ чүшинисиз?* *Аилә әзалириниң вәзипилирини атаңлар.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-дәрис. АИЛӘВИЙ МУНАСИВӘТЛӘР

1-тапшурма. Мәтинни муәллимниң оқуп беришидә диққәт билән тиңшаңлар. Мәтиндә берилгән әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруп ейтип бериңлар.

Уйғур, қазақ аилилиридә аилини әр кишиниң башқуруш роли һәрқачан жуқури болуп кәлгән. Һазирқи вақитта аилини башқуруш мәртивиси икки адәмниң баравәрлигигә вә бир-бирини һөрмәтлишигә асаслаш бесим орун алиду. Қазақстан аилилиридә мүлкий мунасивәтләр аилә әзалири өзлириниң келишиши арқилиқ, әгәр талаш әһваллар болуп қалса, Қазақстан Жумһурийитиниң әмәлдики қанунлири асасида һәл қилиниду.

Некалишиш рәсим-қаидилири һәр әлдә һәрхил. Көплигән адәмләр "аилә қурушниң асаси — муһәббәт" дәп һесаплайду. Амма әр-аял оттурисидики мунасивәтләрдә жавапкәрчилик вә ишәнчиниңму атқуридиған роли аз әмәс.

Жавапкәрчилик ата-ана вә балилар арисидики мунасивәтләрни рәткә кәлтүридиған асасий этикилиқ категория болуп һесаплиниду. Аилә қурған икки адәм өз балилириниң ғемини ойлашқа тегишлик. Улар өйлинипла, кәлгүсидә дунияға келидиған әвладини маддий жәһәттин тәминләш, униң тәрбийиси, оқуши, мутәхәссислик егилиши һәққидә ойлиши керәк.

Балилириму, өз новитидә, кесәл яки яшанған ата-анилириға, ака-һәдилиригә қарашқа тегиш. Жавапкәрчиликниң бу түри қанунлаштурулмисиму, әхлақий принципниң умумән қобул қилинған нормисиға ятиду.

Ишәнчә — аилә даирисидә һәрикәт қилидиған, пухралиқ қәдрийәтләрниң әһмийәтликлириниң бири. Өз ара ишәнчигә асасланған аилиниң һули дайим мустәһкәм болидиғанлиғи сөзсиз.

Ата-анилар мәлум бир сәвәпләргә бағлиқ өз балилирини маддий жәһәттин тәминләлмисә, у чағда бу ишқа дөләт арилишиду. Дөләтниң аилә ишлириға арилишиши бәлгүләнгән қанунийәтлири асасида әмәлгә ашурулиду. Бәзи әлләрдә ата-аниси ташлап кәткән ба-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лиларни айрим яки жәмийәтлик топлар ғәмхорлуққа алиду. Мундақ әһвалларда уларниң һәрикити дөләт тәрипидин назарәттә болиду.

2-тапшурма. “Өз ара ишәнчигә асасланған аилиниң һули дайим мустәһкәм болиду” дегән пикиргә қошуламсиләр? Еник дәлилләрни кәлтүрүш арқилиқ өз оюңларни ейтиңлар.

3-тапшурма. Төвәндә берилгән туташ әмәс мәтинләргә асаслинип, “Аиләвий мунасивәтләрниң алаһидилиги” дегән мавзу әтрапида оттура көләмлик мәтин түзүңлар. Мәтинләрдики мәлуматларни селиштуруңлар. Рәссам М. Һетахуновниң әмгигидики миллий алаһидиликкә диққәт қилиңлар.

М. Һетахунов “Чүштә” 1991-ж.

4-тапшурма. Мәтинләрдә пайдиланған асасий тирәк сөзләрни дәптәргә көчирип йезиңлар.

5-тапшурма. Балиниң жәмийәттин өз орнини тепишта неминиң роли чоң: аилиниңму, қоршиған муһитниңму яки мәктәпниңму? Өз ара топларда пикир жүргүзүп, оюңларни дәлилләңлар.

в) Сәвәп-нәтиҗилик яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ жүмлиләрниң тәркивидики бир предикативлиқ бирлик нәтиҗисини билдүриду. Уларниң орун-тәртиви өзгирип келиши мүмкин:

Сәвәп-нәтиҗә: *Соғ су яхши тәсир қилди, улар йениклишип қалди. Натиқ яхши сөзлиди, һечкимниң жигиндин кәткүси кәлмиди.*

Нәтиҗә-сәвәп: *Һәммә әйип өзүмиздә, вақтида чарә көрмидуқ. Силәрдин әнсиридуқ, кәч қалдиңлар. Театрға баралмаймән, тәйярлиниди-ган дәрислирим көп.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

г) Изаһлиғучи яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ җүмлиләрниң иккинчи предикативлиқ бирлиги биринчи предикативлиқ бирликтики мәлум бир бөләкни яки униң умумий мәзмунини изаһлап, толуқлап келиду.

Бу хил җүмлиләрниң биринчи предикативлиқ бирлигидики изаһлинидиған сөз логикилиқ урғу чүшкән алмаш яки абстракт мәналиқ башқа сөзләр арқилиқ ипадилиниду һәм бу предикативлиқ бирлик көтирәңгү аһаң билән ейтилиду.

Изаһлинидиған сөзләр җүмлиниң һәрхил бөләклири болуп келиши мүмкин: **Егә:** *Бирнәрсә һәммини бәлгүләйду: еринмәй әмгәк қилиш.* **Хәвәр:** *Гәп мундақ: авал чоңлар, андин кичикләр кириду.* **Ениқлиғучи:** *Бу шундақ гүл: қиштиму, яздиму ечиливериду.* **Толуқтурғучи:** *Шуни ениқ биливал, билим елиш — жиңнә билән қудуқ қезиш.* **Һаләт:** *Биз шундақ ишләймиз: биримиз һәммимиз үчүн, һәммимиз биримиз үчүн.*

6-тапшурма. Төвәндики җүмлиләрни давамлаштуруп, сәвәп-нәтиҗилик, изаһлиғучи яндашма қошма җүмлиләрни ясаңлар.

Концерт яхши болди, ... Дорилар хелә тәсир қилди, ... Қараңғу чүшүп кәтти, ... Бүгүн ишқа баралмаймән, ... Нәтиҗә шундақ: ... Абдулла шундақ адәм: ... Бирнәрсини тоғра чүшән: ... Униңға ишәнчим камил: ...

7-тапшурма. "Қелин вә инчикә соаллар" усули арқилиқ җүпләрдә түзгән соалларға синипта җавап бериш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

4-дәрис. МИЛЛӘТЛӘР ВӘ ЭТНОСЛАР АРА МУНАСИВӘТЛӘР

1-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар, әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруңлар.

Милләтләр ара мунасивәтләрни салмақлиқ вә тоғра жүргүзүшниң сәясий әһмийити чоң. Чүнки дөләтләр ара мунасивәт бағлашниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мошу түри сәясий тоқунушларға улишип кетиш әһваллири дуния-вий әмәлиятта пат-пат йүз берип туриду. Шуңлашқа БДТ милләтләр ара мунасивәтләр мәсилилиригә өзиниң сәясий пааалийитидики муһим йөнилишләрниң бири һесавида қарайду вә милләтләр ара мунасивәтләрни әң муһим дуниявий проблемиларниң бири дәп етирап қилиду.

Милләт вә дөләт сөзлириниң көп әһвалларда бир чүшәнчини ипадиләп, арилишип кетиши — дуниявий тенденция. Бу интайин тоғра вә истиқбаллиқ йөнилиш.

Этнослар ара мунасивәткә һәрхил диаспорилар вәкиллириниң мәмликәт ичидики өз ара алақилири кириду. Һазир Қазақстанда уйғур, украин, татар, түрк, немис, чечән, ингуш вә башқиму милләт диаспорилириниң миллий-мәдәний һәм тарихий тәшкилат вә мәркәзлири паалийәт елип бариду. Улар бир-бири билән зич алақә ясайду. Дөләттики сәясий-иҗтимаий вақиәләргә паал қатнишиду. Шуниң билән биллә улар асасий мунасивәтлирини қазақ хәлқи билән өз ара алақә асасида елип бариду.

Жәмийәтшунаслиқта иҗтимаий топ, йәни өзлириниң мәлум бир топқа ятидиғинини аңлиқ рәвиштә чүшинидиған вә башқиларниң пикри бойичә шу топниң әзалири болуп һесаплинидиған адәмләр жиғиндиси дегән уқум бар.

Иҗтимаий топни көпинчә шундақла иҗтимаий бирләшмә дәпму атайду. Бу аталғу толарақ территориялик вә этникилиқ бәлгүси бойичә бөлүнгән иҗтимаий топларни бәлгүләш үчүн қоллиниду.

Иҗтимаий қурулумларниң төвәндики асасий типлири бөлүп қураштурулиду:

- уттур туққанлиқ бағлинишлар бойичә — аилә, урук, қәбилә.
- этномәдәний алақилар бойичә — этнослар (хәлиқләр, милләт-ләр);
- иҗтимаий-ихтисадий статуси бойичә — стратлар (қатламлар, тәбәқиләр, синиплар);
- рәтлиниш, тәшкиллиниш дәриҗиси бойичә — топ, амма, иҗтимаий тәшкилат).

Инсанийәт тарихидин аилә, этнос вә мәмликәт охшаш иҗтимаий қурулумларниң келип чиқиш тегиниң қедимийлиғи мәлум. Улар һазирму өз можутлуғини давамлаштурмақта.

2-тапшурма. Мәтинни тәкрар оқуп, қоллинилған тиллиқ васитиләр арқилиқ униң стилини вә натиқлиқ сөзниң түрлирини ениқлаңлар.

3-тапшурма. Төвәндики мәтин парчисини оқуңлар, жүмлиләрни тәңдашқошма жүмлигә айландуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бүгүнки таңда Оттура Азиядә 75 млн адәм өмүр сүрүватиду. Һәрхил этнос вәкиллириниң арисида турақлиқни сақлаш — мурәккәп мәсилә. Пленарлиқ олтиришта Леонид Прокопенко дуниядики вә бизниң елимиздики этнодемографиялик, этномәдәний вә миграциялик җәриянларға тохталди.

“Һазирқи вақитта чоң диапазонлуқ иммиграция байқиливатиду. 2016-жилниң ахирида барчә аләмдә 65 миллиондин көп адәм тәқипләш вә конфликтлар сәвәвидин өз өйлирини ташлап кетишкә мәҗбур болди. 2017-жили уларниң сани йәнә 2 миллионға ашти. Көплигән җайларда диний экстремизмниң муһим проблемиға айланғини бәлгүлүк, Мошу җәриянларниң барлиғи бизниң елимиздә турақлиқни сақлашниң әһмийәтлигини йәнила көрситип туриду” — , деди Л.Прокопенко. Иш-чарә давамида “Җәмийәтлик пикир” тәтқиқат институтиниң мудири Ботагөз Рақышева Түркий тиллиқ әлләрниң иҗтимаий-мәдәний мунасивити турғисида доклад оқуп, “Түркийләр барометри” лайиһисини тонуштурди. “Җәмийәтлик пикир” илмий-тәтқиқат институти жүргүзгән лайиһиниң мәхсити — түркий тиллиқ дөләтләр турғунлириниң Түркий иттипақи тәрипидин жүргүзүлидиған интеграциялик җәриянларға мунасивәтлик көзқарашлирини, ихтисадий, мәдәний йөнилишләргә бағлиқ ой-пикирлирини баһалайду.

4-тапшурма. *“Елимизниң келәчиги парлақ”* мавзусиға кичик эссе йезиңлар.

5-тапшурма. Язған эссериңларда бағланма қошма җүмлиләрни ишлитиңлар вә тиниш бәлгүлириниң дурус қоюлушиға диққәт қилиңлар.

6-тапшурма. “Әркин микрофон” усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

5-дәрис. ДЕМОГРАФИЯ ДЕГӘН НЕМӘ?

1-тапшурма. Төвәнки соаллар әтрапида сөһбәт жүргүзүңлар.

1. Дуниядики адәмләрниң сани нәччә?
2. Хәлиқ қандақ шараитта көпийиду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3. *“Демография”* дегән укумни қандақ чүшинисиләр?
4. Адәмләрниң башқа йәрдин көчүп келиши вә көчүп кетишини қандақ атаймиз?
5. Демографиядики әң асасий мәсилә немә?

2-тапшурма. Асасий ойни еniқлаш мәхситидә мәтинни диққәт қоюп тиңшаңлар. Жуқуридики соалларниң жаваплирини толуқтуруңлар.

Хәлиқни көплигән жәмийәтлик вә тәбиәтшунаслиқ илимлири тәтқиқ қилиду, лекин шуларниң ичидә демография алаһидә орун алиду. Демография (грекчә *demos — хәлиқ, qrapha — язимән* дегән мәнани билдүриду) — мәлум бир хәлиқниң, милләтниң, этникилиқ топниң санини, тәркиви вә қурулумини, аймаққа бөлүнүшини, өсүш яки кемийиш динамикисини жәмийәтлик-тарихий шараитлар билән бағлаштуруп тәтқиқ қилидиған ижтимаий илим саһаси. 1855-ж. француз алими А.Гийарниң әмгигидә “демография” аталғуси дәсләпки қетим қоллинилған, муәллип униңға “инсанийәтниң тәбиий вә ижтимаий тарихи” дегән еniқлима бәргән. Демография адәм популяциясини униң көләми билән қурулумиға мас, йәни жиниси, йеши, аиләвий вә этникилиқ келип чиқиши бойичә, шундақла мошу популяцияниң өлүш вә миграция коэффициентлиридики өзгириши турғусидин — тәкшүрүш, тәтқиқ қилиштур. Демографиядә әң чоң мәсилә бар — у хәлиқниң демографиялик өзгиришиниң өсүш дәриҗисини, тәрәққиятини еniқлаш. Хәлиқниң давамлиқ өзгириши — әвлатниң алмишиши, туғулуш вә өлүш, йәни тәбиий шараит арқилиқ әмәлгә ашиду. Мәлум бир аймақтики аһалиниң өсүш мөлчәриниң өзгириши адәмләрниң башқа йәрләрдин көчүп келиши билән уларниң башқа аймақларға көчүп кетиши, йәни хәлиқниң көчүп-қонуш һесавиға бағлиқтур. Шундақла аһали санининг өзгириши адәмләрниң йешиға, аилә шараитиға, балилар саниға яки билим дәриҗисигә, кәспигә, ижтимаий әһвалиға бағлиқ башқа топқа алмишишиға мунасивәтлик. Кәңирәк мәнада алғанда, аһалиниң демографиялик өзгириши дегинимиз униң сани, тәркиви билән орунлишишиниң тәбиий шараитларға вә миграцияниң тәсир қилишиға қарап өзгиришидур. Аилиләрниң қурулуши, тәрәққий қилиши яки айрилиши демографиядә чоң әһмийәткә егә. Демографиядә хәлиқниң вә униң қисимлириниң өзгириши пәқәт сан жәһәттинла әмәс, бәлки сапа жәһәттинму қараштурулған. Мәсилән, мәлум бир яштики аһали санининг өзгириши билән қатар уларниң шәхс ретидә йетилиши, саламәтлигидики өзгиришләрму нәзәргә елиниду.

Аһалиниң туғулуши, өлүши, некалишиши, ажришиши һәққидә мәлуматлар некани тиркәш мәһкимилиридә, аһалиниң көчүп-қонуши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һәққидики мәлумат милиция органлирида тиркәш нәтиҗисидә еniқлиниду. Демографиялик статистика аһали ройхетиниң принциплирини еniқлап, уни тәйярлаш вә жүргүзүшни уюштуриду; санақниң программисини ясап, нәтиҗисини чиқириду, тәһлил қилиду. Аһали зичлиғиниң көрсәткүчини еniқлайду, демографиялик статистикиниң бәзибир көрсәткүчлириниң аһали өсүшиниң келәчигини тәтқиқ қилишта әһмийити зор.

(*Тор бетидин елинди*)

3-тапшурма. Төвәндики мавзуға бағлиқ тирәк сөзләрни пайдилинип, тәңдаш қошма жүмлиниң түрлирини түзүңлар вә синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

Демография, аһали, милләт, хәлиқ нопуси, өсүш сүръити, туғулуши, миграция, көчүп-қонуш, дайимлиқ өзгириш, аилә, саламәтлик, җәмийәт, ихтисат, сәясәт, иммиграция, эмиграция, хәлиқниң тәбиий өсүми.

4-тапшурма. Жуқурида берилгән мәтиндики әхбаратларнихуласиләп,төвәнки кластерниң бош орунлириға демографиялик өзгиришниң сәвәплиригә бағлиқ тирәк сөзләрни толтуруңлар, уларниң һәрбиригә тохтилип, өз пикриңларни ейтиңлар.

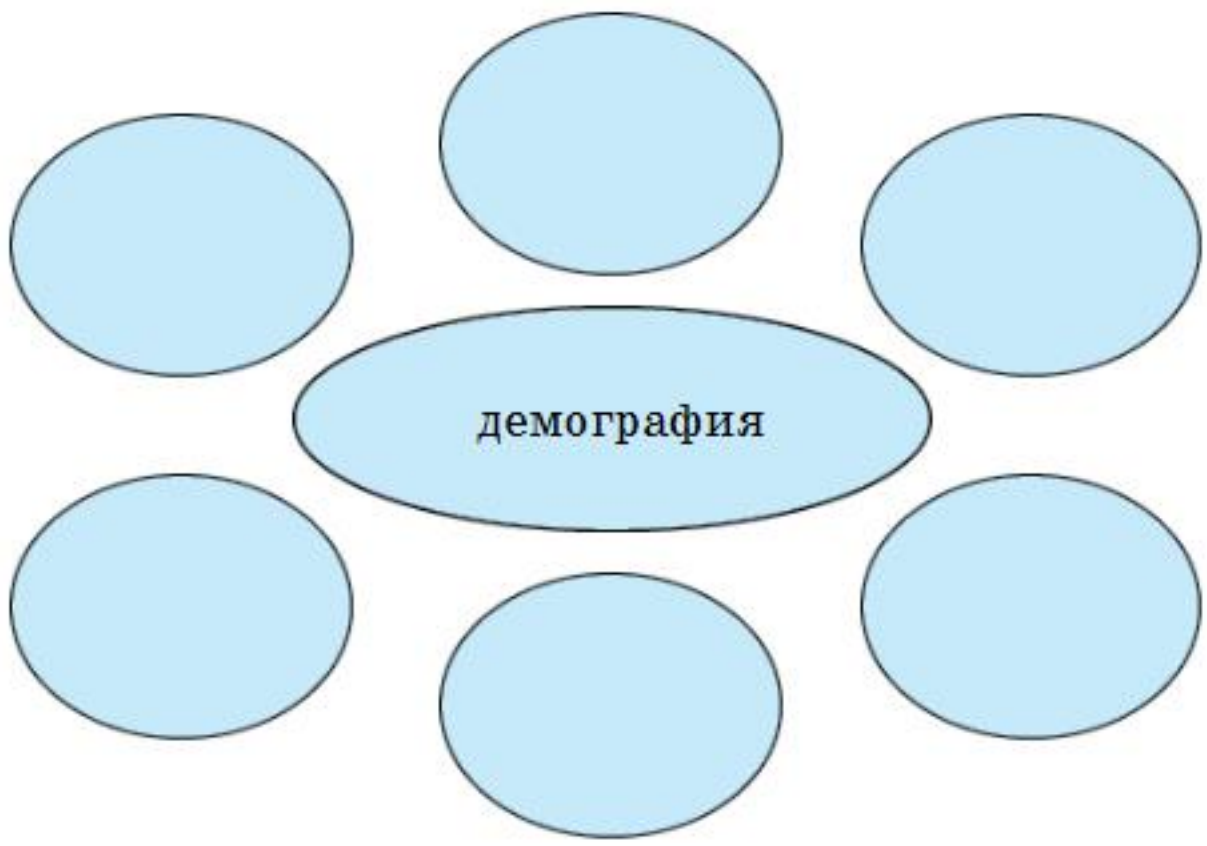

5-тапшурма. *“Қазақстандики демографияликмәсилиләр”* мавзусиға реферат яки доклад тәйярлаңлар.

6-тапшурма. 2-тапшурмида берилгән мәтиндин бағланма қошма жүмлиләрни еniқлаңлар вә униң түрини ажритиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. "Соалларсандуқчисиға" ташлашүчүн һәрбириңлар бирдин соал йезип селиңлар, кейинки йеңи дәрисни соалларға җавап бериштин башлаңлар.

6-дәрис. МУСТӘҚИЛ ЕЛИМИЗДИКИ ДЕМОГРАФИЯЛИК ӨЗГИРИШЛӘР

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар. "Төрт җүмлә" усули арқилиқ мәтиндики асасий ойни ениқлап йезиңлар.

Биринчи җүмлә. "Мениң оюмчә, ...".
Иккинчи җүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".
Үчинчи җүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".
Ахирқи җүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

Мустәқилликтин кейин Қазақстанниң күч селишқа тегиш муһим мәсililириниң бири — у демографиялик әһвали болди. Чүнки Қазақстан хәлқи 1989—1999-жиллар арилиғида 1,5 млндин көп адәмгә, йәни 8,2%-ға азайди. Буниң асасий сәвәви пәқәт 1991—1999-жиллири сиртқа көчүп кетиш нәтиҗисидә хәлиқ нопуси 1 млн 54 миңдин көп адәмгә азайди. Көчүп кәткәнләрниң көпчилиги өз вәтинигә қайтип кәткәнләр еди (рус, украин, беларуслар). Хәлиқ санининг азийиши 2002-жилғичә созулуп, 2003-жилдин кейин пәйдин-пәй өсүшкә башлиди.

Өмүр сүрүш узақлиғи 1991-жиллар билән селиштурғанда 4,7 жилға узарған. Униң ичидә әрләр — 5,3, аяллар — 4,5 жилғичә узағирақ өмүр сүриду.

Қазақстан Җумһурийити Миллий ихтисат министрлиги Статистика комитети 2017-жилдики январь-апрель айлиридики Қазақстан Җумһурийитиниң демографиялик әһвали тоғрилиқ мәлуматлар кәлтүрди. Статистика бойичә, 2017-жилқи 1-майғичә болған елимиз-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дики аһали сани — 17 994,2 миң адәм, униң ичидә шәһәрликләр — 10 345,1 миң (57,5%), йеза аһалиси — 7 649,1 миң адәм (42,5%). 2016-жилдики 1-май билән селиштурғанда аһали сани 241,1 миң адәмгә, йәни 1,4% өсти. Умумән алғанда, мустәқиллик жиллиридин бери Қазақстандики адәм сани 9,5%-ға өскән.

Қараштурулуватқан дәвирдә қайтиш болғанлар сани — 44,3 миң адәм, бу 2016-жилға нисбәтән 1,5% аз. Өлүм-житимниң умумий коэффициенти 1000 адәмгә — 7,48 адәм. 2017-жилқи январь-апрельда жумһурийәттә 1 яшқичә болған 1054 наресидә өлүми тиркәлгән. 2016-жилқи январь-апрель билән селиштурғанда 24,5% азайған. Көчүп-қонуш хизмәт органлири берилгән мәлуматларни қайта ишләш нәтижисидә, 2017-жилқи январь-апрель елимизгә турақлиқ яшашқа кәлгәнләрниң тиркилиш сани 2016-жилқи январь-апрель билән селиштурғанда 42,2% көпийип, 5 888 адәмни тәшкил қилди. Елимиздин кәткәнләрниң тиркилиш сани 0,8% көпийип, 7727 адәмни тәшкил қилди, уларниң айримичилиғи — 1 839 адәм болди.

1-июнь 2017-ж. Қазақстандики аһалә нопуси 18014,2 миң дәп мәлум қилинған. Буниң сәвәви елимиздә бала туғулуш көрсәткүчиниң өсүшигә бағлиқ. Наресидә өлүми болса хелила төвәнлигән. Демографиялик проблемилар яшаватқан муһитқа салмақ чүшүш (ихтисатниң тәрәққий етиши, аһали санининг өсүши) этникилиқ проблемилар (аһали санининг жуқури сүрәттә өсүши) қечип жүргәнләр мәсилисиниң мурәккәплишиши (ихтисадий зөрүрийәт, уруш) урбанизация проблемиси (пәқәт шәһәрләрниң тәрәққий етиши) Түркийә, Иран, Россия вә Өзбәкстан охшаш әлләрдиму бар. 1991—1995-жиллар арисида дөләткә 137919 адәм көчүп кәлсә, униң йеримидин көпи 69819 адәм яки 5—6% йеқин чәт әлләрдин: Россия, Украина, Тажикстан, Балтиқ яқиси әллири билән Кавказдин көчүп кәлди. Моңғолиядин 61040, Ирандин 4372, Түркийәдин 2007, Хитайдин 443, Авғанстандин 18 адәм қайтип кәлди. Буниң өзи чоң яхшилиқ. Аһали сани асасән икки хил йол билән көпийиду: биринчиси — йәрлик аһалиниң тәбиий өсүми; иккинчидин чәт әлләрдики оралманлар һесавиға. Қазақстан Жумһурийитиниң Конституциясида тәкитләнгинидәк, елимизниң баш байлиғи — хәлиқ екәнлиги мәлум. Шуниң үчүнму елимиз келәчәктә дуниявий иттипақдашлиқтики тәрәққий әткән әлләрниң қатарида чиң туруши үчүн хәлқимизниң санни өстүрүш керәк.

(*“Егеменді Қазастан” гезити*)

2-тапшурма. Йәккә иш: төвәндики графикилиқ мәтиндә берилгән мәлуматларни бөлүшүп елиңлар. Қазақстандики һәрбир милләтниң һәр он жилдики

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

демографияликөзгиришини тарихтин алған билимиңлар асасидатәһлилқилип көрүңлар, өзгириш сәвәвини ениқлаңлар.

Қазақстан аһалисиниң нопуси 1897—2018-жж.

Милләтләр	1897	1926	1959	1979	1999	2009	2015
қирғизлар				9332	10923	23274	
ингушлар		3	47567	16337	16593	15120	
түркләр		65	9916	25520	75900	97015	110713
греклар		137	55543	49930	12703	3345	
қуртлар			6109	17692	32764	35323	45553
чечәнләр		3	130232	35256	31799	31431	33160
молда-ванлар		2533	14544	30256	19453	14245	
башқурт-лар	2528	541	3742	32499	23224	17263	16911
чувашлар		2267	11255	22310	11551	7301	
туңганлар	4533	5455	9950	22491	36945	51944	70233
тажиклар		7655	8075	19193	25657	36277	47332
өзәрбәй-жанлар			33362	73345	75293	85292	105030
еврейлар	2653	4499	25045	22762	6743	3455	
мордва-лар	11911	27244	25499	31424	16147	3013	
белорус-лар		25554	107463	151491	111927	66476	33943
уйғурлар	55515	62313	39540	147943	210365	224713	265497
поляклар	1254	3762	33102	61136	47279	34037	31106
башқа милләтләр		30591	101379	142665	99799	52942	159316
немислар	2613	31094	659751	900207	353441	175409	179476
корейлар		42	74019	91934	99665	100365	105177
татарлар	33934	79755	191923	312626	245954	204229	202121
өзбәкләр	29564	129399	136570	263295	370663	456997	576517
украин-лар	79573	560201	762131	397954	347052	333033	277514
қазақлар	3392751	3627612	2794966	5259349	7933039	10096763	12250305
руслар	434400	1275055	3974229	3991203	4479520	3793764	3555636
барлиғи:		6198469	9309847	14684283	149531261	16009597	18157337

3-тапшурма. Мәтин асасида берилгән диаграммидики мәлуматларни мәтин мәзмуни билән селиштуруңлар,мәтиндики мошу муһим әхбаратнибәлгүләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2017-жилқи 1-майға Қазақстан Жумһурийитинің аһали сани, миң адәм

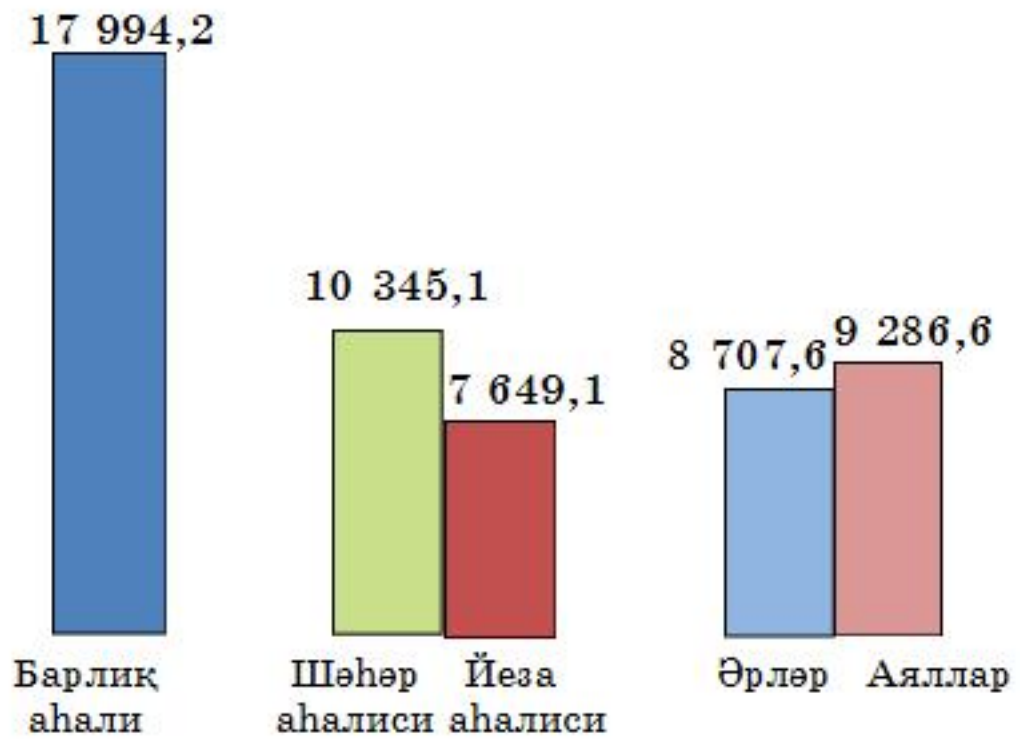

4-тапшурма. *“Елимизниң келәчиги парлақ”* мавзусида бәш жүмлилик эссе йезиңлар.

5-тапшурма. “Плюс-Минус-Қизиқимән” жәдвилини толтуруңлар.

“Плюс” + Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.

“Минус” — Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.

“Қизиқимән”? “Немә билгүм кәлди?”, “Бу мениң үчүн қизиқ боламду?” дегән соалларға жавап йезилиду.

7-дәрис. ДЕМОГРАФИЯЛИК ТЕЗ ӨСҮШ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар, асасий ойни ениқлаңлар.

Демографиялик тез өсүш — иҗтимаий-ихтисадий яки экологиялик шараитларниң яхшилинишиға бағлиқ аһали санининң бирдин өсүшидур.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX әсирдики адәмзат нопусиниң тез сүрәттә өсүшини демографиялик партлаш дәп атайду. Ахирқи 100 жилдики өсүмгә Йәрдики һазир өмүр сүрүватқан адәмләрниң 3/4 и тоғра келиду. Әсирниң иккинчи йеримида һәр 10 жил бойи жиллиқ өсүм тәхминән 10 млн-ға көпийиду. 50-жиллири 53,3 млн болса, 60-жиллири — 66,7 млн, 70-жиллири — 70,3 млн, 80-жиллирида 86,4 млн адәм болди. Адәм санининң 1 миллиардтин — 2 миллиардқа өсүши үчүн 107 жил һаҗәт болған болса, (1820—1927), у 3 миллиардқа йетишкә — 32 жил (1959); 4 миллиардқа — 15 жил (1974), 5 миллиардқа — 13 жил (1987), 6 миллиардқа — 12 жил (1999), аһали санининң ахирқи қетим икки һәссилиниши үчүн бари-йоқи 38 жил һаҗәт болди.

Демография басқучлири аһали санининң өзгиришигә қарап 4 басқучқа бөлүниду:

Биринчи басқуч пәйтидә өлүм билән туғулуш бирдинла төвәнләйду, бирақ өлүм коэффициентининң төвәнлиши туғулуш коэффициентининң төвәнлишидин алдида болиду. Шунинң үчүн хәлиқниң нопуси көпийиду. Мундақ әһвал көплигән тәрәққий әткән әлләрдә қелиплашқан болуп, улар бу пәйттин XX әсирниң оттурида өтүп кәтти.

Иккинчи басқучта өлүм минимумға йетидудә, униңдин төвәнлимәйду, лекин туғулуш төвәнләйду. Шунинң үчүнму аһали нопуси азийиду.

Үчинчи басқучта аһалиниң қеришиға бағлиқ өлүм коэффициенти ашиду, шунинң билән биллә туғулушниң төвәнлиши кемийиду. Үчинчи басқучниң ахириғичә туғулуш коэффиценти хәлиқниң аз мөлчәрдә көпийишининң дәриҗисигә йеқинлайду, өлүм коэффициенти бу дәриҗидин төвән болуп қалиду, сәвәви хәлиқниң яшлиқ тәркиви техичә турақлиқ әмәс. Ихтисадий тәрипидин тәрәққий әткән әлләр өткүнчи дәвирниң мошу пәйтигә йеқин.

Төртинчи басқучта өлүм коэффициенти өсүп, туғулуш коэффициентиға йеқинлишидудә, демографиялик турақлиниш аяқлишиду.

2-тапшурма. Жуқуридики мәтиндә берилгән демография басқучлири бойичә мәлуматни тәкрар оқуңлар вә бу әхбаратни туташ әмәс мәтин шәклигә кәлтүрүңлар (сизма, кластер, постер в.б.).

3-тапшурма. а) Төвәндә берилгән туташ әмәс мәтиндики (җәдвәлдики) мәлуматларни милләт вә этнослар санининг өсүш яки кемийиш рети бойичә диаграммиға чүшүрүп, селиштуруңлар. ә) Диаграмма бойичә селиштурған мәлуматларниң муһим җайлирини, тенденциясини еиқлап йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Милләтләр	01.01.2009-ж. статистика бойичә	%	25.02.2009-ж. санақ бойичә	%
Барлиғи	15 776 492	100,00%	16 009 597	100,0%
Қазақлар	9 540 806	60,47%	10 096 763	63,07%
Руслар	3 869 661	24,53%	3 793 764	23,70%
Өзбәкләр	463 381	2,94%	456 997	2,85%
Украинлар	422 680	2,68%	333 031	2,08%
Уйғурлар	241 946	1,53%	224 713	1,40%
Татарлар	226 803	1,44%	204 229	1,28%
Немислар	220 975	1,40%	178 409	1,11%
Башқилар	790 240	5,01%	721 691	4,51%

4-тапшурма. Тор бәтлиридин демографияликтез өсүш жәриясиға чүшкән әлләр тоғрисида мәлумат жиғиңлар, уларниң сәвәплирини тәһлил қилиңлар.

5-тапшурма. Тәңдаш қошма жүмлиләрниң түрлиригә бәдиий әдәбиятлардин бир жүмлидин мисал издәп йезиңлар.

6-тапшурма. “Иссиқ орундуқтики” синипдашларға бүгүнки мавзу бойичә соалларни қоюш, жавапларни толуқтуруш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.

8-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. “Идеяләр севитигә” өзәңларниң аилә вә демография бөлүми бойичә билгән, үгәнгән билимиңларни йезип ташлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар, "Мәтингә соал" усули арқилиқ мәтиндин кейин берилгән соалларға "һә-ә" яки "яқ" дегән жавапларни бериңлар.

Аилә вә миллий қәдрийәтләр

Тәтқиқатчилар аилини иҗтимаий турғудин тәтқиқат қилған чағда, әң алди, билән аилидики адәмләрниң интизам үлгилиригә, адәмләрниң атқуридиған хизмитигә, ролиға көп көңүл бөлиду. Мошуниңға мас аилиниң келиплишиши, у йәрдики рәсим-қаидиләрниң, кәлгүси әр-аял өз уруқ-туққанлири билән мунасивитиниң жиғиндиси ретидә қарилиду.

Некалишишта қануний қаидиләрдин башқа, әхлақий, урпи-адәт, рәсим-қаидилик қаидиләрму мөжут. Уларниң қатариға: бир-бириниң көңлидин чиқиш, аилидики мәжбурийәт вә бийликни бөлүшүш, бала тәрбийиләш, бош вақитни дурус пайдилиниш в.б. ятиду. Аилидә уруқ-туққан, достлар, хошнидарчилиқ охшаш мунасивәтләр болиду.

Рәсим-қаидә вә урпи-адәтләр аилиниң тәрәққиятиға, өзгиришигә бағлиқ һәрбир дәвирдә һәрхил көрүнүш тепиши мүмкин. Аилә мунасивитидики мәнивий қәдрийәтләр билән қаидиләрниң бөлүнүши уларниң муһтажлиғиға, тәләп яки тилигигә бағлиқ өзгирип олтириду.

Аилини иҗтимаий институт ретидә тәтқиқ қилиштики тәһлил.

Униң қандақ мәсилилиригә көңүл бөлүшни еniқлап бериду: жәмийәтниң некалиқ мунасивәтләргә, турмуш адәтлиригә тәсирини, һәрхил иҗтимаий, сәясий, ихтисадий шараитларда аилә қаидилири билән баһалиқ қәдрийәтлири қандақ пәриқлинип туридиғинини, аилидики интизам, мунасивәтләр иҗтимаий турғудин қандақ рәтлинип туридиғинини ейтишқа болиду.

Жәмийәтлик муһтажлиқ билән тәләп-хаһишқа аилидики тәртип типлириниң (түрлири) қайсиси мас, қайсиси мас әмәслиги кириду.

Аилини иҗтимаий институт ретидә тәтқиқ қилғанда мундақ умумий уқумлар қоллинилиду: 1) нека мунасивитидики жәмийәтлик тәләп-хаһишлар, муһтажлиқлар; 2) аилиниң иҗтимаий хизмити; 3) аилә мунасивәтлиридики қаидиләр билән баһалиқ қәдрийәтләр; 4) аилидики һәр түрлүк интизам үлгилири в.б.

Аилини кичик топ ретидә тәтқиқ қилиш — өзиниң қурулуши жәһәттин азла адәмләр топиниң, униң әзалириниң умумий иҗтимаий иш-хизмитидә бир-бири билән зич мунасивәт қилишини, эмоциялик мунасивәтниң, топлуқ қаидә вә топлуқ жәриянниң қандақ пәйда болидиғинини еniқлаш.

Аилини кичик иҗтимаий топ ретидә тәтқиқ қилғанда 3 асасий характерлиқ типларға бөлүп қарашқа болиду. 1) Топни умумий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәрипләш. Буниңға киридиған мәсилиләр — аилә топиниң мәхсәт-вәзипилири, әзалири, аилиниң өз ара мунасивитиниң характери, бийликниң қурулуми в.б.

2) Җәмийәтниң иҗтимаий қурулуми турғусидин аилә топиниң өзидин чоң башқа топлар билән бағлиниш, мунасивәт түрлириниң характери. Җәмийәтлик мунасивәтләрдики аилиниң атқуридиған хизмити.

3) Аилиниң һәрбир әзасиға бағлиқ мәхсити, мәҗбурийәт, атқуридиған хизмити, уларниң өз ара иш-һәрикити, топлуқ интизам, назарәт, аилидики турақлиқ в.б.

Аилини тәтқиқ қилиштики йөнилишләрниң һәрбириниң өзгичә алаһидилиги бар. Мәсилән, аилә иҗтимаий институт ретидә башқичә тәтқиқ қилинса, аилиниң ичидики мунасивәтләр бойичә қариғанда кичик топ ретидә тәкшүрүлиду. Аилини иҗтимаий институт ретидә қараш — бу иҗтимаийшунаслиқниң мәсилилиригә зич бағлинишлиқ; кичик топ ретида қариғанда болса, көпирәк униң иҗтимаий-психологиялик мәсилилири һәққидә сөз болиду.

Соаллар:

1. Тәтқиқатчилар аилини иҗтимаий турғудин тәтқиқат қилғанда, әң авал, аилидики адәмләрниң саниға, йешиға қарайду _____.

2. Некалишишта пәқәт қануний қаидиләр можут _____.

3. Рәсим-қаидә вә урпи-адәтләр аилиниң тәрәққиятиға, өзгиришигә бағлиқ һәрбир дәвирдә өзгирип туриду _____.

4. Җәмийәтлик муһтажлиқ билән тәләп-хаһишқа аилидики тәртип типлириниң (түрлири) қайсиси мас, қайсиси мас әмәслиги кириду _____ .

5. Аилини иҗтимаий институт ретидә тәтқиқ қилғанда умумий уқумларниң сани — бәш: _____.

6. Аилини кичик иҗтимаий топ ретидә тәтқиқ қилғанда, 3 асасий характерлиқ типларға бөлүп қарашқа болиду _____.

7. Бу 3 асасий характерлиқ типниң иккинчиси: “Аилиниң һәрбир әзасиға бағлиқ мәхсити, мәҗбурийәт, атқуридиған хизмити, уларниң өз ара иш-һәрикити, топлуқ интизам, назарәт, аилидики турақлиқ” _____.

8. Аилини иҗтимаий институт ретидә қараш — бу иҗтимаийшунаслиқниң мәсилилиригә бағлиқ әмәс _____.

3-тапшурма. Төвәндә берилгән мавзучилар асасида топларда бирикип, өз аиләңлардики мунасивәтләр,қәдрийәтләр һәққидә сөһбәт жүргүзүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Аиләңлардики вәзипә-мәҗбурийәтләр.
2. Униң өз дәриҗисидә орунлиниши.
3. Аилидики бир-бириңлар билән болған мунасивәт.
4. Аиләңлардики әң жуқури баһалинидиған қәдрийәтләр.
5. Аилидики тәрбийәниң жәмийәттики роли.
6. Аилидики интизам, тәртип.

4-тапшурма. Графикилиқ мәтиндики шәһәр вә йезидики аһаләсанининң пәрқи тоғрилиқ мәлуматларни селиштуруп, униң сәвәвини ениқлап көрүңлар.

Қазақстан Жумһурийитидики йеза вә шәһәр аһалисиниң нопуси.
1-йерим жиллиқ, 2017-ж. (миң адәм һесавида)

(Қошумчә мәлуматлардин елинди)

5-тапшурма. Тәңдаш қошма жүмлиләр бойичә түзүлгән синаш тести билән ишләңлар.

6-тапшурма. Абдулла Розибақиевниң уйғур әдәбий тили тоғрисидики пикирлирини тәһлил қилип, андин уларни Алаш әрбаплириниң пикирлири билән селиштуруңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әнди уйғур тили һәм әдәбияти һәққидики мулаһизилиримизни язайли. Тәбиий, бу йәрдә тилдин мәхсәт әдәбий тилдур. Бизниң әдәбий тилимиз ойғиниш дәврини кәчүрүп, түзүлүш, рәсмийлишишниң башлапқи дәврigә кирди десәк тоғра баһа бәргән болимиз. Чүнки тилимиз 6—7 жил ишләнди. Бу тилимизда чиқиватқан гезитимиз бүгүн тоғра алтә яшқа толди. Бирнәччә оқуш китаплири, тарихий, әдәбий нәсирләр бесилип чиқти. Нәпис әдәбият парчилири вужутқа кәлди. Қисқиси, инқилаптин кейинки өткән 6—7 жиллиқ калтә бир дәвирдики тәжрибә тилимизниң турмушқа лайәқитини тонутти... Әнди униң алдида әдәбийлигини күчәйтиш, рәсмийләштүрүш билән биллә пәннийлик йолида биринчи чамдамлирини ясаш вә пәнний тил болуп өсмәк вәзипилирини тутиду, йәнә биринчи новәттә йеңил пән китаплири уйғур тилиға тәржимә етилиши, андин пәнний китаплар йезилиши билән уйғур тили "пән тили" болуп тонулмақ лазим, әлвәттә. Бизниң тилимизға пән тили болмақ үчүн нурғун жиллар, узун дәвир керәк, һәрһалда, биринчи балдақ мәктәплиримиздә, иккинчи балдақ мәктәплиримизниң төвәнки синиплириға мәхсус болсиму бәзибир пәнний оқуш китаплирини тәржимә қилмақ, күч йәтсә, язмақ вақти кәлсә керәк.

Жуқурида "Әдәбий тилимиз түзүлүш", рәсмийлишишниң башлапқи дәврigә кирди" дедуқ, түзәлмәк, рәсмийләнмәктин қандақ мәна ипадә етилмәк керәк?

Һазирқи әдәбиятимизниң тили қачан пүткүл Уйғурстандики көпчиликкә тикиз йеқинлашса, бирла сөзниң мәнисини бәргән нәччә түрлүк истилаһдин азат болса, қачан қәтъий бәлгүләнгән мәхсус қаидиләрниң ичигә кирсә, шу вақитта биз тилимиз рәсмийлишип, түзүлүп болди, дәп ейталаймиз. Бу йолда техи узун заман (бәлки 20—30 жил) ишлимәк лазим. Чүнки камчилиқ көп тосалғу тола.

7-тапшурма. "Ахирқи бәш минут" усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар.Бир-бириңларниң соаллириға җавап беришкә тиришиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6 БИОТЕХНОЛОГИЯ ВӘ ГЕНЛИҚ ИНЖЕНЕРИЯ

1-дәрис. БИОТЕХНОЛОГИЯ

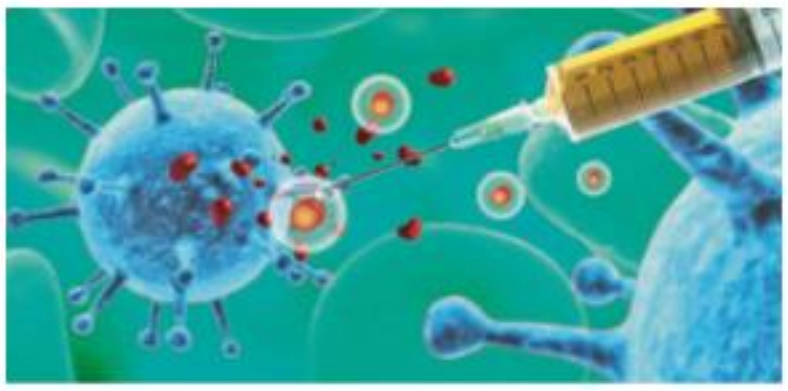

1-тапшурма. Дәрисликтин елинған мәтин парчисини диққәт билән оқуп чиқиңлар. Берилгән мәлуматларни дәлил ретидә қоллинип, мәтин мавзусиға мас аргументларни тәйярлаңлар.

Биотехнология дегинимиз — адәмгә һаҗәтлик мәһсулатларни биологиялик объектларниң ярдими билән ишләп чиқириш. Бу қатарда микроорганизмлар, өсүмлүк вә һайванатлар клеткилири, клетка органоидлири яки биологиялик актив молекулилар қоллинилиду.

Һазирқи биотехнологияниң башланмиси микроорганизмларниң ярдими билән антибиотикларни, аминкислоталирини, витаминларни, ферментларни в.б. маддиларни ишләпчиқириштин башлиниду. Бу маддиларни бактерияләр, мәңдәшмә могулири охшаш микроорганизмлар йешил өсүмлүкләрдики фотосинтез вақтида түзүлидиған углеводлар билән озуқлиниши асасида синтезләйду. Мошундақ йеза егилигигә, тамақ санаитигә, саламәтликни сақлашқа, пластмасса ясашқа вә башқа һаҗәтлик маддиларға айлиниду.

Генетикилиқ вә клеткилиқ инженериянiң тәрәққий етиши нәтиҗисидә биотехнологиялик усул бурун қол йәтмәй кәлгән инсулин, интерферон препаратлирини, адәмниң өсүш гормонини вә башқиларни елиш мүмкинчилиги пәйда болди.

Һазирқи әһмийәтлик мәсилиләрниң бири — тамақ ишләпчиқириш. Сәвәви йәр шаридики адәм сани өскәнсири ачарчилиқ ховупи пәйда болиду. Мошу проблемини йешишкә биотехнологияниң беваситә алақиси бар. Белоклуқ маддиларни микробларниң ярдими билән синтезлаш тамақни көпәйтишкә тегишлик үлүш қошиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Биотехнологияниң утуқлири өсүмлүк вә һайванатлар селекциясидә һәм йеза егилик зираәтлирини түрлүк зиянкәшләр һәм һарам чөпләрдин һимайә қилиш үчүнму қоллиниду.

Биотехнология энергетикилиқ мәсилиләрни йешишкиму қатнишиду. Һазирқи вақитта нефть вә газ еһтиятиниң азийиши байқалмақта. Мошуниңға бағлиқ бәзибир әлләрдә энергетикилиқ проблемиларни йешиш үчүн йешил өсүмлүкләр синтезлайдиған органикилиқ маддиларни спиртқа айландуруп, уни йеқилғу ретидә пайдилинишниң йоллири тепилған. Мәсилән, Бразилиядә пайдилинидиған барлиқ йеқилғуниң 75 паизи этанолниң һесавиға ишләп чиқирилмақта.

Кейинки вақитларда турмушта кәң пайдилинип жүргән пластмассини өсүмлүк мәһсулатлирини биотехнологиялик йол билән ишләш арқилиқ ясаш қолға елинмақта. Мәсилән, Японийидә өсүмлүк крахмали асасида пластмасса ясалған. Мундақ пластмассиларниң алаһидилиги — көйгәндә зиянлиқ газлар бөлүнмәйду, йәни һавани булғимайду. Бу маддини елиш үчүн өсүмлүкләрниң түрлүк қалдуқлири — аптаппеләзниң ғоли, данлиқ ашлиқларниң самини, көмүқонақ ғозиги в.б. пайдилиниду.

Шундақ қилип, һазирқи вақитта йәр йүзидики көплигән әлләрдә, шуниң ичидә Қазақстанда биотехнологияниң тәрәққий етишигә чоң әһмийәт бериливатиду. Сәвәви, униң химиялик технологиягә қариғанда көп артуқчилиғи бар. Энергия аз сәрип қилиниду, биотехнологиялик жәриянлар адәттики шараитта 20—40°С температурида әмәлгә ашиду, экология жәһәттин алғандиму пайдилиқ. Чүнки биотехнологиялик ишләпчиқиришлар асасән қалдуқсиз ишләйду. Қалдуқ қалған һаләттә, улар қайта ишлинип, адәмләр керигигә ярамлиқ маддиларға айландурулиду.

2-тапшурма. Жуқуридики мәтин асасидамәхсәткәмувапиқ режә түзүп чиқиңлар. Топларда яки жүпләрдә режә бойичә өз чүшинигиңларни ейтип бериңлар.

3-тапшурма. Жуқуридики мәтиндә қошма жүмлиләрниң қандақ түрлири берилгинини ениқлаңлар.

4-тапшурма. Төвәндә биотехнологияниң асасий вәзипилири вә әһмийити берилгән. Топларда бирикиңлар, “Мәвқә (позиция) таллаш” стратегиясини пайдилинип, һәр топ өз мәвқәңларни таллаңларвә музакирә жүргүзүш арқилиқ пикриңларни дәлилләп қоғдаңлар. Дәлил ретидә тор бәтлиридин яки өз тәҗрибәңлардин мисалларни кәлтүрүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Биотехнологияниң вәзипилири вә әһмийити:

а) Егиликтә әһмийити зор микроорганизмларни ишләп чиқириш, микробиологияни тәрәққий әткүзүш.

ә) Һавани зәһәрлик газлардин қоршиған муһитни санаәт қалдуқлиридин тазилаш, паскина суларни тазилаш.

б) Органикилиқ маддиларни мироорганизмларниң ярдими билән спиртқа айландуруп, йеқилғу ретидә пайдилиниш.

5-тапшурма. Өзәңлар таллавалғанпозиция бойичә биотехнологияниң мәлум бир вәзиписини яки алаһидилигини “Реклама қилиш” усули арқилиқ йәккә вә топлуқ ишта орунлаңлар.

6-тапшурма. “Икки юлтуз, бир тәклип” усули арқилиқ топлар бир-бириңларниң ишини баһалаңлар, топ әзалири пикирлишип, ортақ пикриңларни стикерға йезиңлар.

2-дәрис. БИОТЕХНОЛОГИЯНИҢ МУАММИЛИРИ ВӘ ТӘРӘҚҚИЯТИ

1-тапшурма. Муәллимниң оқуп беришидә илмий әмгәкләрдин елинған төвәндики мәтинни диққәт қоюп тиңшаңлар.

Биотехнологияниң шәртлик түрдә төвәндикидәк асасий йөнилишлирини айрип көрситишкә болиду: тамақ мәһсулатлири; йеза егилик мәһсулатлири; санаәттә вә мәишәттә пайдилинидиған мәһсулатлар, дорилар, диагностика буюмлири вә реактивлар.

Биотехнологияниң асасий проблемиси — биологиялик агентлар билән уларниң системилириниң иқтидарини ашуруш һесавиға, шундақла әсвап-үскүнләрни мукәммәлләштүрүш, санаәттә, аналитикилиқ химиядә, медицинида биокатализаторларни қоллиниш арқилиқ жәриянларниң сүрәтини ашуруш.

Һаҗәтлик генларни түзүш микроорганизмлар, өсүмлүк вә һайванатларниң һаят паалийитини вә ирсийәтликлигини башқурушқа, йеңи хусусийәтлири бар организмлар елишқа мүмкинчилик бериду. Бәзи һаләттә атмосферилиқ азотни пухтилаш жәриянлирини башқурушқа вә микроорганизмлар клеткисидин мувапиқ генларни өсүмлүк клеткисиниң геномиға тошушқа болиду.

Биотехнология үчүн хам әшия мәнбәси сүпитидә озуқлуқ әмәс өсүмлүк материалидин ишләп чиқирилидиған ресурсларниң, йеза

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

егилик қалдуқлириниң әһмийити зор болиду. Улар озуқлуқ маддиларниң иккинчи қетимлиқ йеқилғуниң, органикилиқ оғутларниң қошумчә мәнбәси болуп һесаплиниду.

Биотехнологияниң сәръәтлик тәрәққий етиватқан саһалириниң биригә адәм үчүн қиммәтлик маддиларниң микроблуқ синтез технологияси ятиду.

Тәхмин бойичә мошу саһаниң техиму тәрәққий етиши бир тәрәптин өсүмлүк вә мал чарвичилиқлириниң, иккинчи тәрәптин, микроблуқ синтезниң инсанийәт тамақ базисини шәкилләндүрүштә зор әһмийәткә егә екәнлиги тәсир қилиду.

Заманивий микробиологиялик технологияниң муһим тәрипи — биосферидики жәриянларға микроорганизмларниң қатнишишини вә әтрап муһитни техногенлиқ, йеза егилик һәм мәиший паскинилишиштин қоғдаш муаммалирини һәл қилиш мәхситидә, уларниң һаят паалийитини йөнилишлик рәтләшни тәтқиқ қилиш.

Мошу проблема билән микроорганизмларниң топини үнүмлүк қилиштики, йеза егилик зираәтлириниң зиянкәшләр вә ағриқлар билән күришиштики, топидики башқиму химиялик қошулмиларни йоқитиштики ролини ениқлайдиған тәтқиқатлар зич мунасивәтлик.

Микробиологиялик мувappәқийәтләргә асасланған бу технологияләр экологиялик тәңпуңлуқни бузмайдиған қалдуқсиз ишләпчиқиришни ясашта вә уларни комплекслиқ пайдилиништa ихтисадий турғудин хелила тежәмлик болиду. Уларниң риважлиниши экологиялик таза ишләп чиқириш көплигән зор химиялик санаәт заводлирини алмаштурушқа мүмкинчилик бериду.

2-тапшурма. Жуқуридики мәтин асасида илмий-коммуникативлиқ әһвалға мувапиқ сөзләрни таллап,көләмлик монолог йезиңлар.

3-тапшурма. “Қайтилап оқуш” усулини пайдилинип, өзәңларниң язған иҗадий язма ишиңларни йәнә бир қетим диққәт билән оқуп чиқиңлар. Әвитилгән камчилиқлар болса түзәп, толуқлаңлар.

Бәкиндилиқ қошма жүмлиләр

Мундақ жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлириниң биринiң хәвири грамматикилиқ жәһәттин толуқ шәкилләнмигән болуп, иккинчи предикативлиқ бирликкә бәкинип келиду. Бәкинип кәлгән предикативлиқ бирлик “бәкинда жүмлә”, бәкиндуруп кәлгән предикативлиқ бирлик “баш жүмлә” дәп атилиду. Бәкинда жүмлиниң хәвири пәрәзқаршилиқ мәйли, рәвишдаш, бәзи келиш қошумчилири яки тиркәлмиләр қошулған сүпәтдашлар арқилиқ ипадилиниду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Адәттә, беқинда жүмлә алдида, баш жүмлә кейин келиду. Беқинда жүмлиләр баш жүмлигә болған мәнавий мунасивәтлиригә бағлиқ төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

Вақит беқинда жүмлә

У баш жүмлидики иш-һәрикәтниң вақтини билдүриду: *Әтияз кәлгәндә, терилғу ишлири башлиниду.*

Вақит беқинда жүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкилләрдә келиши арқилиқ баш жүмлигә беқиниду:

а) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа орун-вақит келиш қошумчисиниң улиниши яки *"вақитта", чағда, пәйттә* сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Муәллим синипқа киргәндә, оқуғучилар орунлиридин турди.*

ә) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа чиқиш келиш қошумчиси улинип, *кейин, бери* сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Қоңғурақ челинғандин кейин, дәрис башланди.*

б) **-ар// -әр, -р, -с** қошумчилири арқилиқ ясалған сүпәтдашниң болушсиз шәклигә чиқиш келиш қошумчиси улинип, *бурун, авал, илгири, туруп* сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Боран чиқмастин бурун, улар өйлиригә йетип барди.*

в) Чәк рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Су кәлгичә, туған сал* (*Мақал*).

г) Четилма рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Әтияз келип, йәржаһан көкиришкә башлиди.*

ғ) Пәрәз-қаршилиқ мәйли шәклидә келиши арқилиқ: *Мән чиқсам, у кетип қапту.*

4-тапшурма. Жуқуридики мәтиндин беқинда қошма жүмлиләрни ениқлап, баш вә беқинда жүмлиләрни ажритиңлар.

5-тапшурма. Вақит беқинда жүмлиләрниң ясилиш шәкиллири бойичә мисалларни ойлап йезиңлар. Уларни синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

6-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, жавапни толуқлаңлар вә "Чиқиш вариғини" толтуруңлар:

Маңа ... қийин болди.
Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
Мән ... екәнлигини чүшәндим.
Мән ... үгәндим.
Мени ... һәйран қалдурди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-дәрис. БИОТЕХНОЛОГИЯНИҢ БҮГҮНИ ВӘ КЕЛӘЧИГИ

1-тапшурма. Илмий жанрда йезилған мақалини тиңшаңлар, муәллип тиңшиғучиларға өз ойини йәткүзүш үчүн қандақ тиллиқ васитиләрни пайдиланғанлиғини ениқлаңлар.

Биотехнология һазирқи вақитта көп учришидиған вә қисқа қәрәллик вәзипиләрни йешиштин башқа, узақ қәрәллик проблемиларни йешишниң, ениғирақ ейтқанда, орни толмас еһтиятларни пайдиланғандин көрә йеңиланған хам әшия пайдилинишқа көчүшни тәминләшниң қурали болуп келиватиду. Бу вақит тәливигә мас, тәбиий минераллиқ еһтиятниң азийишидин, йәр шаридики һава райониң өзгиришидин вә аһали санининң өсүшидин келип чиққан дуниявий геосәясий мәсилә, йәнә уни умумән инсанийәт, дөләтләр бирикип йешиши керәк.

Дуниядики тәрәққий әткән әлләр (АҚШ, Улуқбритания, Хитай в.б.) биотехнологияни риважландурушниң программилирини бәкитипму үлгәрди. Дуниявий малийә мәркәзлири, дөләт башчилири, атақлиқ алимлар вә тәтқиқатчилар биотехнологияниң алдимиздики йүз жиллиқта муһим роль атқуридиғинини хелила илгири иқрар қилған еди. Бу тоғрилиқ мошу саһаға бөлүнгән сезиләрлик малийәвий инвестицияләр, биотехнологиялик мәһсулатлар базариниң тез өсүши мошуниң дәлилидур. Дунияда биология билән һүнәркәсиплик биотехнологиягә асасланған "биоэкономика" ("bio-based economy") терминиму қелиплашти. Евроиттипақ һәртәрәплимә мувапиқлаштурулған, тәминләнгән Биотехнологияни тәрәққий әткүзүш стратегиясини жүргүзмәктә. 2001—2009-жиллар ичидә уни әмәлгә ашуруш үчүн 30 млрд евродин көп хиражәт бөлүнгән еди. 2010—2013-жиллири йәнә 50 млрд хиражәт бөлүнгән. Евроиттипақниң биотехнологияни риважландурушқа келиштики асасий алаһидилиги — экологиялик йөнилишидур. 2020-жилғичә Евроиттипаққа киридиған дөләтләрниң химия һүнәркәспиниң 20 паизғичә қувити биохам әшия билән әмәлгә ашидиған болиду. Швеция 10—12 жил ичидә биойеқилғуға көчүп, нефть үнүмлирини пайдилиништин толуқ баш тартмақчи. Қирик жилға йеқин өзиниң тәрәққий етиш дәвридә биотехнология үч басқучтин өтүп үлгәрди. Дәсләпкиси өткән әсирдә 70—80-жиллири башланди. Бу молекулярлиқ биология саһасиниң (генлиқ инженерия, һүҗәйрә технологияси) утуқлириға асасланған революциялик технологияләрниң пәйда болуши. Бу басқучта аләм дәсләпки қетим инсанийәтниң генинженерлиқ инсулини, интерферонлар, тәрәққий етиш гормонлири, адәм өмригә әң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һаҗәтлик вакцинилар бар екәнлигини иқрар қилди. Иккинчи басқуч 90-жилларға тоғра кәлди. Бу биотехнологиялик прогресниң йеңи долқуни болди: трансгенлиқ өсүмлүкләрни ойлап тепиш. Әмәлиятта йеңи саһа — агробиотехнология пәйда болди, бу саһа соя, көмүқонақ, гүрүч, пахта охшаш озуқлуқ вә техникилиқ зираәтләрниң һаҗәтлик мөлчәрини елишқа мүмкинчилик яратти. Үчинчи басқучни һазир баштин кәчүрүватиду. Бу дәвир геномлуқ дәвир технологиялирини қоллинишқа киргүзүш билән, йәни жанлиқ организмларниң генетикилиқ қурулумини дәл тәтқиқ қилип билишкә асасланған усуллири билән бағлинишлиқ.

Бүгүнки таңда генетиклар адәмниң йәккә генетикилиқ паспортиниң ярдими билән адәм дуч келиши мүмкин болған ағриқлар тоғрилиқ билишкә қол йәткүзди. Еник бир адәмниң геномини тәтқиқ қилиш арқилиқ генлириниң бир излигини толуқ көрүшкә болиду. Адәм генининг униң мижәз-хулқи билән бағлиқ екәнлиги һәммимизгә илгиридин мәлум. Мәсилән, у арқилиқ биз қан топини ениқлалаймиз, бәлгүлүк бир қаидиләргә мас у ата-анимиздин бизгә мирас болуп қалиду. Йеқинда алимлар адәмниң гени униң ағриқлири билән зич бағлинишлиқ екәнлигини ениқлиди, генлар гипертоникилиқ ағриқларниң, жүрәк ағриқлириниң, миокард инфаркти, ашқазан яриси, атеросклерозниң пәйда болуш мүмкинлигини ениқлайду. Бүгүнму алимлар ағриқларниң барлиқ түри, сиртқи муһитниң һәрхил шараитида байқилидиған нәсил қоғлайдиған амиллар билән ениқлиниду дәп һесаплайду. Шуниңға охшаш адәмниң узақ өмүр сүрүши билән көплигән башқиму өлчәмлири алдин-ала бәлгүлинип қоюлған. Әгәр ирсийәтлинидиған ағриқниң еғир түрини көрситидиған генни ениқлаш мүмкин болса, йәнә уни һазирқи вақитта сақайтишқа болса, у чағда мундақ генетикилиқ тестлаш наһайити муһим вә һаҗәт. Һазирқи вақитта адәм туғулушидин башлапла генетикилиқ паспортини ясашқа мүмкинчилик беридиған технологияләр бар. Бу һаләттә адәмдә өмридә учришидиған бирқатар ағриқларни әскәртишкә яки униң алдини елишқа зор мүмкинчилик бар. Мошу мәсилиниң муһимлиғиға бағлинишлиқ Миллий биотехнология мәркизидә адәм әзалири билән тоқумилирини алмаштуруп селиш, қәнт диабети ховупини баһалаш үчүн тәтқиқатлар жүргүзүлмәктә.

(*Е. Раманқулов*)

2-тапшурма. “Қураштур вә жавап бәр” усули арқилиқ жуқуридики мәтин мәзмуни бойичә жүплишип соаллар тизмисини түзүңлар вә соалларға жавап бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Алдин-алатопланған материаллириңларасасида“Мениң биотехнологиягә болған көзқаришим” мавзусида эссе йезиңлар.

Эссеға қоюлидиған тәләпләр:

а) эссе қурулумини вә риважлиниш системисини сақлаш;

ә) көтирилгән мәсилә бойичә икки тәрәплик пикирни тәһлил қилиш;

б) икки пикирниң бирини таллап, өз ойини аргументлар арқилиқ дәлилләп йезиш.

в) беқинда жүмлиниң түрлирини пайдилинип, жүмлә түзүш.

4-тапшурма. Эссериңларни жүпүңлар билән алмаштуруңлар. “Язмичә алақә” усулини пайдилинип, язма ишниң утуқлуқ чиққан жайлирини йешил рәңлик қәләм билән, толуқтурушни, түзитишни тәләп қилидиған жайлирини қизил рәңлик қәләм билән бәлгүләпчиқиңлар. Синипта бирнәччә эссениеғизчә тәһлил қилиңлар. Вақит беқинда жүмлиләрни синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

5-тапшурма. “Соалнамә” усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Мән дәристә ишлидим:	паал / пассив
2. Өзәмниң ишимға мән бүгүн:	рази / рази әмәс
3. Мениңчә, дәрис бүгүн:	қизиқ / қизиқ әмәс
4. Дәрис жәриянида мән:	һерип қалдим / һармидим
5. Мениң кәйпиятим:	яхшиланди / чүшүп кәтти
6. Дәрис мениң үчүн:	оңай / қийин
7. Өй тапшурмиси, мениңчә:	чүшинишлик /чүшиниксиз пайдилиқ /пайдисиз

4-дәрис. ГЕНЕТИКИЛИҚ ИНЖЕНЕРИЯ

1-тапшурма. Сөһбәт жүргүзүңлар.

— Генлиқ инженерия дегән немә?
— Бу саһа билән кимләр ишләйду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Генлиқ инженериянин пайдиси тоғрисида немиләрни билисиләр?

— Унин зиян тәрипи барму?

2-тапшурма. Һәрхил стильдайезилған мәтинләрни оқуп чиқинлар. а) Мәтинләрнин йезилиш стилини еникланлар. ә) Мәтинниң хизмитини, тәркивини еникланлар. б) Тил алаһидилигини селиштуруңлар.

Генетикилиқ яки ген инженерияси — генетика билән молекулилиқ биологиянин қоли йәткән утуқлиринин асасида шәкилләнгән биология илиминин йеңи бир саһаси. Бу илимниң мәхсити — әмәлият вә нәзәрийә үчүн һаҗәт, бурун җанлиқ тәбиәттә болмиған йеңи генетикилиқ программиларни ясаш. Мундақ усул һаятлиқни башқурушта йеңи мүмкинчиликләр туғдурмақта. Генетикилиқ инженериядә қоллинилидиған усуллар наһайити мурәккәп болуп келиду. Мәсилән, генотипниң тәркивидин айрим ген яки генларниң топи бөлүнүп елинип, башқа бир организмға апирип җайлаштурулиду. Шуниңға охшаш ДНК молекулисиниң түзүлүшини өзгәртиш арқилиқ унин йеңи рекомбинантлиқ түрлирини елип, уларни башқа организмниң геномиға киргүзүп, уларниң һаят паалийитини тәминләйду.

Башқа биологиялик илимлар охшаш генетикилиқ инженериянинму тәрәққий етиш тарихи бар. Дәсләпки қетим 1956-жили америкилиқ алим Е.Сирс явайи қилтириқ чөп (эгилопс) өсүмлүги йопурмиғиниң сериқ дағ кесилигә төзүмлүклигини еникләйдиған генни юмшақ буғдайниң хромосомисиға апирип салған. Нәтиҗидә юмшақ буғдайниң сериқ дағ кесилигә төзүмлүк шәкли елинған.

1971-жили рус генетиги В.А.Струнников генетикилиқ инженерия усулини ипәк қурутини өстүрүштә пайдиланди.

Клетка дәриҗисидә жүргүзүлидиған ишларниң ичидә тән клеткилирини гибридлаш усули кәң қоллинилиду. 1960-жили Ж.Барский һайванатларниң тән клеткилирини бир-бири билән қошуш арқилиқ икки клеткидики генетикилиқ әхбаратни бириктүрүшкә болидиғанлиғини көрсәтти.

Шуниң билән бир клеткидин бөлүнүп елинған айрим хромосомини башқа клеткиға апирип селишниң йоллириму тепилди. Кейин шундақ бөлүнүп елинған хромосоминиң тәркивидики генларниң башқа ят клеткиға барғанда паалийәт жүргүзәләйдиғанлиғи еникланди.

Молекулилиқ дәриҗидә жүргүзүлгән тәтқиқатлар нәтиҗисидә генлиқ инженерия тәрәққий әтти. Бу униндин бурунирақ шәкилләнгән хромосомини, генотипни өзгәртишкә қариғанда ДНКни рекомбинацияләш арқилиқ ген паалийитигә арилишишқа көп мүм-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кинчиликләрни яритиду. Ген инженерияси вә генетикилиқ инженерия дегән бир чүшәнчиләр. Бирақ ахирқисиниң айрим генларға қариғанда геномниң чоң бөләклиригә алақиси көпирәк.

Генлиқ инженерия — генларни тошуш арқилиқ түр арилиқ тосалғуларни йоқ қилип, керәклик бәлгүләр бир организмдин иккинчисигә берилишини әмәлгә ашуриду.

(*Тор бетидин елинди*)

* * *

Сода-сетиқ орунлириниң көктат вә мевә сатидиған мәйданлирида һәрқачан сода қизип туриду. Нәриқниң баһасиға нәзәр салсиңиз һәйран болисиз. Өзүмизниң җәнубий аймақларда, Өзбәкстанниң иссиқ җайлирида өскән һосулларниң баһаси асман билән баравәр, һә хошна Хитай мәһсулатлириниң хуни йәрдә. Чегара атлап кәлгән мевәчевиләрниң баһаси төвән, немишкә өзүмизниң йеридә өсүватқанлар қиммәт? Бу йәрдики баһаларниң пәрқигә қарап, ойланмай турушқа болмайду. Мошуниңдин хелә жил илгири язғучи Мухтар Шаханов Парламент Мәҗлисиниң депутати болуп олтарған чеғида мошундақ бир мәсилини көтәргән: "Хитайниң алмилири өзүмизниңкидин әрзән, йәнә түри наһайити чирайлиқ, пақирап туриду, униңға қурутму чүшмәйду, узақ сақлиниду. Дәми йоқ болсиму, һазир һәммимизниң дәстихинидин орун еливатиду. Мошу йәрдә бир гәп болуши мүмкин. Шуни тәтқиқ қилип, тәкшүрәватқан адәм барму? Хитайниң мошу йәл-йемишлири адәмгә қандақ тәсир қилиши мүмкин?" Һәйран қаларлиқ нәрсә, чәттин келиватқан шу йемәк-ичмәкликни толуқ назарәт қилип, лабораториядә тәкшүрүштин өткүзүватқан мәркәзләр йоқниң орнида. Сода орунлиридики лабораторияләр пәқәт нитратларни, организмларға бирдин тәсир кәлтүридиған зиянлиқ маддиларниң мөлчәринила тәкшүрәйду. Шу сәвәптин, һелиқи қурут чүшмәйдиған, чиримай, езилмәй, узақ сақлинидиған трансчегарилиқ мәһсулатлар өзиниң әҗайип хасийәтлири билән чөчәкләр елидин кәлтүрүлгәндәк тепишмақ болуп қеливатиду.

Һәрқандақ өсүмлүк өзиниң тарихтин бәлгүлүк болған хасийәтлирини, дәмини, һәҗимини өзгәрткәндә униң тәбиий үнүм әмәс екәнлигини чүшинишкә болиду. Бу — генлиқ өзгиришкә учриғанлиқниң бәлгүси. Генлиқ модификация мәсилиси бүгүнгичә бизниң елимиздә чоң мәсилә ретидә қаралмиғини билән, хәлиқарилиқ таамшунаслиқ институтлири алимлириниң арисида чоң талаш-тартишқа айланған мәсилә болуватиду.

(*Л. Жалгасова*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Жуқуридики мәтинләр асасидакөзләнгән мәхсәткәмувапиқ йәккә вә топларда мәтинләргә мурәккәп режә түзүңлар.

4-тапшурма. Тиңшаш вә оқуш материаллиридики әхбаратқа өз мәлуматлириңларни қошуп, ГМО һәққидә монолог тәйярлаңлар.

5-тапшурма. Төвәндики кластерға өзәңларниң генлиқ инженерия һәққидики чүшәнчәңларни жәмләп йезиңлар.

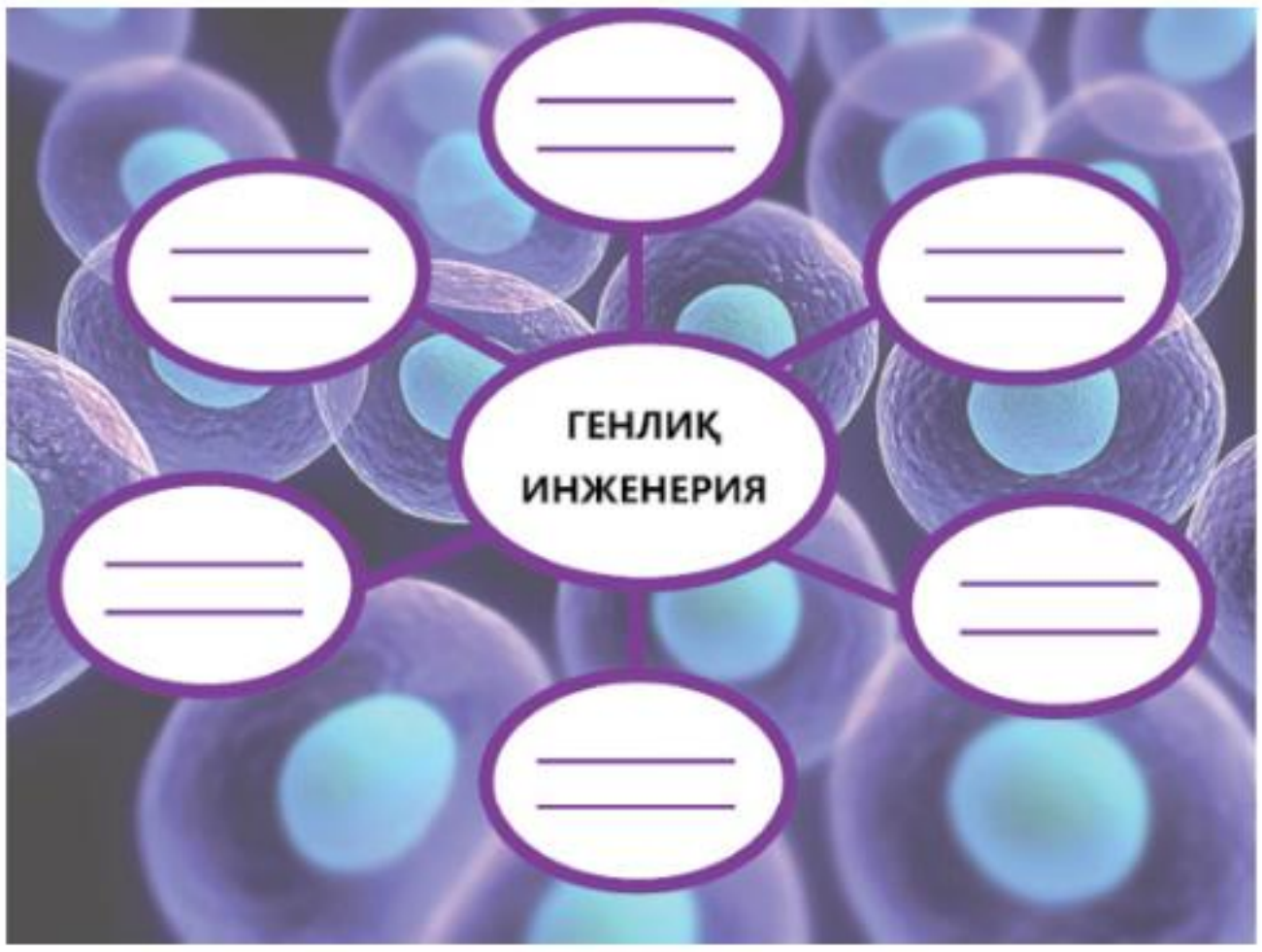

Шәрт бәкинда жүмлә

У баш жүмлидики иш-һәрикәтниң шәртини билдүриду: *Заман түзәлсә, яманму түзүлиду. Көсәй узун болса, қол көймәйду.* (*Мақаллар*).

Шәрт бәкинда жүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкиллиридә келиши арқилиқ баш жүмлигә бағлиниду:

а) Пәрәз-қаршилиқ мәйли шәклидә келиши арқилиқ: *Икки қошқар соқушса, бөриниң қосиғи ачар* (*Мақал*). *Көчәтни ким тиксә, сайисида шу олтириду. Жапа қанчилик болса, һалавәтму шунчилик болиду.*

ә) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа орун-вақит келиш қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Юлтузай су қуймиғанда, бу гүлләр аллиқачан қуруп кетәтти.*

б) Четилма рәвишдашниң болушсиз шәкли арқилиқ: *Қоңғурақ челинмай, дәрис башланмайду.*

6-тапшурма. Төвәндики мақал-тәмсилләрни оқуп, мәнасини шәрһиләңлар. Шәрт бәкинда жүмлиләрниң баш жүмлигә бәкинип келишини тәһлилқилиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Йеғи түгисә, чирақ өчәр. Адәм қериса, көңли қеримайду. Көзүң ағриса, қолуңни тарт.

Тон киймигән тон кийсә, қеқип-қеқип тоздурар. Ат минмигән ат минсә дөңгә чепип өлтүрәр. Ана жутуң аман болса, рәңги-роюң саман болмас. Атаңға немә қилсаң, алдиңға шу келур. Бетәләй талқан йесә, қардин боран чиқипту.

7-тапшурма. "Мениң жаваплирим" усули арқилиқ өзәңларниң дәрискә қатнишишиңларни баһалаңлар.

"V" — муәллимниң тәкливи билән жавап бәрдим, лекин жававим хата;

"W" — муәллимниң тәкливи билән жавап бәрдим, жававим тоғра;

" | " — өз хаһишим билән жавап бәрдим, жававим тоғра әмәс;

"+" — өз хаһишим билән жавап бәрдим, жававим тоғра;

"0" — жавап бәрмидим.

5-дәрис.

ТРАНСГЕНЛИҚ МӘҺСУЛАТЛАРНИ ТӘБИИЙ МӘҺСУЛАТТИН ҚАНДАҚ АЖРИТИП АЛАЛАЙМИЗ?

1-тапшурма. Биология дәрислигидин елинған төвәндики мәтинни тиңшаңлар, мәлуматлардиндәлил ретидә қоллинишқа болидиған жайларни ажритиңлар.

Мәһсулатларда генлиқ өзгиришниң бар-йоқлуғини пәқәт лабораториялардә мурәккәп тәтқиқ қилиш нәтижисидила билишкә болиду.

Кән таралған пикирләргә асаслансақ, алма яки помидорни узақ вақит сақлиғанда, бу йемишниң рәңги очуқ рәңгә өзгәрсә, демәк униң тәркивидә мәжбурий түрдә өзгә ДНК болуши еһтимал. Лекин бу пикир дурус әмәс, сәвәви химиялик мәһсулатларни қоллиниш усули һазир жуқури дәрижигә йәткәнликтин, мундақ қайта ишләштин өткән йәл-йемиш вә көктатлар узақ вақит сақлиниду.

Мәһсулатта ГММ бар яки йоқлиғини билиш үчүн авал униң маркисиға нәзәр селиш керәк. Мәһсулат орилимидики униң тәркиви тоғрилиқ мәлуматқа қарап, соя яки көмүқонақ асасида тәйярланған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәһсулатларни қоллиништин баш тартқан тоғра, сәвәви һазирқи вақитта әң көп модификацияләнгән өсүмлүкләр соя билән көмүқонақ болуп һесаплиниду.

Елимиз дуканлирида генлиқ модификацияләнгән мәһсулатларниң бар-йоқлуғини биз қандақ билип алалаймиз? Әхбаратларға асаслансақ, Қазақ таамшунаслиқ академиясидин башқа елимиздә һечбир мәһкимә генлиқ модификацияләнгән мәһсулатларни тәтқиқ қилиш билән шуғулланмайдекән. Йәнә аккредитацияләнгән тәтқиқат орунлириниң йоқлуғидин чәт әлләрдин келиватқан товарларниң тәркивидики трансгенларни һечким еniқлаватқини йоқ. Россия базирида ГМ мәһсулатларниң төвәндикичә түрлири айлинимға чиқирилған екән: Mars компаниясиниң мәһсулатлири — M&Ms, Snikers, Milky Way, Twix, Nestle, Milk Chocolate Nestle, Nesquik (шоколад ичимлиги). Coca-cola компаниясиниң мәһсулатлири — Coca-cola, Sprite, Cherry — coca, Minut Maid Grap, Danon — йогурт, сүзмә, қетиқ, Nestle-шоколад, кофе, балилар таамлирини ишләпчиқарғучи.

Қандақ таамларда генлиқ модификацияләнгән қошмилар болуши мүмкин? Улар: соя (концентрат, ун, сүт), көмүқонақ (ун, консервилар, поп-корн, май, чипс, крахмал), яңию (йерим тәйярланған фабрикатлар, қурғақ пюре, чипс, крекер в.б); помидор (томат пастилири, кетчуп, пюре, соуслар); қәнт қизилчиси (қизилча, қәнт); буғдай, аптаппеләз мейи, гүрүч вә униңдин ясалған таамлар, сәвзә, пияз.

Россиядә ГМ мәһсулатлири 90-жиллири пәйда болуп, униң һазир 17 түрини ишлитишкә рухсәт берилгән.

Хошна Хитай Хәлиқ Жумһурийитидики фермиларда зиянкәшликкә төзүмлүк генетикилиқ гүрүч өсүрүш деханчилиқниң пайдилиқ усулиға айланғиниға бираз вақит болди. Бу әл генетикилиқ модификацияләнгән гүрүчни өсүрүш билән пүткүл аләмгә таритишқа аз қалди дейишкә болиду. Бу гүрүчни таам ретидә пайдилинишниң зиян яки зиян әмәслигигә һечким көз йәткүзүватқини йоқ. Хуласиләп ейтсақ, жуқурида ейтилған мәлуматларға асаслинип, бизниң елимиздики ГМ мәһсулатлири тоғрилиқму мәлумат елишқа болидиғанлиғини чүшинишимиз керәк.

2-тапшурма. Мәтин мавзуси асасида көзләнгән мәхсәткә мувапиқ мурәккәп режә түзүңлар.

3-тапшурма. Топларға бөлүнүп, *“ГММниң пайдиси көпму, зийиниму?”* дегән мавзу әтрапида пикир муназириси өткүзүңлар. Еғизчә нутқуңларда тәсвирий васитиләрни тоғра вә орунлуқ пайдилинишқа диққәт қилиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Төвәндәберилгән сүрәт бойичә өз ой-пикриңларни ейтип, нәтиҗә чиқириңлар.

1-генлиқ модификациягә учримиған тавуз.
2-генлиқ модификацияләнгән тавуз.

Сәвәп беқинда жүмлә

У баш жүмлидики иш-һәрикәтниң сәвәвини билдүриду: *Автобус вақтида кәлмигәнликтин, дәрискә кечикип қалдуқ.*

Сәвәп беқинда жүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкилләрдә келиши арқилиқ баш жүмлигә бағлиниду:

а) Пүткән һаллиқ исимдашқа чиқиш келиш қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Ямғур-йешин көп болмиғанлиқтин, от-чөпләр сарғийишқа башлиди.*

ә) Сәвәп рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Вақтимиз йәтмигәчкә, биз шәһәрни толуқ арилалмидуқ.*

б) Пүткән һаллиқ исимдашқа тәвәлик қошумчиси улинип, андин үчүн тиркәлмисиниң қатар келиши арқилиқ: *Шәһәрниң һаваси таза болғанлиғи үчүн, Әркин тәтилни йезида өткүзди.*

в) Четилма рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Кечиси чирақ өчүп қелип, Әркин дәрискә тәйярлиналмай қалди.*

г) **-ар//-әр, -р, -с** қошумчилири арқилиқ ясалған пүтмигән һаллиқ сүпәтдашқа чиқиш келиш қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Күн иссимастин, тағдики қарлар хелә вақитқичә еримай ятти.*

ғ) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа чиқиш келиш қошумчиси улинип, андин кейин тиркәлмисиниң қатар келиши арқилиқ: *Улар унчуқмиғандин кейин, бизму һечнәрсә демидуқ.*

5-тапшурма. Төвәндики сәвәп беқинда жүмлиләрниң баш жүмлә билән қандақ бағланғанлиғини ейтип бериңлар.

Күн узирип қалғанлиқтин, иш вақти узаққа созулуп кәткәндәк билинди. Сән соримиғандин кейин, мәнму унчуқмидим. Оғут йәтмәстин, көчәтләрниң йерими қурушқа башлиди. Машинам сунуп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

келип, мәлигә баралмай қалдим. Өрүкниң дәми татлиқ болғанлиғи үчүн, мурәббәгә көп қәнт қошмидим. Орнундин әтигән турмиғачқа, ишлириңни түгитип үлгирәлмәй қалдиң. Ямғур йеғип кәткән үчүн, бираз кечикишкә тоғра кәлди.

6-тапшурма. "Әгәр...у вақитта..." усули арқилиқ өз пикир-қарарлириңларни ейтип, дәрисни хуласиләңлар.

Үлгә:

Әгәр дуниядики адәмләр озуқ-түлүк билән толуқ тәминләнгән болса, у вақитта...

Әгәр генлиқ инженерия кәшип қилинмиған болса, у вақитта...

6-дәрис. ГЕНЛИҚ ИНЖЕНЕРИЯНИҢ ЙӘТКӘН УТУҚЛИРИ

1-тапшурма. Соалларғаҗавап бериңлар.

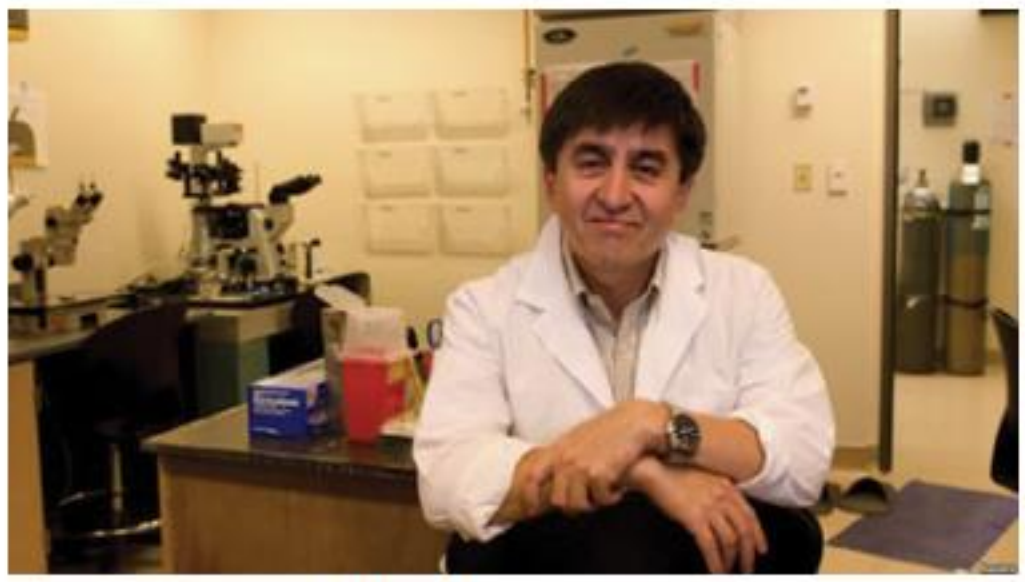

Ш. Митәлипов

— Алим һәққидә немә билисиләр?

— У қайси саһада ишләйду?

— Униң илим саһасида йәткән қандақ мувappәқийәтлирини билисиләр?

2-тапшурма. Оқуңлар, һәрхил стильда йезилған мәтинләрниң мавзусини, хизмитини, тәркивини вә тил алаһидилигини селиштуруп тәһлил қилиңлар.

Шөһрәт Митәлипов 1961-жили Алмута шәһириниң йенидики Ават йезисида дунияға кәлгән уйғур биолог-алими. Бүгүнки күндә АҚШниң Орегон университетиниң приматларни тәтқиқ қилиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәркизиниң чоң илмий хизмәтчиси, Америкидики Ғол (ствол) һүҗәйриси мәркизиниң профессори. У дуния йүзидә тунҗа қетим илимға "клонлаш" усулини киргүзгән.

Клонлаш дегинимиз — бир өсүмлүк яки тирик җанлиқ нәрсиниң тән клеткисини көчириш арқилиқ туташ организмни өсүрүп чиқириштур. У Паркинсон яки Альцгеймер охшаш дегенеративлиқ ағриқ түрлирини сақайтишқа ярдәм қилиши мүмкин.

У мәңгүлүк яшлиқниң сирини өз тәҗрибисидин өткүзгән алим. Униң пикричә, клонлаш арқилиқ организмни қериштин тохтитипла қоймай, уни башқурушқиму мүмкинчилик бериду. Митәлипов адәм һүҗәйриси вә эмбрионлар билән тәҗрибә ясашқа лицензия алған дәсләпки алим екәнлигини алаһидә ейтқан тоғра. Алим түрлүк булҗуң гөш, устихан яки нейронларни өсүрүш үчүн дифференциаланған яш клеткилар билән ишләйду. Улар яш эмбрионларда болиду, чоңларниң организмида уларни пәқәт жулун суюқлуғидин тепишқа болиду. Миталипов қериш яки ағриқ вақтида организмниң бирқатар һүҗәйрилири өз хизмитини тохтитидиғинини, бирақ уларни йеңиси билән алмаштурушқа болидиғанлиғини ейтти. Мәңгүлүк яшлиқниң сириму мана шуниңда дәйду. Лекин алимлар бу усулни пайдилиниш үчүн ствол һүҗәйрилирини "программилашни" билиши керәк екән, йәни уларниң тәрәққий етишини назарәт қилишни билиши керәк екән. Шундақла, чоң кишиниң организмиға орунлаштуруш үчүн уларни иммунлаш муһим. Алим йетәкчилик қиливатқан бир топ алимлар мәңгүлүк яшлиқниң сирини издәштүрүштә ствол һүҗәйрилирини клонлаш билән шуғулланған. Улар эмбрионни һүҗәйрә көчүрмисиниң "түп нусхисидин" һеч айримчилиғи йоқлиғини дәлилләп чиққан. Һазирчә алимлар бирнәччә мәхсәтни ениқлиди: ствол һүҗәйрилириниң тәрәққий етишини назарәт қилиш, уни трансплантацияләш вә уни җаниварларға синап көрүштә ховупсизлиғи вә нәтиҗидарлиғини ениқлаш. Мошу вақитқичә мәңгүлүк яшлиқниң сири толуқ ечилмиған, шуниң үчүнму алим ствол һүҗәйрилири билән давалинишни тәклип қилидиған алдамчиларға ишәнмәсликкә мәслиһәт бериду, оң нәтиҗә беридиғиниға көз йәткүзмигичә бу давалашниң ховуплуқлиғини әскәртти.

Шөһрәт Митәлипов дәсләпки қетим генетикилиқ модификацияләнгән адәм уруғини ясиған алим. Тәтқиқат даирисидә чоң көләмдики бир һүҗәйрилик эмбрионларниң ДНКси CRISPR дәп атилидиған генлиқ редакцияләш қурали арқилиқ өзгәртилгән. Америка алимлири мундақ тәтқиқатларға ховуп билән қариған еди. Сәвәви өзгә әлләрниң тәҗрибилири һәрқачан муваппәқийәтсиз аяқлашқан еди. Мәсилән, Хитайниң тәтқиқат нәтиҗилири бойичә, күтүлгән өзгиришләр эмбрионниң пәқәт бирнәччә һүҗәйрисидә әмәлгә ашқан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу "Мозаицизм" дәп атилидиған усулниң ховуплуқ екәнлигини көрсәтти. Бирақ Митәлипов билән униң кәсипдашлири генлиқ модификацияләш вақтидики хаталиқларға йол бәрмәсликниң йолини ойлап тапти. CRISPR усулиниң ховупсизлиғи билән нәтиҗилиги модификацияләнгән генларни уруқ билән биллә киргүзгән чағда дәлилләнди. Бу сирт көзгә молекулилиқ қаршилиқ арқилиқ ДНКни кесип елип, орниға башқисини орунлаштурушқа охшайду. Артуқчилиғи — генлиқ терапияға қариғанда бу усул ениғирақ. Сәвәви генлиқ терапия қолланған чағда өзгиришләр халиған йәрдә әмәлгә ашмай қелиши мүмкин. CRISPR усули арқилиқ генлар өзгириштин кейин турақлинип, келәчәк әвлатқа берилиду. Бу усул гөдәкләрдә көплигән нәсиллик берилидиған ағриқларниң алдини елишқа мүмкинчилик яритиду. 2017-жилниң бешида АҚШдики Миллий илим академияси билән миллий медицина академияси докладида генларниң модификациялиниши пәқәт мурәккәп ағриқларниң алдини елиш мәхситидила қоллинишқа тегиш дәп ейтилған. Һазирчә АҚШта эмбрионларни бирнәччә күндин көп вақит өсүрүшкә вә балиятқуға селишқа рухсәт берилмигән. Профессор Шөһрәт Митәлипов адәм эмбрионлири билән анилиқ уруқлириға тәҗрибиләр өткүзүшкә рухсәт алған дәсләпки алим.

(*Қошумчә мәлумат мәнбәлиридин елинди*)

АДӘМ КЛОНЛАШТИКИ УТУҚЛАР

АҚШ алимлири клонлаш арқилиқ адәмниң йилтиз һүҗәйрисини ишләпчиқарғинини хәвәрлиди. Бу йеңилиқ медицина саһасида һәрхил тәтқиқатларға йол ачқини билән, экспертлар униң этикилиқ мәсилә туғдуридиғинидин әнсирәйду.

Бу вақитқичә тәтқиқатчилар йилтиз һүҗәйрисини тәминләш иқтидариға егә клонланған адәм эмбрионини чиқиралмиған еди.

Орегон университетиниң приматларни тәтқиқ қилиш мәркизиниң чоң илмий хизмәтчиси Шөһрәт Митәлипов бу утуқ Паркинсон яки Альцгеймер охшаш дегенеративлиқ ағриқларниң түрлирини давалашта пайдилиқ болуши мүмкинлигини чүшәндүриду.

— Паркинсон ағриғи организмдики бәзибир һүҗәйриләрниң иштин чиқишидин пәйда болиду. Умумән, бу — химиялик маддиларни йетәрлик дәриҗидә ишләпчиқиралмайдиған нейронларниң бир түри. Көплигән ағриқ адәмләрдә бу һүҗәйриләр болмайду — улар өлүп кәткән вә химиялик маддиларни ишләпчиқиридиған башқа һүҗәйриләрниң түри йоқ. Әнди биз уларни лаборатория шараитида қандақ ишләпчиқириш керәклигини, мәсилән, химиялик маддиларни ишләпчиқиридиған нейронлар билән уларни мошу ағриққа дуч

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кәлгән адәмләргә қандақ авуштурушқа болидиғанлиғини тәтқиқ қилалаймиз, — дәйду алим. — Буниңдин башқа донорниң эмбрионидин елинған йилтиз һүҗәйриләр арқилиқ һәрхил ағриқларни давалашқа бағлиқ тәтқиқатларни жүргүзүватимиз.

Лекин донор һүҗәйрилири ағриқ кишиниң генетикилиқ қурулуши билән мас кәлмәй, буниң алдидики жүргүзгән тәтқиқатлар тохтап қалған еди.

Қазақстанлиқ уйғур алими Шөһрәт Митәлипов терапиялиқ адәмни клонлаш усули бу проблемини йешиш йоли болидиғанлиғини ейтти.

— Лабораториямиздә йилтиз һүҗәйрини чиқиришниң йеңи йоллирини ачқумиз келиду. Лекин бу шараитта йилтиз һүҗәйриләрни ағриқ адәмниң һүҗәйрисидин яки терә һүҗәйрисидин елиниши керәк. Бу тоқумиларни ағриқ кишигә қайтидин авуштурсақ, биз ишләпчиқарған йилтиз һүҗәйриләр мас келәтти, — дәйду алим.

Йилтиз һүҗәйриләр жүрәк талмисидин зәрдап чәккән органни қелипиға кәлтүрүш үчүн қоллинилиши еһтимал.

Йеңи усулни синиғучилар йилтиз һүҗәйрә ишләпчиқишниң башқа усуллири әрзәнирәк вә тосалғусиз екәнлигини, һазирниң өзидә белок арқилиқ терә һүҗәйрилирини йилтиз һүҗәйриләргә айландуруп алалайдиғинини ейтиду.

Һәрһалда мундақ усул арқилиқ елинған йилтиз һүҗәйриләрни медицинилиқ мәхсәттә қоллинишқа болидиған яки болмайдиғанлиғи һазирчә бәлгүсиз. Клонлаш, ениғирақ ейтсақ көчириш — бир өсүмлүк яки жанлиқ организм клеткисидин туташ организмни өсүрүп чиқириштур.

Бу йеңи технологияни синиғучилар адәм эмбриониға тәжрибә ясаш, мәйли у лабораториядә ишләнсиму, әхлақ нормилириға ят екәнлигини ейтиду.

3-тапшурма. Илмий мавзуға бағлиқ һәрхил стильда йезилған мәтинләрдики мәхсәтлик аудитория вә тәсвирий васитиләрниң ролини тәһлил қилиңлар.

4-тапшурма. Топлардабирикип, жуқуридики мәтинләр асасидабиригә язмичә, иккинчисигә еғизчә мурәккәп режә түзүңлар.

5-тапшурма. Жуқуридики мәтинләрдин беқинда қошма жүмлиләрни тепип көчириңлар, уларниң ясилиш усулини ейтип бериңлар.

6-тапшурма. Мавзу бойичә өз чүшинигиңларни жәмләп, клонлаш арқилиқ адәмниң йилтиз һүҗәйрисини ишләпчиқириш технологиясигә болған өзәңларниң шәхсий көзқаришиңларни билдүрүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Өткән бөлүм бойичә төвәндики режә асасидамавзуларни тәкрарлаңлар вә алған мәлуматларғаәзәңларниң пикрини билдүрүңлар.

РЕЖӘ

1. Киришмә.
2. Биотехнология вә генлиқ инженериянинң асасий мәсилилири.
3. Уларниң қисқичә тарихи.
4. Европа әллириниң ГММға мунасивити.
5. Җәмийәтниң ГММ һәққидә көзқариши.
6. Генлиқ инженериянинң әхлақий мәсилилири.
7. ГММға Саламәтлик Министриниң, һөкүмәтниң көзқариши.
8. ГММға медицина хадимлириниң көзқариши.

2-тапшурма. Сүрәтләргәқарап ГММниң алаһидилиги һәққидә бош орунларға өз пикриңларни йезиңлар.

Генлиқ модификацияләнгән мәһсулатлар (ГММ)	Қандақ өзгиришләр болуши мүмкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар, җәмийәтлик-сәясий әһвалға мувапиқ мавзу асасидакөләмлик монолог тәйярлаңлар.

Генлиқ инженериянин этикилиқ мәсилилири

Генлиқ инженерия молекулилиқ биологиянин әң әһмийәтлик муваппәқийәтлирини тәтқиқ қилишнин йеңи усуллирини ойлаштуриду, шу усуллар әмәлиятта, болупму медицинида кәң қоллинилиду.

Мәсилән, бурунирақта вакциниларни өлтүрүлгән бактерия яки вируслардин тәйярлиған еди. Улар адәмдә жуқумлуқ ағриқларға қарши антитәнчиләр ясап чиқириш арқилиқ иммунитет һасил қилиду. Бирақ уларнин камчилиғиму бар. Бу һаләттә вирусниң толуғи билән йоқилидиғанлиғиға гуман бар. Мәсилән, полимиелит ағриғинин вируси мутациянин тәсиридин өзгирип, башқа вирулентлиқ штаммға айланған. Шуңлашқа мундақ усул ховуплуқ болуп һесаплиниду.

Һазирқи вақитта вакцинини генлиқ инженерия усули билән елишнин йоли тепиливатиду. Мәсилән, мошундақ йол билән гепатитнин (серик ағриқ) вакциниси елинған. Шундақла туму (грипп) в.б. ағриқларға қарши вакцинилар елинған.

Һазирқи генлиқ инженериянин муваппәқийәтлиринин бири — клонлаш усулинин тепилиши. Клонлаш дегинимиз — организмнин бир бәдән (сомалиқ) клеткисидин өзинин дәл көчәрмиси болуп чиқидиған әвлат елиш. Һайванатларда жүргүзүлгән тәтқиқатларда клонлаш усули өз нәтиҗисини бәргәнлигини билимиз.

Асасән клонлаш усулини адәмгиму қоллинип, унин өз көчәрмисини елишқа болиду. Бирақ инсан аңлиқ вә иҗтимаий объект болғанлиқтин, этикилиқ нәзәрийәдин алғанда, адәмгә қоллинишқа болмайду. Шуңлашқа тәбиий йол билән дунияға кәлгән адәмләрнин тени сақ болуп, теч һаят кәчүрсә, шунин өзи йетәрлик.

Иккинчи тәрәптин, клонлаш усулинин келәчәктә адәм һаяти үчүн пайдисиму болуши мүмкин. Мәсилән, һазирқи вақитта медицинида адәмнин әзалирини трансплантацияләштә (алмаштуруш) донор тепиш қийинчилиғи келип чиқиду.

Ундақ һаләттә адәмнин жүриги, беғири яки бөригинин бир клеткисидин дәл өзининкигә охшаш аталған әзаларни ясап чиқиришқа болар еди.

4-тапшурма. Төвәнки мавзу бойичә синипта топларға бөлүнүп, пикир муназириси өткүзүңлар. Дәлилләрарқилиқ өз аргументлириңларни дәлилләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ГММ: келәчәк үчүн тамақму яки саламәтлик үчүн ховупму?

5-тапшурма. 6-бөлүм бойичә түзүлгән тест тапшурмилири билән ишләңлар.

6-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип униңдики асасий вә қошумчә мәлуматларни еniқлаңлар.

Йеқинда Корея пән-техника институти (Korea Advanced Institute of Science and Technology) бирхил адәмниң бәдән температурисини электр энергиясигә айландуридиған йеңи техникини тәтқиқ қилип ясап чиққан, әгәр кәлгүсидә бу техника кәң қоллинилса, һазир биз ишлитиватқан электр үскүнилириниң батариясини зәрядләш ишида нурғун қолайлиқларни елип келидикән.

Әмәлиятта, бәдән температурисини электр энергиясигә айландуридиған техника бурунму оттуриға қоюлған, лекин мәзкур Корея пән-техника институти бу техникида непиз бир қәвәт үскүнә адәмниң бәдинигә йепишип турсила, әң жуқури чәктә электр энергиясигә еришкили болидиғанлиғини оттуриға қойған, бу мәзкур техникиниң кәлгүсидә кәң көләмдә ишлитиш еһтималлиқиниң жуқурилиғини чүшәндүридикән.

Хәвәрләргә қариғанда, бу үскүнә әйнәк талилиқ материалидин ясилидиған болуп, адәм бәдинидики вә әтраптики иссиқлиқларни қобул қилип, электр энергиясигә айландуралайдикән, униң үстигә бу әйнәк талилиқ материал илгири ишлитилип кәлгән фарфор вә алюминий оксиди материаллиридин йеник һәм әпчил екән.

Һазирқи тәрәққият басқучидики нурғун тақайдиған вә елип жүридиған электр үскүнилиригә қарита, батарея токини узунирақ йәткүзүш мәсилисини һәл қилиш тоғрисида аз болмиған лайиһәләр түзүп чиқилди. Амма һазирғичә техи бирәр ширкәт бирәр батареялик электр үскүнилиригә қарита токи бир күн толуқ йетиду дәп капаләт берип бақмиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. “Баһалашвариғи” арқилиқ бөлүм бойичә алған билиминңлардин хуласәчиқириңлар:

Мән ойлиғинимниң барлиғини әмәлгә ашурдумму?

Яхши орунлиған тапшурмилирим:

Тоғра орунлаш мүмкин болмиған тапшурмилар:

Орунлашқа йеник тапшурмилар:

Орунлашқа қийин болған тапшурмилар:

---

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7 АММИВИЙ ӘХБАРАТ ВАСИТИЛИРИ

1-дәрис. АММИВИЙ ӘХБАРАТ ВАСИТИЛИРИНИҢ ПӘЙДА БОЛУШ ТАРИХИ

1-тапшурма. Аммивий әхбаратваситилири дегинимиз немә? Аммивий әхбарат васитилиригә немиләр ятиду? Аммивий әхбарат васитилири арқилиқ биз немиләрни билимиз?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар вә униңдики асасий ойни ениқлаңлар. Мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар.

Журналистика саһасиниң томури йезиқ әндила пәйда болуп, елипбәни билиш пәқәт ақсүйәкләр билән дөләт әрбаплириғила тәәллуқ болған қедимий дәвирләрдин башлинидекән. Дәл шу дәвирләрдә һәрқандақ актуал йеңилиқларни жиғидиған вә кәспий түрдә тарқитидиған дәсләпки мәхсус хизмәтләр пәйда болған. Дәсләптә йеңилиқлар жар салғучилар билән хәвәрчиләр тәрипидин еғизчә түрдә тарқитилған.

Бирақ көплигән еғиздин-еғизға көчүш вә тәхминләш түпәйли бурмиланған әхбаратқа қариғанда, еник әхбаратни елиш истиги дәсләпки қолязма шәклидики хәвәрчиләрниң пәйда болушиға елип кәлди. Қедимий Римдики “Acta Diurna Populi Romani”, “Acta Publica” вә “Acta Senatus” нәширлири аддий болушиға қаримай заманивий аммивий әхбарат васитилириниң дәсләпки үлгилири болди. Әхбарат мәнбәлириниң қайтилинип кәлгән биринчи сөзи “һөжҗәт”

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дегән мәнани бәргән. Көрүп турумизки, қедимий "гезитлар" дөләт һөжҗәтлири мәртивисигә егә болған.

Бу масс-медианиң тәрәққияти XVI әсиргичә давамлишип, мәтбуат пәқәт җәмийәтниң "қаймақлири" үчүнла қол йетимлик болған. Пәқәт XVI әсирниң ахири XVII әсирниң башлирида Венециядә дәсләпки "Gazzetta" нәшри пәйда болуп, у бәлгүлүк бир баһада сетилишқа башлиди вә көпчилик үчүн қол йетимлик болди.

Җәмийәтниң һаят кәчүрүшини тәминләштә АӘВниң роли зор. Наполеон: "Дүшмәнгә йүз миңлиған әскәргә қариғанда төрт гезитниң шиддәтлик түрдә дәккә бериш мүмкинчилиги зор", — дегән. 1840-жили француз язғучиси Онере де Бальзак мәтбуатни "төртинчи һакимийәт" дәп атиди.

"Аммивий әхбарат васитиси" аталғуси француз тилидики "moyens d'information de masse" аталғусиниң тәржимиси болуп һесаплиниду. Француз тилида болса бу аталғу 1960-жилларниң иккинчи йеримида ишлитилиштин чүшүп қалған.

(*Тор бәтлиридин*)

Мәхсәт бәқинда җүмлә

Мәхсәт бәқинда җүмлә баш җүмлидики иш-һәрикәтниң мәхситини билдүриду. Мәсилән: ***Һосул мол болсун дәп**, деханлар етизни яхшилап оғутлиди.*

3-тапшурма. Төвәндики җүмлиләрниң давамини йезиңлар. Бәқиндилиқ қошма җүмлиниң түрини ениқлаңлар.

1. Балилар охинип кәтмисун дәп, ... 2. Меһманлар йетип кәлгәнду дегән үмүт билән, ... 3. Көктатлиқни от-чөп бесип кәтмисун дәп, ... 4. Балиға соғ өтүп қалмисун дәп, ... 5. Су бекарға ақмисун дегән мәхсәттә, ...

4-тапшурма. *"Аммивий әхбарат васитилири"* мавзусида мәтин түзүңлар. Мәтинни абзац вә қисимларға бөлүп, ойини (әхбарат,идея)җәмләп, логикилиқ түзитип, тәһрир қилиңлар. Мәтиндә бәқиндилиқ қошма җүмлиләрни пайдилиниңлар.

5-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар. Бәқиндилиқ қошма җүмлиләрни тепип, мәнавий түрлирини пәриқләндүрүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Гезит жанрлири

Аммивий әхбарат васитилириниң асасий хизмити болған әхбарат, маарип, тәрбийә конкрет бир жанрлиқ шәкилдә өз әксини тапиду.

У яки бу жанрни пайдилиниш, әң алди билән, һаятниң җәмийәтлик-тарихий шараитлири билән ениқлиниду. Мәсилән, урушқичә болған кеңәш журналистикисиниң әң көп таралған жанри очерк болған. Шу дәвирләрдики атақлиқ журналист Семен Нариньяниниң пикричә, 1930-жиллардики "Комсомольская правда" гезитиниң номер биринчи жанри очерк болған. "Бәзидә бир номерда бирдинла икки-үч очерк нәшир қилинатти. Иккинчи бәттә ишләпчиқириш очерки, үчинчи бәттә — пәнди-несиһәт, ахирқи бәттә — спорт яки илмий очерк", йәни шу дәвирдики гезитларда билим бериш, тәрбийиләш хизмитини атқуридиған материаллар бесим болған. Саватини ачқан яш Кеңәш елиниң хәлқи билимгә интилгән, шуңлашқа гезитлар адәмләрни еник мисаллар арқилиқ үгитиш вә тәрбийиләш охшаш өз алдиға қоюлған вәзипиләрни орунлашқа тиришқан.

Бүгүнки күндә болса тамамән башқичә: күндилик гезитларда чоң жанрлар анда-санда пәйда болуп, улар һәптилик альманахлар, журналлар бәтлиригә өтүп кәтти. Биринчи орунға әхбаратлиқ жанрлар чиқти. Көплигән гезитлар гезитханлар хаһишини етиварға алған түрдә өз журналистлирини мөлчәри 100—120 қур болған чоң әмәс материалларни йезишқа дәвәт қилиду. Бу пәқәт әхбаратлиқ материаллардила әмәс, шундақла көплигән факт, аргументлар кәлтүрүлгән аналитикилиқ жанрлардиму учрайду.

Көплигән әнъәнивий жанрлар билән бир қатарда бүгүнки гезитларда илмий-аммибап әсселар, иҗтимаий-сәясий диалоглар, иҗтимаий портретлар, иҗтимаий-ихтисадий очерклар, проблемилиқ иҗтимаий тәнқидий репортажлар, аналитикилиқ интервьюлар орун алған.

(*Тор бәтлиридин*)

6-тапшурма. "ПОПС" формулисини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи җүмлә. "Мениң оюмчә, ...".

Иккинчи җүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

Үчинчи җүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".

Ахирқи җүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-дәрис.

АММИВИЙ ӘХБАРАТ ВАСИТИЛИРИНИҢ ТҮРЛИРИ

1-тапшурма. Аммивий әхбарат васитилириниң қандақ түрлирини билисиләр? Қандақ аммивий әхбарат васитилиридин көп пайдилинисиләр? Аммивий әхбарат васитилириниң қандақ пайдиси бар?

2-тапшурма. *“Әркин йезиш”* усули арқилиқ қисқа вақитниң ичидә (5—7 минут) өтүлидиған мавзу бойичә немә ойлисаңлар, шуниң һәммисини йезишиңлар керәк. Бу йәрдә жүмлиниң түзүлүши, имла, стиль мәсилилири муһим әмәс, ой-пикир муһим. Қанчә көп йезилса, шунчә яхши. Өз пикирлириңларни йезип болғандин кейин, топлуқ тәһлил арқилиқ ортақ пикирләрни язимиз. Дәрис ахирида мавзу бойичә йеңидин үгәнгәнлириңларни мошу язғанлириңлар билән селиштуримиз.

3-тапшурма. *“Аммивий әхбарат васитилири”* мавзусида кластер түзүңлар.

4-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Мәтинниң мәхсити арқилиқ асасий ойни еniқлаңлар.

Гезитниң пәйда болушидин бурун Қедимий Римда шәһәрдә йүз бәргән вақиәләр тоғрилиқ хәвәрләрни таратқучи йеңилиқлар хәвәрчилири болған. Қол билән йезилип, “Acta djurna populi romani” (“Рим хәлқиниң күндилик ишлири”) дәп аталған варақчилар мәйданларға илингән вә сәясәтчиләр билән атақлиқ адәмләргә йәткүзүлгән. Рим гезитлири вақиәләр хроникиси йезилған тахтайчә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шәклидә болған. Йеңилиқлар берәсмий характерға егә болған. Кейин Юлий Цезарь сенат олтиришлириниң һесавитини, әскәр башлиқлириниң вә хошна дөләт рәһбәрлириниң хәвәрлирини мәжбурий түрдә тарқитиш тоғрилиқ пәрман чиқирди.

Дуния йүзи бойичә дәсләпки бесилип чиққан гезит VII әсирдин башлап Хитайда чиқирилишқа башлиған "Пайтәхт хәвәрчиси" намлиқ гезит болди. Униңда императорниң пәрманлири вә муһим вақиәләр тоғрилиқ хәвәрләр орун алған. Гезитларни иероглифлар оюлған тахталардин бесип чиқирип, кейин сия билән бастурулған. Бирақ бу технология қолайсиз болған, сәвәви тахтайларни пат-пат сия билән бойиғанлиқтин, улар чапсанла ярамсиз болуп қалған.

Кейинки әсирләрдә гезитларда өзгириш көп болмиди, пәқәт 1450-жиллири Германиядә Иоганн Гутенборг гезит көчәргүчиләрниң ярдимисизла мәтин вә сүрәтләрни көпәйтишни ойлап тапти. Өзиниң заманивий шәклигә гезитлар XVI әсирдин башлап егә болушқа башлиди. Шу дәвирдин башлап "газета" дегән нам пәйда болди. Бу нам йеңилиқлар йезилған варақчә үчүн төлинидиған италиялик тийин "газетта" сөзидин келип чиққан.

Венеция шәһиридә дәсләпки әхбаратларни жиғиш бойичә бюролар (заманивий әхбарат агентлиқлири) уюштурулуп, "йеңилиқларни язғучи" кәспи пәйда болди.

5-тапшурма. Төвәндики соаллар асасида "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?
4. Дәристики материаллардин өзәңлар үчүн қандақ пайда алдиңлар?

3-дәрис. ДУНИЯ ЙҮЗИЛИК АММИВИЙ ӘХБАРАТ ВАСИТИЛИРИ

1-тапшурма. Дуния йүзилик аммивий әхбарат васитилиридин пайдилинамсиләр? Әгәр пайдилансаңлар, қандақ саһаларбойичә пайдилинисиләр? Чәт әл аммивий әхбарат васитилиридин бирнәччисини атаңлар.

2-тапшурма. Тор арқилиқ төвәндики аммивий әхбарат васитилириниң қайси дөләткә тәәллуқ екәнлигини ениқлаңлар вә жәдвәлни толтуруңлар. Мошу

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

аммивий әхбарат васитилириниң қайсисидин пайдилинисиләр, шу тоғрисида қисқичә сөзләп бериңлар.

"Тайм", "Известия", "Время", "Ньюсуик", "Комсомольская правда", "Литер", "Ю.С.Ньюс энд уорлд рипорт", "Коммерсантъ", "Караван", "Нью-Йорк Таймс", "Новая газета", "Айқын", "Вашингтон пост", "Парламентская газета", "Мегаполис", "Уолл-стрит-джорнел", "Ведомости", "Республика".

Аммивий әхбарат васитиси	Дөләт
"Известия"	Россия

Қаршилиқ бәкинда жүмлиләр

Қаршилиқ бәкинда жүмлиләр баш жүмлидики иш-һәрикәтниң әмәлгә ешишиға қарши болған иш-һәрикәтни билдүриду. *Мәсилән:* ***Ямғурниң қаттиқ йеғишиға қаримай,*** *улар йолини давамлаштуривәрди.*

3-тапшурма. Жүмлиләрни көчириңлар. Уларниң баш вә бәкинда жүмлилирини еniқлап, қаршилиқ бәкинда жүмлиниң баш жүмлигә бағлиниш йоллирини ейтип бериңлар.

1. Ноябрь ейи болғиниға қаримай, күн техи иссиқ еди. 2. Қаттиқ шамал чиқсиму, улар өз йолини давамлаштурувәрди. 3. Улар қанчә тез йетип кәлгән билән, жиғинниң башлинишиға үлгирәлмиди. 4. Улар әтигән турған билән, йолға алдиримай чиқти. 5. Тиғ яриси сақайған билән, тил яриси сақаймайду.

4-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Аммивий әхбарат васитилириниң бири болған гезитниң келип чиқиш тарихи тоғрисида сөзләп бериңлар.

Заманивий гезитларға интайин охшап келидиған дәсләпки гезитларниң бири — 1631-жилниң 30-май күнидин башлап Франциядә нәшир қилинған "La Gazette" гезити. 1630-жилдин башлап Франциядә йеңилиқларни тарқитиш бойичә патентқа егә болғанлиқтин, дворян Теофраст Ренодо гезитни нәшир қилғучи болди. Гезитниң тиражи 1200 данә болди. Франция короли Людовик XIII вә кардинали Ришельелар өзлири хәвәрләрни язғанлиқтин, гезит-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ниң сәясий әһмийити интайин жуқури болған. Шундақла униң әһмийитиниң жуқури болушиға һәқлиқ жарнамиләрниң бесилиши сәвәп болди. 1657-жили Англиядики бир гезит дәсләпки еланни (жарнамини) бесип чиқарғанда, Англия короли Карл II өзиниң сөйүмлүк иштиниң жүтүп кәткәнлиги тоғрилиқ еланни нәшир қилди. Йерим әсирдин кейин Даниэль Дефо "Дөләт ишлириниң обзори" намлиқ һәптиликни ечип, сәясий журналистика асасини салди.

Европида гезитниң туғулған жили болуп 1605-жил һесаплиниду. Биринчи нәшир Страсбург шәһиридә пәйда болған. Уни нәшир қилғучи-муһәррир бурун қолязма гезитларни чиқириш билән шуғулланған типограф Иоганн Каролюс болди. 1609-жилниң январь ейида Вольфенбюттель шәһиридә бүгүнки күнгичә сақлинип кәлгән дәсләпки гезит нәширдин чиқти. Униң нами "Ависсо" болған. Униңда Кельн, Антверпен, Рим, Венеция, Вена вә Прага шәһәрлириниң йеңилиқлири бесилған.

5-тапшурма. "Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларға жавап йезиңлар.

Баш бармақ (башмалтақ) — асасий мәсилә. Бүгүн дәристә әң баһалиқ мәсилә қандақ болди?

Көрсәткүч бармақ — бирлишиш. Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм бәрдим? Кимни рази қилдим?

Оттура бармақ — ойлиниш. Мән бүгүн қандақ билим билән тәжрибә алдим?

Намсиз бармақ — растчиллиқ. Дәрис маңа яқтиму? Немишкә?

Чимәлтәк — кәйпият. Мән өзәмни дәристә қандақ һис қилдим?

4-дәрис. ҚАЗАҚСТАНДИКИ АММИВИЙ ӘХБАРАТ ВАСИТИЛИРИ

1-тапшурма. Қазақстандики аммивий әхбаратваситилирини атаңлар. Уларниң қайсисидин көп пайдилинисиләр? Елимизниң мәркизий гезити қайси гезит?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар.

Аммивий әхбарат васитилири Қазақстанда Россия империясиниң башқуруши орнығандин кейин башланди. 1870-жили рус тилида "Туркестанские ведомости" гезити чиқирилип, униңда Түркстан өлкиси, шу жүмлидин Қазақстандики вақиәләр өз әксини тапти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шу жилила мошу гезитниң қазақ тилидики нусхиси “Түркістан уәлаятының газеті” нәшир қилинип, у 1870-жилдин 1882-жилғичә чиқирилди. 1888-жилдин 1902-жилғичә бу гезит “Дала уәлаятының газеті” нами билән чиқти.

XX әсирниң башлирида “Серке” (1907-ж.) вә “Қазақ” гезитлири чиқирилип, уларда қазақ интеллегенциясиниң прогрессив көзқарашлири өз әксини тапти.

Қазақ тилида чиқирилған журналларниң дәсләпкиси “Айқап” журнали 1911—1915-жиллар арилиғида Троицк шәһиридә (һазирқи Челябинск вилайити) чиқирилди.

Февраль вә Октябрь инқилаплиридин кейин қазақстанлиқ аммивий әхбарат васитилириниң сани бирдинла өсти. Бирақ уларниң көпчилиги узақ вақит можут болмиди вә 1930-жилларда гезит вә журналларниң сани кәскин қисқирап кәтти.

Қазақ Кеңәш Социалистик Жумһурийитидә Қазақстан Коммунистик Партиясиниң рәһбәрлигидә көплигән гезитлар чиқирилишқа башлиди. Атап ейтқанда, “Казахстанская правда”, “Ленинская смена”, “Социалистик Қазақстан”, “Лениншәл жас”, “Пионер Казахстана” (кейинирәк “Дружные ребята” дәп аталди) шулар жүмлисидиндур.

Журналларға келидиған болсақ, әң аммивий журналлар болған “Қызыл Қазақстан” (һазирқи “Ақиқат”) 1922-жилдин башлап, “Жаңа әдебиет” (һазирқи “Жұлдыз”) 1928-жилдин башлап, “Ара” (1956—1998-жж.), “Простор” 1960-жилдин башлап, “Жалын” 1969-жилдин башлап чиқирилишқа башлиди. Шундақла ҚССР пәнләр академияси “ҚССР (ҚКСЖ) пәнләр академиясиниң хәвәрчиси” намлиқ хәвәрчини чиқарди. У һазир “Қазақстан Жумһурийити Миллий пән академиясиниң хәвәрчиси” дәп атилиду.

Охшатма бекинда жүмлә

Охшатма бекинда жүмлиләр баш жүмлидики иш-һәрикәткә охшитилған иш-һәрикәтни билдүриду. *Мәсилән:* ***Ач иштлар сүйәккә етилгандәк,*** *хитай чериклири өй тәрәпкә етилди.*

3-тапшурма. Бәдиий әсәрләрдин пайдилинип, 5 охшатма бекинда жүмлилик қошма жүмлә йезиңлар вә уларни тәһлил қилиңлар.

4-тапшурма. Бекиндилиқ қошма жүмлиләрни пайдилинип, *“Қазақстандики аммивий әхбарат васитилири”* мавзусида мәтин түзүңлар. Мәтинни абзац вә қисимларға бөлүп, ойини (әхбарат, идея) жәмләп, логикилиқ түзитип, тәһрир қилиңлар. Бекиндилиқ қошма жүмлиләрниң түрлирини еиқлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, җавапни толуқлаңлар вә "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

- Маңа ... қийин болди.
- Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
- Мән ... екәнлигини чүшәндим.
- Мән ... үгәндим.
- Мени ... һәйран қалдурди.

5-дәрис. "УЙҒУР АВАЗИ" ГЕЗИТИ

1-тапшурма. "Уйғур авази" гезити бурун қандақ аталған? Гезит нәччинчи жилдин башлап чиқириливатиду? Силәр "Уйғур авази" гезитиға муштири боламсиләр? Аиләңларда бу гезитни кимләр оқуйду?

Тәрз бәкинда жүмлә

Тәрз бәкинда жүмлә баш жүмлидики иш-һәрикәтниң қандақ тәрздә әмәлгә ашқанлиғини билдүриду. *Мәсилән:* ***Униң үзлири қип-қизил болуп, өйдин жүгрәп чиқип кәтти.***

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Мәтинниң мәхсити арқилиқ асасий ойни еniқлаңлар. Мәтиндә ейтилған ойға өз көзқаришиңларни билдүрүп, тәнқидий ойлаш арқилиқ баһа бериңлар.

"Уйғур авази" — Қазақстанда чиқирилидиған уйғур тилидики жумһурийәтлик иҗтимаий-сәясий гезит. У һәптисигә бир қетим чиқирилиду. Гезит дәсләпки қетим 1957-жилниң 1-март күни йоруқ көрүп, у дәвирләрдә "Коммунизм туғи" дәп аталған. 1960-жилларда гезит һәптисигә үч қетим чиқирилип, тиражи жигирмә бир миңға йәткән.

Гезит кириллица йезиғида чиқирилған. 1970-жили гезитқа қошумчә уйғурчә әрәп йезиғида "Йеңи һаят" гезити чиқирилишқа башлиди. Кейинирәк бу гезит йепилип кәтти.

"Уйғур авази" гезити дуния йеңилиқлири, сәясий йеңилиқлар, Жумһурийитимизниң сәясий вә иҗтимаий һаяти билән биллә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хәлқимизниң тарихи, урпи-адәтлири, мәдәнийити, сәнъити тоғрилиқ әхбаратларни йорутуп кәлмәктә.

Шундақла гезитимиздә миллий маарип мәсилилиригә беғишланған мақалиларниму пат-пат учритишқа болиду.

3-тапшурма. Мәтиндики пикирләрни қандақ чүшәнгиниңларни "ПОПС" формулисини пайдилинип, дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".

Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

Үчинчи жүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".

Ахирқи жүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

4-тапшурма. Төвәндики сөз вә сөз бирикмилиридин тәрз бәкинда жүмлилик қошма жүмлиләрни түзүп йезиңлар.

1. Чақнап, орнидин, хошаллиқтин, көзлири, туруп кәтти, сәкрәп.
2. Туралмай қалди, орнидин, ғувалишип, көзлири, униң, олтарған.
3. Башлиди, учуқлар, қириқ гәз, қорққинидин, учуп, ағиз-бурниға, әрвайи, чиқишқа.

5-тапшурма. *"Уйғур авази" — һәрбир уйғур аилисигә"* дегән мавзуда мәтин түзүңлар. Язма ишлирини абзацлар вә қисимларға бөлүп, ойни (әхбарат,идея) жәмләп, логикилиқ түзитип, тәһрир қилиңлар. Мәтиндә бәкиндилиқ қошма жүмлиләрни орунлуқ пайдилинип, уларниң түрлирини ениқлаңлар.

6-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Уйғур тилидики қандақ аммивий әхбаратваситилирини билисиләр? Уйғур тилида радиоаңлитишлар барму? Уйғур тилида телевизиялик көрситиш барму?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар.

Хәлқимизниң йезиқ тарихи

Йезиқ — тилни хатирилигүчи бәлгүләрниң муәййән системиси болуп, у пикир алмаштурушниң ярдәмчи васитиси. Еник бир тилға бекинмайдиған мустәқил йезиқниң болуши мүмкин әмәс. Йезиқ тилни хатирилигүчи вә еник бир тилға бекинғучи шәртлик бәлгүләрниң муәййән системисидин ибарәт болғанлиғи үчүн, тил тәрәққияти йәнила йезиқ тәрәққиятини алға сүргүчи амилларниң бири болуп hесаплиниду.

Йезиқ өзи бекинған тилға актив тәсир көрситиду вә униң тәрәққиятини илгири сүриду. Йезиқ тилниң мукәммәллишигә, бейишиға вә бирликкә келишигә наhайити зор ярдәм бериду. Җәмийәт тәрәққияти тил тәрәққиятини алға сүргүчи күч болуп hесаплансиму, лекин дуниядики hәрхил тиллар ичидә йезиғи бар тиллар йезиғи йоқ тилларға қариғанда, hаман хелила тәрәққий қилған болиду.

Кишиләр тилдин пайдилинип, алақә қилишқанда, заман hәм макан җәhәттин наhайити зор чәклимигә учрайду. Йезиқниң барлиққа келиши тилниң мана шу йетәрсизлигини толуқлиди. Йәни кишиләр йезиқ арқилиқ өз тәжрибилирини мустәhкәмләшкә hәм уни әвлаттин-әвлатқа мирас қилип қалдурушқа қадир болалиди. Йезиқниң барлиққа келиши инсанийәтниң пән вә мәдәнийитини тәрәққий қилдуруп, бәхит-саадәткә еришиши үчүн шәрт-шараит hазирлап бәрди.

Уйғур тилиму узақ тарихқа егә тил болуп, у уйғур хәлқиниң пүтүн тарихий тәрәққияти җәриянида өз ара пикир алмаштурушқа, бир-бирини чүшинишкә, җәмийәтни тәрәққий қилдурушқа асас болуп қалди.

(*Абдуқейим Ғожа*)

3-тапшурма. Җүмлиләрни көчирип йезиңлар, уларниң түрлирини ениқлаңлар. Баш вә бекинда җүмлиләрни ажритип, уларниң схемисини сизиңлар.

Үлгә: — баш җүмлә, ( ) — бекинда җүмлә

1. Улар таққа йетип барғичә, қараңғу чүшти. 2. Көчәтни ким тиксә, сайисида шу олтириду (Мақал). 3. Күн иссимастин, тағдики қарлар хелә вақитқичә еримай ятти. 4. Қараңғу чүшкичә йетивалайли дәп, улар йолға әтигән чиқти. 5. Әтияз кәлгинигә қаримай, күн техила соғ еди. 6. Адәмләр hавасиз яшалмиғандәк, белиқлар сусиз яшалмайду. 7. Униң үзлири қип-қизил болуп, өйдин жүгрәп чиқип кәтти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

У йолда кетиветип, содай адәмләр мисали өзи билән өзи гәплишип кетип баратти. Әхтәмләр Турпанйүзигә киргәндә техи әл ятқу болмисиму, ямғур йеғиватқачқа, кочида адәм көрүнмәтти. У һазир ордиға келиветип, Даниял ғожа билән болидиған сөзни тәсәввур қилди. Улар Үрүмчидин Ғулҗиға келип, ағиниси Мәсимни учритип, әһвални байқап көрүведи, вәзийәт адәмләр ейтқандәкла йеник әмәс екән. Көп сөз күмүч болса, аз сөз-алтун. (Мақал.) Сөзүң тоғра болса, һөрмитиң көп болиду. (Мақал.) Кишигә қилсаң яманлиқ, өзәңгә тапмайсән аманлиқ. (Мақал.)

Бир күни поезд тез қозғалғанлиқтин, қаттиқ силкинип кетип, ақ фосфор қачиланған ботулка өрүлүп кетиду. Қиз шаһзадини заңлиқ қилип күлүп, бешини чайқапту.

4-тапшурма. “Уйғур тилидики аммивий әхбаратваситилириниң кериги барму?” мавзусида пикирталаш тәйярлаңлар. Пикирталашқа қойилидиған тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;
— регламент сақлаш;
— пикирталаш этикетини сақлаш;
— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;
— эмоционал-экспрессив лексикини, беқиндилиқ қошма жүмлиләрни пайдилиниш;
— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

5-тапшурма. “Өзлүк пикир” йезиш усулини пайдилинип, жуқуридики пикирталашмәзмуни бойичә өз пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Дәлил — икки жүмлидин туруши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки жүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин туруши керәк.
6. Йәкүн — икки жүмлидин туриду.

6-тапшурма. “Бәшлик” (Синквейн) усули арқилиқ “Әхбарат” сөзигә бәш қурлуқ мәтин йезиңлар. “Бәшликниң” 1-қурида мәсилә маһийитини бәлгүләйдиған исим сөз түркүмигә аит бир сөз, йәни мәсилиниң нами, 2-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған икки сүпәт, 3-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған үч пеил, 4-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини өз ичигә алған 4 сөздин тәркип тапқан жүмлә, 5-қурида 1-қурдики сөзни башқичә атайдиған бир сөз (исим) болуши керәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8 ДУНИЯДИКИ ТОҚУНУШЛАР ВӘ ТЕЧЛИҚ

1-дәрис. ДУНИЯДИКИ СӘЯСИЙ ВӘ ҺӘРБИЙ ТОҚУНУШЛАР

1-тапшурма. Сәясий тоқунуш дегинимиз немә? Һәрбий тоқунуш дегинимиз немә? Һазирқи вақитта сәясий вә һәрбий тоқунушлар йүз бериватқан җайларни биләмсиләр?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Мәтиндики әхбаратқа қарап, көтириливатқан мәсилини ениқлаңлар. Җәмийәтлик-сәясий, илмий коммуникативлиқ әһвалға мувапиқ тегишлик сөзләрни таллап, оттура көләмлик монолог тәйярлаңлар.

Сәясий тоқунуш — бу иҗтимаий тәртипни сақлаш яки өзгәртиш, түрләндүрүш мәхситидики һакимийәт үчүн нәзәрийәвий вә әмәлияттики күрәш. У сәясәт алиминиң ажримас бир бөлиги, униң қозғиғучи күчи.

Сәясий тоқунушлар сәясий-дөләтлик һакимийәтни әмәлгә ашуруш билән бөлүшүш җәриянидики һәр түрлүк иҗтимаий-кәспий, этноконфессиялик вә башқиму топлар санининг көплигидин пәйда болиду. У өз тәрәққияти җәриянида бирнәччә басқучлардин өтиду. Дәсләпки басқучта тоқунушларға асас пәйда болиду. Кейинки басқучта келишмәслик, наразилиқ очуқ ейтилип, дәсләпки тоқунушлар болуши мүмкин.

Сәясий тоқунушларни йешишниң бир йоли — келишимгә келиш арқилиқ течлиқ йоли билән йешиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һәрбий тоқунушлар — адәттә урушқа айланмайдиған һәрбий җаңҗал, дөләтләр арисидики келишмәсликләрни йешишниң алаһидә бир йоли. Һәрбий тоқунушлар мәлум бир чәкләнгән наһийәдә, чегариларда, деңизларда, һава бошлуғида аз вақитта, көп әмәс қураллиқ күчләрни қоллиниш арқилиқ жүргүзүлиду. Көп шараитларда һәрбий тоқунушларни чапсан йешишкә болса, бәзидә у узақ вақитқа созулуп, кәң қанат йейип кетиш ховупи бар.

Арилаш қошма жүмлиләр

Мундақ қошма жүмлиләрниң тәркивидики предикативлиқ бирликләр өз ара тәңдаш вә бекиндилиқ бағлинишларда болиду. *Мәсилән: У ишикни тақилдатқанда, өйниң ичидә кимләрниңду параң селиватқини аңланди, амма һечким ишикни ачмиди.*

Бу мисалда биринчи предикативлиқ бирлик билән (*У ишикни тақилдатқанда*) иккинчи предикативлиқ бирлик (*өйниң ичидә кимләрниңду параң селиватқини аңланди*) бекиндилиқ бағлиништa кәлгән болса, иккинчи предикативлиқ бирлик билән (*өйниң ичидә кимләрниңду параң селиватқини аңланди*) үчинчи предикативлиқ бирлик (*амма һечким ишикни ачмиди*) тәңдаш бағлиништa кәлгән. Башқичә ейтқанда, биринчи вә иккинчи предикативлиқ бирликләр өз ара бекиндилиқ қошма жүмлини тәшкил қилса, иккинчи вә үчинчи предикативлиқ бирликләр өз ара тәңдаш қошма жүмлини тәшкил қилған.

3-тапшурма. Төвәндики жүмлиләрни көчириңлар. Қошма жүмлиләр тәркивидики аддий жүмлиләрниң бағлиниш йоллирини ейтип бериңлар.

1. Биз вақтида йетип кәлдуқ, лекин бизни һечким күтмигәнликтин, бираз вақит сақлап турушқа тоғра кәлди. 2. Һава тутулди, бирақ булутларниң асманни түгәл қаплавалғиниға қаримай, кәчкичә бир тамчиму ямғур яғмиди. 3. Әркин алдирап барса, меһманларниң беши қайтипту, бирақ көпчилиги техи өйдә олтарған екән. 4. Муәллим дәрисни яхши чүшәндүрсә, балилар уни яхши тиңшатти, муәллим буниңдин бәһирлинәтти. 5. Қар келин яққан болсиму, балилар дөңдин тейилишқа барди, кийимлириниң һөл болуп кәткинигә қаримай, улар техила өйгә қайтмиған еди.

4-тапшурма. *"Тоқунуш түрлири"* мавзусидакластер түзүп, оюңларни дәлилләп ейтиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип ейтип бериңлар.

Пикир. Оқуған мәтин бойичә өз пикриңни бир жүмлә билән яз.
Дәлил. Өз пикриңни бир жүмлә билән дәлиллә.
Мисал. Пикриңни һаят билән бағлаштуруп мисал кәлтүр.
Йәкүн. Мавзу бойичә йәкүн яз.

2-дәрис. МИЛЛӘТЛӘР АРА ТОҚУНУШЛАР

1-тапшурма. Милләтләр ара тоқунушларни қандақ чүшинисиләр? У немидин келип чиқиду? Уни йешишниң қандақ йоллири бар?

2-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий ойни ениқлаңлар. Мәтиндә көтирилгән мәсилигә оқурмәнниң мунасивитини ениқлашқа беғишланған тәһлил қилиш соаллирини қоюңлар.

Милләтләр ара тоқунушлар һәрхил милләтләрниң, этникилиқ топларниң арисида мустәқилликкә, сәясий һакимийәткә интилишқа, йәр даваси, диний, этникилиқ камситишқа вә башқиму сәвәпләргә бағлиқ пәйда болиду.

Һазирқи замандики милләтләр ара тоқунушқа Исраил — Палестина тоқунушини ятқузушқа болиду. Әрәпләр билән еврейларниң йәр талишиши 1947—1948-жиллардин башлап давамлишип кәлмәктә. Милләтләр ара тоқунушлар тоқунушқа қатнашқучи топларниң бир-биригә болған өчмәнлиги түпәйли техиму овж алиду. Буни биз Түркийәдики курд мәсилисидин көрүшимизгә болиду. Курдларниң өзлири жиғинчақ туридиған жайда Курдстан дөлитини қуруш мәхсити түрк-курд тоқунушлириға сәвәп болуп кәлмәктә.

Ғәрбий Европа әллиридә терроризмни ислам дини билән бағлаштурушниң сәвәвидин мусулман хәлиқлири вәкиллирини қамашқа асас болуватиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сәясий турақлиқни, җәмийәтлик келишимни вә Милләтләр ара инақлиқни сақлаш үчүн дайим Милләтләр ара тоқунушларға сәвәп болидиған мәсилиләрни йешип туруш лазим.

3-тапшурма. "ПОПС" формулисини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи җүмлә. "Мениң оюмчә, ...".
Иккинчи җүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".
Үчинчи җүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".
Ахирқи җүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

4-тапшурма. "*Достлуқ*" мавзусиға кластер түзүңлар. Топқа бөлүнүп, һәрбир топ өз кластерида ейтилған пикир билән бөлүшүңлар.

5-тапшурма. Рефлексия "Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларға җавап йезиңлар.

Баш бармақ (башмалтақ) — асасий мәсилә. *Бүгүн дәристә әң баһалиқ мәсилә қандақ болди?*
Көрсәткүч бармақ — бирлишиш. *Мән топта/җүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм бәрдим? Кимни рази қилдим?*
Оттура бармақ — ойлиниш. *Мән бүгүн қандақ билим билән тәҗрибә алдим?*
Намсиз бармақ — растчиллиқ. *Дәрис маңа яқтиму? Немишкә?*
Чимәлтәк — кәйпият. *Мән өзәмни дәристә қандақ һис қилдим?*

3-дәрис. ДУНИЯДА ТЕЧЛИҚНИ ҚОҒДИҒУЧИ УЮШМИЛАР

1-тапшурма. Течлиқ чүшәнчиси тоғрисида немә билисиләр? Дуния йүзи бойичә течлиқни қоғдаш уюшмилиридин қайсилирини билисиләр? Қазақстанда течлиқни сақлаш бойичә қандақ чарә-тәдбирләр әмәлгә ашурулуватиду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Интернеттин яки гезит-журналлардин әхбаратларнитепип, "Биз — течлиқ тәрәпдари" мавзусида презентация тәйярлаңлар. Презентацияни тонуштуруш мабайинида арилаш қошма жүмлиләрдин пайдилиниңлар.

Арилаш қошма жүмлиләрниң бағлиниш йоллири

Көп жүмлилик арилаш қошма жүмлиләрниң тәркивидики аддий жүмлиләрниң бағлинип келиш йоллири төвәндикичә:

1. Аддий жүмлә билән бекиндилиқ жүмлини бириктүрүш арқилиқ. Мәсилән: *Күн чиқти, лекин таг чоққисидики булутлар төвәнлисә, чоқум ямғур йеғиши мүмкин.*

2. Бекиндилиқ қошма жүмлә билән аддий жүмлини бириктүрүш арқилиқ. *Мәсилән: Вараң-чуруң бесилса, әтрап жим-житлиққа чөкәтти, бирақ ериқтики суниң аста шилдирлиши қулаққа кирип туратти.*

3. Бекиндилиқ қошма жүмлә билән тәңдаш қошма жүмлини бириктүрүш арқилиқ. Мәсилән: *У йолдин кәлгән болсиму, лекин һарган чирайи йоқ еди, олтарганлар униңға кәйни-кәйнидин соалларни ягдурди, амма у барлиқ соалға тәпсилий жавап бәрди.*

4. Икки бекиндилиқ қошма жүмлини бириктүрүш арқилиқ. Мәсилән: *Аш болса, иш болмиса, яз болса, қиш болмиса.* (*Мақал.*)

3-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий ойни еniқлаңлар. Асасий ойни еniқлаш үчүн оқуш стратегиялирини нәтиҗилик қоллиниңлар.

Бирләшкән Милләтләр Тәшкилати Иккинчи дуния урушидин кейин СССР (КСҖИ), АҚШ, Хитай вә Бүйүк Британия дөләтлириниң паалийәтчанлиғи түпәйли тәшкил қилинған хәлиқара тәшкилат. 1945-жили Сан-Францискодики конференциядә антигитлерлиқ коалициягә әза дөләтләрниң тәкливи билән күчлирини бириктүрүш мәхситидә қурулған мустәқил мәмликәтләрниң хәлиқара тәшкилати болуп һесаплиниду.

Тәшкилатниң баш идариси Америка Қошма Штатлириниң Нью-Йорк шәһиридә орунлашқан. Һазир Тәшкилатқа 192 дөләт әза болуп кәлмәктә. Рәсмий тиллири: рус тили, әрәп тили, инглиз тили, француз тили, испан тили вә хәнсу тили. "Бирләшкән Дөләтләр" аталғусини АҚШниң президенти Ф.Д.Рузвельт тәклип қилған.

Тәшкилатниң асасий мәхсәтлири: пүткүл аләмдә течлиқ билән бехәтәрликни сақлаш, милләтләр арисидики достлуқни тәрәққий әттүрүш, хәлиқара мәсилиләрни йешиштә хәлиқара һәмкарлиқни әмәлгә ашуруш вә инсан һоқуқлирини һөрмәтләшни қоллаш, мошу мәхсәтләргә қол йәткүзүштә милләтләрниң бирлишип һәрикәт етиш мәркизи болуш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң Бехәтәрлик Кеңиши — БДТ-ниң асасий сәясий органлириниң бири. Кеңәшкә хәлиқара течлиқни сақлаш вә бехәтәрликни қоллаш жавапкәрчилиги жүкләнгән. Кеңәш БДТға әза он бәш мәмликәт вәкиллиридин тәшкил тапқан. АҚШ, Хитай, Россия, Бүйүк Британия, Франция кеңәшниң турақлиқ әзалири.

4-тапшурма. Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатидин башқа течлиқни сақлаш уюшмилириниң бири болған ЕБҺТ(ОБСЕ)тоғрисида материалтоплап, топланған материалларасасидакөзләнгән мәхсәткә мувапиқ еғизчә вә язмичә мәтинләргә мурәккәп режә түзүңлар. Һекайидә арилаш қошма жүмлиләрни пайдилиниңлар.

5-тапшурма. “Мениң дәристин кейинки тәсиратлирим” жәдвилини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшәндим?	Немә яқти?

4-дәрис. ҚАЗАҚСТАН — КӨП МИЛЛӘТЛИК ДӨЛӘТ

1-тапшурма. Қазақстанда нәччә милләт вәкиллири яшайду? Қазақстандики милләтләр достлуғи тоғрисида ейтип бериңлар. Жәмийәтлик-сәясий, илмий коммуникативлиқ әһвалға мувапиқ тегишлик сөзләрни таллап, оттура көләмлик монолог тәйярлаңлар.

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтинниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритиңлар.

Қазақстан — көп милләтлик дөләт. Униң тәвәсидә 130дин ошуқ милләт вә хәлиқ, миллий вә этнослуқ топ вәкиллири бар. Жум-һурийәттә асасий милләт — қазақлардин башқа рус, украин, бело-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

рус, немис, өзбәк, уйғур, татар, корей вә башқа миллət вәкиллири истиқамət қилиду.

Һәрбир хәлиқниң ишләпчиқириш тәҗрибиси, мәиший вә мәдәний алаһидиликлири, келип чиқиш теги (этногенез), җайлишиши вә мәдәний-тарихий, һаят тәрзидә өзигә хас пәриқлири болиду. Қазақстанда барлиқ миллət вәкиллириниң миллий мәдәнийитини тәрәққий әттүрүш үчүн һаҗәтлик шараитлар яритилған. Уларниң миллий мәдәнийət мәркәзлири, ана тилида билим беридиған мәктәплири можут. Қазақстанда билим бериш алтә тилда әмәлгә ашурулиду: қазақ, рус, уйғур, өзбәк, тажик вә украин. Шундақла 108 мәктәптә 22 этносниң тили алаһидә пән сүпитидә оқутилиду. Мошу тилларда билим беридиған мәктәпләр барлиғи охшаш керәклик қурал-жабдуқлар билән тәминләнгән. Буниңдин ташқири 15 тилда гезит-журналлар чиқирилип, 7 тилда телевизиялик көрситишләр билән 8 тилда радиоаңлитишлар өз ишини елип бармақта.

Қазақстанниң әң чоң байлиқлириниң бири — бу хәлиқләр достлуғи. Қазақстан Жумһурийити өз мустәқиллигини алғандин бери миллəтләр ара тоқунуш, бирәр хәлиқниң конституциялик һоқуқлириға хилаплиқ қилиш, уларни тәңситмәслик охшаш фактларниң орун алмаслиғи хәлиқләр достлуғиниң мустәһкәмлигидин дерәк бериду.

3-тапшурма. *"Қазақстан — көп миллəтлик дөлəт"* мавзусида эссе қурулуми вə риважлиниш системисини сақлиған һалда, көтирилгən мəсилə бойичə иккитəрəплик пикирни яки вəзийəтни тəһлил қилиңлар, бирини таллап, өз оюңларни дəлилləпаргументатив эссе йезиңлар.

Эссе йезишқа қойилидиған тәләпләр:

- Киришмә, асасий бөлүм вә хуласидин қурулуши шәрт.
- Мавзудин чәтнимәслик.
- Тезисларни дәлилләр билән дәлилләш.
- Һаят билән бағлинишлиқ болуши керәк.
- Өз пикрини кәлтүрүш керәк.
- Баянлаш стили еник болуши шәрт.
- Охшитиш вə метафориларни орунлуқ пайдилиниш.
- Мөлчəри — 150—200 сөз.

4-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мəтин мəзмуни бойичə пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчəри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлə.
2. Дəлил — икки жүмлидин туруши керəк.
3. Өз пикрини рошəн көрситидиған мисал — икки жүмлə.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин туруши керәк.
6. Йәкүн — икки жүмлидин туриду.

5-дәрис. ТЕЧЛИҚ ВӘ КЕЛИШИМ САРИЙИ

1-тапшурма. Интернеттин яки гезит-журналлардин әхбаратларни издәп, Течлиқ вә Келишим сарийи тоғрисида презентация тәйярлаңлар. Интернет, энциклопедия, гезит-журналлар, дәрисликләр вә илмий әмгәкләрдин елинған мәлуматларни дәлил ретидә қоллинип, муәллипкә ишарә бериңлар.

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Течлиқ вә Келишим сарийи тоғрисида ейтилған ой-пикирни тәһлилқилип, шуниңға бағлиқ өз ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар.

Течлиқ вә Келишим сарийи — Астанадики көзгә көрүнәрлик жайларниң бири. Хәлиқ арисида “Пирамида” дәп атилип кәткән бу сарай түрлүк динлар, этнослар вә мәдәнийәтләрниң, хәлиқниң вә дөләтниң барлиқ дунияға очуқ екәнлигиниң бәлгүси болуп, диншунаслиқ вә дин әркинлигиниң мәркизи болуп һесаплиниду. Течлиқ вә Келишим сарийини селиш Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Н.Ә.Назарбаев тәшәббуси болуп, Астана шәһиридә 2003-жили 23—24-сентябрь күнлири өткән “Дуниявий вә әнъәнивий-миллий динлар қурултийида” тәклип қилинған. Бу сарай-пирамида “Дуниявий вә әнъәнивий динлар башчилириниң конгрессини” өткүзүш мәхситидә мемар сәр Норман Фостер тәрипидин селинған.

Пирамидиниң қурулуши 2006-жили аяқлашти. Униң мәйдани 28 миң метр квадрат, егизлиги 62 метр, асаси 62x62 метр квадрат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

У "Фибоначчиниң алтун кесиндиси" принципиға тоғра келиду. Сарайниң тәркивидә заманивий қураллар билән жабдуқланған мәжлис заллар, көргәзмиләр, сүрәт галереяси, презентация комплексли-ри бар. Шундақла 2006-жили 1-сентябрь күни Монтсеррат Кабалье ачқан 1500 орунлуқ концерт зали бар.

(*Тор бәтлиридин елинди*)

3-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндә көтирилгән мәсилигә оқурмәнниң мунасивитини еniқлашқа беғишланған тәһлил қилиш соаллирини қоюңлар.

"Қуланшы" заманивий Сәнъәт Мәркизи Течлиқ вә Келишим сарийи өзини тәсвирий сәнъәтниң заманивий галереяси ретидә тонутиду. Галереядә 880 квадрат метр мәйданда турақлиқ иш елип бериватқан литография зали орунлашқан. У йәрдә Сальвадор Дали, Марк Шагал, Пабло Пикассо, шундақла Германия, Англия вә Польша әллириниң заманивий литография чевәрлириниң әсәрлири қоюлған.

"Қуланшы" заманивий Сәнъәт Мәркизиниң турақлиқ экспозициясидә Португалия, Түркийә, Германия вә Қазақстанниң атақлиқ рәссамлириниң бәдиий ишлири орун алған.

Мәркәз қазақстанлиқ вә чәт әллик рәссамларниң көргәзмилирини өткүзиду вә чәт әлләрдә қазақстанлиқ заманивий сәнъәтни тәрғип қилиш билән шуғуллиниду. Мәркәздә чоңларға вә балиларға беғишланған тәсвирий сәнъәт студиялири паалийәт елип бариду. Қизиқиши бар адәмләрниң һәммиси сүрәт селиш, бәдиий сәнъәт вә композиция бойичә билим вә мәшиқләрни алалайду.

"Қуланшы" заманивий Сәнъәт Мәркизи "Байта" хәйриһаһлиқ фонди билән бирликтә балилар ижадийитини паал қоллап-қувәтләйду вә "Туғулған йерим" жиллиқ балилар сүрәтлири көрүгиниң турақлиқ һамийи болуп һесаплиниду.

(*Тор бәтлиридин елинди*)

4-тапшурма. "Плюс-Минус-Қизиқимән" җәдвилини толтуруңлар.

"Плюс" +	Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Минус" —	Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Қизиқимән" ?	"Немә билгүм кәлди?", "Бу мениң үчүн қизиқ боламду?" дегән соалларға җавап йезилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-дәрис. ҚАЗАҚСТАН ХӘЛҚИ АССАМБЛЕЯСИ

1-тапшурма. Қазақстанни немә үчүн көп милләтлик дәләт дәп атаймиз? Қазақстанда яшайдиған қандақ милләт вәкиллирини билисиләр? Қазақстан хәлқи Ассамблеяситоғрилиқ немә билисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндики әхбаратқа қарап, көтириливатқан мәсилини ениқлаңлар. Мәтиндә көтирилгән мәсилигә оқурмәнниң мунасивитини ениқлашқа беғишланған тәһлил қилиш соаллирини қоюңлар.

Қазақстан хәлқи Ассамблеяси 1995-жили 1-март күни Қазақстан Жумһурийити Президентиниң Пәрмани билән қурулған. Н.Ә.Назарбаев Қазақстан хәлқи Ассамблеясини қуруш идеясини дәсләпки қетим 1992-жили Мустәқилликниң биринчи жилиға беғишланған Қазақстан хәлқиниң биринчи форумида елан қилған. Мундақ институтни қуруш еһтияжи сәясий турғудин, шундақла йеңидин қурулған мустәқил, полиэтнослуқ, поликонфессиялик дөләтниң турақлиқ рәвиштә тәрәққий етиши турғусидин туғулған.

Бу башланма мәдәнийәтләр ара диалогни, этнослар ара мунасивәтләрни тәрәққий әттүрүш мәсилилирини йешишкә мүмкинчилик беридиған дуниявий тәжрибидики дәсләпки йөнилиш болди.

Ассамблея елимиздики барлиқ этнослар вәкиллирини умумий мәхсәткә уюштуруп, Жумһурийитимиздики турақлиқни сақлаш билән әлниң тәрәққиятиниң мәхситигә ейтарлиқ үлүш қошуп кәлмәктә. Ассамблея хизмити түпәйли Қазақстанда этнослуқ яки диний алаһидилигигә қаримай, һәрбир пухраниң Конституция билән берилгән һоқуқлири билән әркинлиги толуғи билән қоллап-қувәтлинидиған этнослар ара вә конфессияләр ара келишимниң алаһидә үлгиси қелиплашти.

3-тапшурма. *“Қазақстан хәлқи Ассамблеяси”* мавзусида кластер түзүңлар. Өз кластериңлар тоғрисида сөзләп бериңлар. Нутуқта арилаш қошма жүмлиләрни пайдилиниңлар.

4-тапшурма. Төвәндики жүмлиләрни көчирип йезип, уларниң түрлирини ениқлаңлар. Аддий жүмлиләр арисидики бағлиниш йоллирини ейтип бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Меһриван ана кирип кәлгәндә, у орнидин турушқа һәрикәт қилип, бешини көтиришкә урунди, бирақ туралмиди. (Ә.Һ.) 2. Балилар билән қизлар бир-биригә тәшвишлик қарашқан бойичә бирәр дәқиқә жим болуп қелиштидә, андин, худди бирси команда бәргәндәк, һәммә бирдин шу үн чиққан тәрәпкә жүгриди. (Ж.Б.) 3. Бизниң йолувчилиримиз қийпашлиған йеридин өтүп, йәнә бираз маңдидә, андин бөлүнүп, йолсиз, тоғра төвәнгә қарап кәтти, бирақ кетип барған йери түп-түз болуп, машинини анчә силкимәтти. (М.Б.) 4. Шу әһвалда даринға узақ ат чепиш тәс кәлдиму, бирдин атқа оңлинип тәтүр минип, етишқа тәмшиливеди, Адил атниң оң йениға чүшти, бирақ оқ етиға тегип жиқилди. (М.З.)

5-тапшурма. Рефлексия:"Чиқиш вариғини" пайдилинип төвәндики соалларға язмичә жавап бериңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?

7-дәрис. ЕЛИМИЗ БЕХӘТӘРЛИГИ

1-тапшурма. Бехәтәрликдегәнни қандақ чүшинисиләр? Ички бехәтәрликдегән немә? Сиртқи бехәтәрлик дегән немә? Елимиз бехәтәрлигини ким сақлайду?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Жәмийәтлик-сәясий, илмий коммуникативлиқ әһвалға мувапиқ тегишлик сөзләрни таллап, оттура көләмлик монолог тәйярлаңлар.

Һәрқандақ дөләт биринчи новәттә өзиниң бехәтәрлигини тәминләйду. Бехәтәрлик дегинимиз — бу, биринчи новәттә, һәрбий бехәтәрликни тәминләш, йәни елимиз чегарисини, мустәқиллигини, ихтисадини, дөләтлик институтлири билән пухралирини уруш хәтәридин қоғдаш, агрессия яки һәрбий тоқунушларниң алдини елиш, Қазақстан Жумһурийитиниң тәрәққий етиши үчүн қолайлиқ шараитларни туғдуруш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Миллий бехәтәрлик өз ара бағлинишлиқ үч басқучтин туриду: шәхсий адәмниң бехәтәрлиги, җәмийәтниң бехәтәрлиги вә дөләтниң бехәтәрлиги. Шундақла бехәтәрлик ички бехәтәрлик вә сиртқи бехәтәрлик болуп иккигә бөлүниду. Сиртқи миллий бехәтәрлик миллий қәдриятларниң, байлиқниң вә һаят тәризиниң сирттин кәлгән ховуптин қоғдилиши болуп һесаплиниду. Миллий бехәтәрлик һәрбий йол биләнму, башқа йоллар биләнму бузулуши мүмкин.

3-тапшурма. “Қазақстанниң қураллиқ күчлири” мавзусида презентация тәйярлаңлар.

4-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, җавапни толуқлаңлар вә “Чиқиш вариғини” толтуруңлар.

- Маңа ... қийин болди.
- Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
- Мән ... екәнлигини чүшәндим.
- Мән ... үгәндим.
- Мени ... һәйран қалдурди.

8-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Дуниядики тоқунушлар дегинимиз немә? Тоқунушларниң қандақ түрлири бар? Сәясий вә һәрбий тоқунуш дегән немә? Милләтләр ара тоқунуш дегәнни қандақ чүшинисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар, асасий ойни ениқлаңлар. Мақалиниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритиңлар.

Бу вақиә 1945-жили Японияниң Хиросима шәһиридә болған. Мошу вақитта шәһәргә адәм балиси тарихидики биринчи атом бомбиси ташланған еди. Шәһәрниң йерим миллион хәлқи билән биллә бу қайғу-һәсрәтни икки яшлиқ япон қизи Садако Сасакиниң аилисиму өз бешидин өткүзди. Шәһәр түп-асасидин көйүп кәтти. Бомба йерилған вақитта Садако бомба йерилған җайдин икки километрдин сәл аз җайда болған. Униң һеч йери көймиди, һеч йери мәйип болмиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Икки һәптидин кейин шәһәрниң тирик қалған хәлқи чүшиниксиз ховуплуқ ағриқтин өлүшкә башлиди. Садаконың аписи қизини қучақлап, бешини силап, ойнаватқан қизиға узақ қарап туратти.

Он икки яшқа толған Садако өз тәңтушлири қатарида мәктәпкә берип оқуп, башқилар охшаш ойнап жүрәтти. У һәммидин жүгригәнни вә дайим һәрикәттә болғанни яқтуратти.

1954-жили унинда ақ қан ағриғиниң бәлгүлири пәйда болушқа башлиди. Униңға "лейкимия" дәп диагноз қоюп, 1955-жили 21-февральда уни дохтурханиға яткузди.

У дохтурханида ятқанда, униң Чизуко дегән дости кәлди вә өзи билән қәғәздин ясалған қақирини елип кәлди. У Садакоға Японийдә "бәхит қуши" дәп атилип кәткән, миң жил яшайдиған қақира тоғрилиқ ривайәтни ейтип бәрди. У достиға әгәр ағриватқан адәм қәғәздин миң тал қақирини ясиса, униң сақийип кетидиғанлиғи тоғрисида ейтип берип, өзи биринчи қақирини ясап бәрди.

Садако бу ривайәткә ишинип қалди. Сақийип кетишни арман қилған адәм буниңға ишинип келиши мүмкин еди. Садако миң тал қақирини ясимақчи болди, бирақ у ағриқниң кесиридин тез һерип қалатти. Яхши болуп қалғанда, қайтидин ишини башлатти. Бирақ униң ағриғи күндин-күнгә күчәймәктә еди.

Бәзибир тәхминләрдә у миң тал қақирини ясиди дейилсә, бәзибирлиридә у 644 тал қақирини ясап үлгәргән дейилиду. Қалғанлирини униң вапатидин кейин достлири ясап түгәткән.

Садако 1955-жили 25-октябрь күни вапат болиду. Уни дәпин қилиш мәрасимиға нәччә миң қәғәз қақирилар елип келинди. Уларни униң достлири, тәңтушлири ясиған қақирилар еди.

(*Тор бәтлиридин қисқартилип елинди*)

3-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Дәлил — икки жүмлидин туруши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки жүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин туруши керәк.
6. Йәкүн — икки жүмлидин туриду.

4-тапшурма. Бәкиндилиқ қошма жүмлиләрниң түрлири вә арилаш қошма жүмлиләр бойичә тест.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Беқиндилиқ қошма жүмлиләрниң тәркивидики аддий жүмлиләр:

А. Баш вә әгәшмә жүмлә. Б. Биринчи вә иккинчи жүмлә.

Ә. Баш вә беқинда жүмлә. В. Жиғиқ вә йейиқ жүмлә.

2. Беқиндилиқ қошма жүмлиләрниң баш жүмлигә болған мәнивий мунасивәтлиригә бағлиқ бөлүнүши:

А. 5. Ә. 6. Б. 7. В. 8.

3. **"Муәллим синипқа киргәндә, балилар орунлиридин турди"** дегән жүмлидики беқинда жүмлиниң түрини ениқлаңлар:

А. Мәхсәт беқинда жүмлә. Б. Вақит беқинда жүмлә.

Ә. Сәвәп беқинда жүмлә. В. Тәрз беқинда жүмлә.

4. Төвәндики жүмлиләрниң ичидин мәхсәт беқинда жүмлилик беқиндилиқ қошма жүмлини тепиңлар:

А. Күн иссиғанда, қар ериди.

Ә. Көсәй узун болса, қол көймәйду.

Б. Вақтимиз йәтмигәчкә, шәһәрни толуқ арилалмидуқ.

В. Билимлик болуш үчүн, тиришип оқуш керәк.

5. **"Улар унчуқмиғандин кейин, бизму һечнәрсә демидуқ"** дегән жүмлидики беқинда жүмлиниң түрини ениқлаңлар:

А. Мәхсәт беқинда жүмлә. Б. Вақит беқинда жүмлә.

Ә. Сәвәп беқинда жүмлә. В. Тәрз беқинда жүмлә.

6. Төвәндики жүмлиләрниң ичидин шәрт беқинда жүмлилик беқиндилиқ қошма жүмлини тепиңлар:

А. Күн иссиғанда, қар ериди.

Ә. Көсәй узун болса, қол көймәйду.

Б. Вақтимиз йәтмигәчкә, шәһәрни толуқ арилалмидуқ.

В. Билимлик болуш үчүн, тиришип оқуш керәк.

7. **"Униң үзлири қип-қизил болуп, өйдин жүгрәп чиқип кәтти"** дегән жүмлидики беқинда жүмлиниң түрини ениқлаңлар:

А. Мәхсәт беқинда жүмлә. Б. Вақит беқинда жүмлә.

Ә. Сәвәп беқинда жүмлә. В. Тәрз беқинда жүмлә.

8. **"Тизлинип яшиғандин көрә, тик туруп өлгән яхши"** дегән жүмлидики беқинда жүмлиниң түрини ениқлаңлар:

А. Мәхсәт беқинда жүмлә. Б. Охшатма беқинда жүмлә.

Ә. Қаршилиқ беқинда жүмлә. В. Тәрз беқинда жүмлә.

5-тапшурма. "Бәшлик" (Синквейн) усули арқилиқ "Течлиқ" сөзигә бәш қурлуқ мәтин йезиңлар. "Бәшликниң" 1-қурида мәсилә маһийитини бәлгүләйдиған исим сөз түркүмигә аит бир сөз, йәни мәсилиниң нами, 2-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған икки сүпәт, 3-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған үч пеил, 4-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини өз ичигә алған 4 сөздин тәркип тапқан жүмлә, 5-қурида 1-қурдики сөзни башқичә атайдиған бир сөз (исим) болуши керәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9 ТӘБИИЙ РЕСУРСЛАРНИ ТОҒРА ПАЙДИЛИНИШ

1-дәрис. ТӘБИИЙ РЕСУРСЛАР ВӘ УЛАРНИҢ ТҮРЛИРИ

ХИМИЯЛИК ЭЛЕМЕНТЛАРНИҢ ПЕРИОДЛУҚ СИСТЕМИСИ

ПЕРИОД	ҚАТАР	ЭЛЕМЕНТЛАР ТОПЛИРИ									
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII		
I	1	H (1) 1,0079 ВОДОРОД						(H)			He (2) 4,00260 ГЕЛИЙ
II	2	Li (3) 6,941 ЛИТИЙ	Be (4) 9,01218 БЕРИЛЛИЙ	B (5) 10,81 БОР	C (6) 12,011 УГЛЕРОД	N (7) 14,0067 АЗОТ	O (8) 15,9994 КИСЛОРОД	F (9) 18,9984 ФТОР			Ne (10) 20,179 НЕОН
III	3	Na (11) 22,9898 НАТРИЙ	Mg (12) 24,305 МАГНИЙ	Al (13) 26,9815 АЛЮМИНИЙ	Si (14) 28,0855 КРЕМНИЙ	P (15) 30,9738 ФОСФОР	S (16) 32,06 ГУҢҒУТ	Cl (17) 35,453 ХЛОР			Ar (18) 39,948 АРГОН
IV	4	K (19) 39,0938 КАЛИЙ	Ca (20) 40,08 КАЛЬЦИЙ	(21) 44,9559 Sc СКАНДИЙ	(22) 47,88 Ti ТИТАН	(23) 50,9415 V ВАНАДИЙ	(24) 51,996 Cr ХРОМ	(25) 54,938 Mn МАРГАНЕЦ	(26) 55,847 Fe ТЕМИР	(27) 58,9332 Co КОБАЛЬТ	(28) 58,69 Ni НИКЕЛЬ
	5	(29) 63,546 Cu МИС	(30) 65,38 Zn ЦИНК	Ga (31) 69,72 ГАЛЛИЙ	Ge (32) 72,59 ГЕРМАНИЙ	As (33) 74,9216 МЫШЬЯК	Se (34) 78,96 СЕЛЕН	Br (35) 79,904 БРОМ			Kr (36) 83,80 КРИПТОН
V	6	Rb (37) 85,4678 РУБИДИЙ	Sr (38) 87,62 СТРОНЦИЙ	(39) 88,9059 Y ИТТРИЙ	(40) 91,22 Zr ЦИРКОНИЙ	(41) 92,9064 Nb НИОБИЙ	(42) 95,94 Mo МОЛИБДЕН	(43) (98) Tc ТЕХНЕЦИЙ	(44) 101,07 Ru РУТЕНИЙ	(45) 102,905 Rh РОДИЙ	(46) 106,42 Pd ПАЛЛАДИЙ
	7	(47) 107,868 Ag КҮМҮШ	(48) 112,41 Cd КАДМИЙ	In (49) 114,82 ИНДИЙ	Sn (50) 118,69 ҚАЛАЙ	Sb (51) 121,75 СУРЬМА	Te (52) 127,60 ТЕЛЛУР	I (53) 126,904 ЙОД			Xe (54) 131,29 КСЕНОН
VI	8	Cs (55) 132,905 ЦЕЗИЙ	Ba (56) 137,33 БАРИЙ	(57) 138,905 La* ЛАНТАН	(72) 178,49 Hf ГАФНИЙ	(73) 180,9479 Ta ТАНТАЛ	(74) 183,85 W ВОЛЬФРАМ	(75) 186,207 Re РЕНИЙ	(76) 190,2 Os ОСМИЙ	(77) 192,22 Ir ИРИДИЙ	(78) 195,08 Pt ПЛАТИНА
	9	(79) 196,967 Au АЛТЫН	(80) 200,59 Hg СЫНАП	Tl (81) 204,383 ТАЛЛИЙ	Pb (82) 207,2 ҚОРҒАШЫН	Bi (83) 208,980 ВИСМУТ	Po (84) (209) ПОЛОНИЙ	At (85) (210) АСТАТ			Rn (86) (222) РАДОН
VII	10	Fr (87) (223) ФРАНЦИЙ	Ra (88) 226,025 РАДИЙ	(89) 227,028 Ac** АКТИНИЙ	(104) (261) Rf РЕЗЕРФОРДИЙ	(105) (262) Db ДУБНИЙ	(106) (266) Sg СИБОРГИЙ	(107) (264) Bh БОРИЙ	(108) (269) Hs ХАССИЙ	(109) (268) Mt МЕЙТНЕРИЙ	(110) (271) Ds ДАРМШТАДТИЙ
жуқарқи оксидлири		R_2O	RO	R_2O_3	RO_2	R_2O_5	RO_3	R_2O_7	RO_4		
учучи водородлуқ бириқмилири					RH_4	RH_3	H_2R	HR			

s-элементлар
p-элементлар
d-элементлар
f-элементлар

Белгиси — Li; Атомлуқ номери — 3; Аты — литий; Атомлуқ массиси — 6,941

*ЛАНТАНОИДЛАР

(58) Ce 140,12 ЦЕРИЙ	(59) Pr 140,908 ПРАЗЕОДИМ	(60) Nd 144,24 НЕОДИМ	(61) Pm (145) ПРОМЕТИЙ	(62) Sm 150,36 САМАРИЙ	(63) Eu 151,96 ЕВРОПИЙ	(64) Gd 157,25 ГАДОЛИНИЙ	(65) Tb 158,925 ТЕРБИЙ	(66) Dy 162,50 ДИСПРОЗИЙ	(67) Ho 164,930 ГОЛЬМИЙ	(68) Er 167,26 ЭРБИЙ	(69) Tm 168,934 ТУЛИЙ	(70) Yb 173,04 ИТТЕРБИЙ	(71) Lu 174,967 ЛЮТЕЦИЙ

**АКТИНОИДЛАР

(90) Th 232,038 ТОРИЙ	(91) Pa 231,036 ПРОТАКТИНИЙ	(92) U 238,029 УРАН	(93) Np 237,048 НЕПТУНИЙ	(94) Pu (244) ПЛУТОНИЙ	(95) Am (243) АМЕРИЦИЙ	(96) Cm (247) КЮРИЙ	(97) Bk (247) БЕРКЛИЙ	(98) Cf (251) КАЛИФОРНИЙ	(99) Es (252) ЭЙНШТЕЙНИЙ	(100) Fm (257) ФЕРМИЙ	(101) Md (258) МЕНДЕЛЕВИЙ	(102) (No) (259) НОБЕЛИЙ	(103) Lr (262) ЛОУРЕНСИЙ

1-тапшурма. Тәбиий ресурслар дегән немә? Тәбиий ресурсларниң түрлирини атаңлар. Қазақстанниң тәбиий ресурслири һәққидә немә билисиләр?

2-тапшурма. *“Тәбиий ресурслар”* мавзусида кластер түзүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

	Тәбиий ресурслар	

3-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Соалларни қоюп, уларға жавап бериңлар. Интернет, энциклопедия, гезит-журналлардин елинған мәлуматларни дәлил сүпитидә пайдилинип, мәнбәләрни көрситиңлар.

Тәбиий ресурслар — бу адәмләр һәрхил мәхсәттә, болупму ишләпчиқиришта униңға хам әшия вә энергетикилиқ базиси сүпитидә пайдилинилидиған тәбиий муһитниң асасий бөләклири.

Тектоникилиқ қурулмилар вә мурәккәп геологиялик тәркипләрниң хилму-хиллиғи, Қазақстан территориясиниң кәңлиги көплигән тәбиий ресурсларниң шәкиллинишигә шараит яратти. Қазақстан территориясидә органикилиқ вә органикилиқ әмәс қезилма байлиқларниң орни, йеқилғу-энергетикилиқ, климатлиқ вә башқа ресурслар тәкшүрүлгән. Нефть, газ, фосфорит, уран, рәңлик металл вә аз учрайдиған металлар еһтияти бойичә елимиз дуния йүзи бойичә алдинқи қатарлиқ орунларни егиләйду.

Қазақстанниң тәбиий ресурслири еһтиятлири, келип чиқиши вә башқиму хусусийәтлири бойичә бирнәччә топларға бөлүниду. Улар: минераллиқ ресурслар, климатлиқ ресурслар, су ресурслири, өсүмлүкләр ресурслири вә һайванатлар ресурслири.

Қазақстанниң йәр асти чарланған дуниявий пайдилиқ қезилмилар еһтиятиниң 20 пайизини егиләп, Жәнубий Африка Жумһурийити, Гвинея, Украина, Һиндстан билән бир қатарда туриду.

4-тапшурма. Жүмлиләрни көчириңлар. Керәклик жайларға пәшләрни қоюп, уларниң қоюлушини чүшәндүрүңлар.

1. Һәрбий кийимни кийгән Ваняни көргәндә блиндаждики чарлиғучилар қизиқип кәтти. (В.К.) 2. У шундақ чирайлиқ саз чалдики тиңшап олтарғанлар узаққичә жим-жит олтирип қалди. 3. Қайси дәристин қийналсақ шу дәристин қошумчә дәрис болиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. Молла көп болса қой һарам. (*Мақал.*) 5. Ана жутуң аман болса рәңги-роюң саман болмас. (*Мақал.*)

5-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип ейтип бериңлар.

Пикир. Оқуған мәтин бойичә өз пикриңни бир жүмлә билән яз.
Дәлил. Өз пикриңни бир жүмлә билән дәлиллә.
Мисал. Пикриңни һаят билән бағлаштуруп мисал кәлтүр.
Йәкүн. Мавзу бойичә йәкүн яз.

2-дәрис. ҚАЗАҚСТАНДИКИ ТӘБИИЙ РЕСУРСЛАР

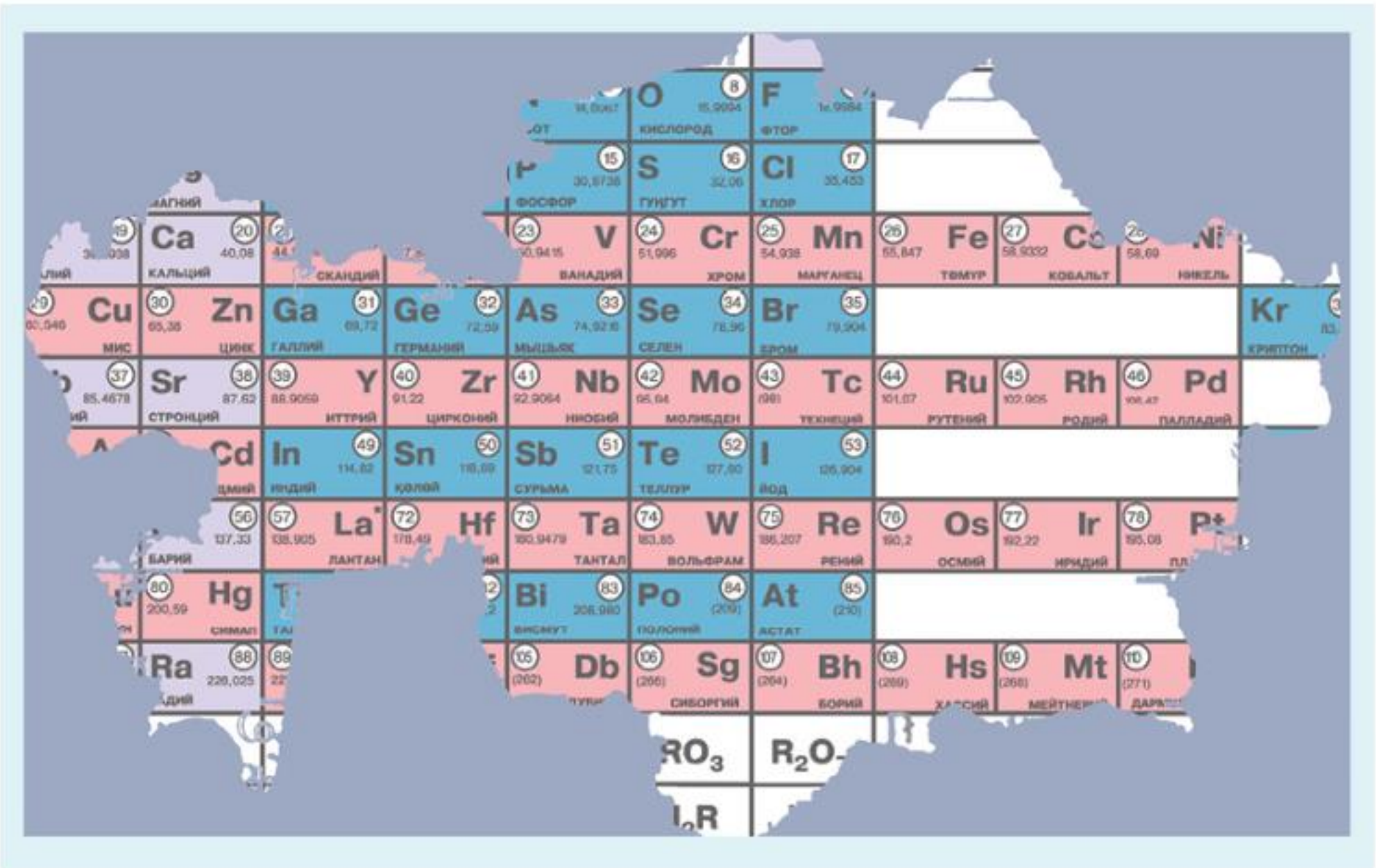

1-тапшурма. Қазақстанниң тәбиий ресурслири тоғрисида ейтип бериңлар. Тәбиий ресурсларниң түрлирини атаңлар.

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Қазақстанниң тәбиий ресурслири тоғрилиқ өз ой-пикриңлар билән бөлүшүңлар. Мәтиндә көтирилгән мәсилигә оқурмәнниң мунасивитини ениқлашқа бағишланған тәһлил қилиш соаллирини қоюңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Пайдилиқ қезилмилар еһтияти бойичә Қазақстан дуниядики әң бай регионларниң қатариға кириду. Қазақстанда Менделеев жәдвилидики пайдилиқ қезилмилардин элементларниң һәммиси дегидәк бар. Жумһурийитимиз цинк, вольфрам вә барит бойичә дуния йүзидә биринчи орунни, күмүч, қоғушун вә хромит бойичә иккинчи орунни, мис вә флюорит бойичә — үчинчи, молибден бойичә — төртинчи, алтун еһтияти бойичә алтинчи орунни егиләйду.

МДҺ әллириниң ичидә Қазақстанниң үлүшигә хромит еһтиятлириниң 90 пайизи, вольфрамниң — 60 пайизи, қоғушунниң 50 пайизи, цинк вә мисниң 40 пайизи, бокситларниң 30 пайизи, фосфоритларниң 25 пайизи, төмүр рудисиниң 15 пайизи, көмүрниң 10 пайиздин артуғи тоғра келиду.

Ғәрбий регионда нефть вә газниң еһтиятлири топланған вә бу Қазақстанни дуния әллириниң ичидә чоң нефть ишләп чиқарғучи дөләтләр қатариға киргүзүшкә мүмкинчилик бериду. Нефть ишләп чиқириш бойичә Қазақстан дунияда 26-орунни егиләйду. Қазақстан нефтини вә газини импортлайдиған дөләтләр қатариға Россия, Бүйүк Британия, Украина, Щвейцария, Италияләр ятиду.

Һазирқи вақитта елимиз хәлиқара базарда йеқилғу, энергетикилиқ ресурслар (нефть, газ, көмүр) вә металларни экспортлаш бойичә риқабәтчиликкә қабил дөләтләрдин санилиду. Йеза егилик ресурслири, йәни мал чарвичилиғи вә дан өстүрүш бойичиму елимизниң мүмкинчиликлири жуқури.

3-тапшурма. Топларға бөлүнүп, һәрбир топ Қазақстанниң пайдилиқ қезилмилири бойичә кластер түзүңлар. Кейин кластерларни селиштуруп, умумий пикиргә келиңлар.

4-тапшурма. Оқуңлар, қошма жүмлиләрни 5—6 мисал ойлап йезиңлар вә тиниш бәлгүлирини қаидигә асаслинип қоюңлар вә дәлилләңлар. "ПОПС" формулисини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".

Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

Үчинчи жүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".

Ахирқи жүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-дәрис. ТӘБИИЙ РЕСУРСЛАР — ӘЛ БАЙЛИҒИ

1-тапшурма. Тәбиий ресурсларниң елимиз үчүн пайдиси тоғрисида ейтип бериңлар. Пайдилиқ қезилмилар еһтиятлириниң орунлирини атаңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Тиңшалған мәтиндики әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруңлар.

Инсанийәтниң күн көрүши билән тирикчилиги тәбиәт билән зич мунасивәтлик. Тәбиий ресурсларниң түрлири хилму-хил вә уларниң һәрбири инсанниң һаятида мәлум бир әһмийәткә егә. Мана мошу тәбиий ресурслар әслигә келидиған вә әслигә кәлмәйдиған болуп иккигә бөлүниду.

Әслигә кәлмәйдиған ресурслар — миллионлиған жиллар мабайинида йәр қойнида түзүлгән қезилма байлиқлар: қара, рәңлик, баһалиқ, аз учришидиған вә радиоактивлиқ металлар, газ, нефть вә башқилар. Әслигә кәлмәйдиған ресурслар барлиқ қезилма байлиқларниң 70 пайизини тәшкил қилиду.

Әслигә келидиған ресурсларға һайванатлар, өсүмлүкләр, микроорганизмлар ятиду. Өсүмлүкләр — тирикчиликниң түвруги, бизни қоршиған муһитниң бир бөлиги. Шуниң үчүн уларни сақлап, тәбиәтниң нақолай шараитлиридин қоғдаш керәк. Қазақстанниң өсүмлүкләргә беғишланған Қизил китави 1981-жили нәширдин чиқти. Униңға йоқилип кетиш ховупи астида турған өсүмлүкләр киргүзүлгән.

Һайванатлар дуниясиниму қоғдаш асасий мәсилиләрниң бири болуп һесаплиниду. Йоқилип кетиш алдида турған һайванатларни Қизил китапқа киргүзүш, қорук вә миллий паркларни уюштуруш ишлири һөкүмәт тәрипидин назарәткә елинған.

Елимиздики қоруқлар, миллий паркларда көплигән өсүмлүкләр, һайванатлар түрлири өстүрүлүп, уларни көпәйтиш вә келәчәк әвлат үчүн сақлап келиш охшаш ишлар әмәлгә ашурулиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тәбиий ресурсларниң һәммиси — бу елимизниң байлиғи. Шуниң үчүн бу ресурсларни сақлаш, қоғдаш, уларни дурус пайдилиниш қанун арқилиқ әмәлгә ашурулиду.

3-тапшурма. *"Қазақстандики тәбиий ресурслар"* мавзусида кластер түзүңлар. Өз пикриңлар билән бәлүшкәндә, қошма жүмлиниң түрлирини орунлуқ пайдилиниңлар. Йезиқта уларниң тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүңлар.

	Қазақстандики тәбиий ресурслар	

4-тапшурма. "Мениң дәристин кейинки тәсиратлирим" жәдвилини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшәндим?	Немә яқти?

4-дәрис. ТӘБИИЙ РЕСУРСЛАРНИ ҚОҒДАШ

1-тапшурма. *"Қазақстандики тәбиий ресурсларни қоғдаш"* дегән мавзудадиалог тәйярлаңлар. Өз пикриңларни изһар қилишта тилимизниң сөз байлиғидин дурус пайдилиниңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндики әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруңлар.

Тәбиәтни қоғдаш — умумхәлиқлик иш. Униңға һәр жили интайин чоң мәбләғ хиражәт қилиниду.

Тәбиий ресурслар — бу тәбиәтниң асасий бөләклириниң бири, йәни адәмләр тәрипидин һәрхил мәхсәтләрдә, болупму ишләп чиқиришта, қоллинилидиған пайдилиқ қезилмилар. Улар адәмләр үчүн хам әшия вә энергетикилиқ база хизмитини атқуриду.

Инсанийәтниң тәбиий ресурслар билән тәминлиниши, уни дурус пайдилиниш дуния йүзидики асасий муаммиларниң бири болуп һесаплиниду.

Қоршиған муһитни қоғдаш Жумһурийитимиздә планлиқ түрдә әмәлгә ашурулиду. Бу — йәр асти қезилма байлиқларни, минераллиқ хам әшияни комплекслиқ түрдә дурус пайдилиниш.

Тәбиәтни қоғдаш вә тәбиий ресурсларни дурус пайдилиниш бойичә икки йөнилиш бар — дөләтлик вә умумхәлиқлик.

Дөләтлик йөнилиш һөкүмәтниң қанунлири вә қарарлирида өз әксини тапқан. Тәбиий байлиқларни дурус пайдилиниш муаммисиға чоң көңүл бөлүнүп, 1918-жили мәхсус Тәбиәтни қоғдаш комитети қурулған вә дәсләпки қетим тәбиий байлиқларни қоғдаш вә дурус пайдилинишқа қаритилған қанунлар қобул қилинди.

1962-жилниң 16-апрелида ҚКСЖ Алий Кеңиши Президиуми "Қазақстанда тәбиәтни қоғдаш" Қарарини қобул қилди. Бу қарарда дөләтниң қезилма байлиқлирини, сулирини, орманлирини, һайванатлар билән қушлирини, атмосферилиқ һавани, топини вә башқиларни күзәт астиға елиш мәсилилири орун алған. Униңдин кейинки жилларда көплигән қанун вә кодекслар қобул қилинди.

Умумхәлиқлик йөнилиш — бу елимиз пухралириниң вә жәмийәтлик бирләшмиләрниң шәхсән тәбиәтни қоғдаш ишиға арилишиши. Мәхсус қурулған мәһкимиләрниң ичидә Тәбиәтни қоғдаш комитети алаһидә орунни егиләйду. Бу Комитет илмий мәһкимә вә уюшмиларниң ишини тәбиәтни қоғдашқа уюштуруп, әлдики экологиялик муаммиларни йешишкә йөнилиш бериду.

Елимизниң тәбиитини қоғдаш ишиға қатнишиш арқилиқ Жумһурийитимизниң һәрбир пухраси тәбиий муһитни сақлаш вә қайта әслигә кәлтүрүш ишиға өз үлүшини қошиду. Тәбиий муһит — инсанийәтниң маддий ишләпчиқириштики мәнбәси, униң тән саламәтлигиниң кепили.

3-тапшурма. *"Тәбиәтни қоғдаш — умумхәлиқлиқ иш"* мавзусида һекайә түзүңлар. Һекайә йезишқа қойилидиған тәләпләр:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— мавзуси болуши керәк;
— ой системилиқлиғи сақлиниши лазим;
— стиль жәһәттин дурус йезилиши шәрт;
— тилимизниң сөз байлиғидин дурус пайдилиниш шәрт;
— орфографиялик нормилар жиддий сақлиниши керәк;
— өзлүк йәкүн чиқирилиши лазим.

4-тапшурма. *"Өзлүк пикир"* йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Дәлил — икки жүмлидин туруши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки жүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин туруши керәк.
6. Йәкүн — икки жүмлидин туриду.

5-тапшурма. "Бәшлик" (Синквейн) усули арқилиқ "Экология" сөзигә бәш қурлуқ мәтин йезиңлар. "Бәшликниң" 1-қурида мәсилә маһийитини бәлгүләйдиған исим сөз түркүмигә аит бир сөз, йәни мәсилиниң нами, 2-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған икки сүпәт, 3-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған үч пеил, 4-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини өз ичигә алған 4 сөздин тәркип тапқан жүмлә, 5-қурида 1-қурдики сөзни башқичә атайдиған бир сөз (исим) болуши керәк.

5-дәрис. ҚАЗАҚСТАННИҢ МИНЕРАЛЛИҚ РЕСУРСЛИРИ

1-тапшурма. Қазақстанниң қезилма байлиқлири тоғрилиқ қисқа һекайә түзүңлар. Һекайигә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзуси болуши керәк;
— ой системилиқлиғи сақлиниши лазим;
— стиль жәһәттин дурус йезилиши шәрт;
— тилимизниң сөз байлиғидин дурус пайдилиниш шәрт;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— орфографиялик нормилар жиддий сақлиниши керәк;
— өзлүк йәкүн чиқирилиши лазим.

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Интернет, энциклопедия, гезит-журналлар, дәрисликләр вә илмий әмгәкләрдин елинған мәлуматларни дәлил ретидә қоллинип, муәллипкә ишарә бериңлар.

Тәбиий ресурсларниң бири — бу минераллиқ ресурслар. Жумһурийитимиздики минераллиқ ресурсларниң алаһидилиги — улар көпинчә йәр бетигә вә бир-биригә йеқин орунлашқан. Шуңлашқиму елимиздә минераллиқ ресурсларни әрзән, очуқ усул билән қезивелип, комплекслиқ түрдә пайдилиниду.

Қазақстан пайдилиқ қезилмиларниң наһайити бай еһтиятиға егә. У минераллиқ ресурсларниң еһтияти бойичә дунияда Россия, Хитай, Австралия, АҚШ вә Бразилиядин кейинки алтинчи орунда туриду. Менделеев жәдвилидики 110 элементтин Қазақстанниң йәр астида 100 элемент ечилип, униң ичидә 60 элементниң еһтияти тәкшүрүлүп, ишләпчиқиришқа жәлип қилинған. Қазақстан Жумһурийити дунияда вольфрамниң еһтияти бойичә биринчи, хромит, уран, фосфорит рудиси бойичә иккинчи, марганец еһтияти бойичә үчинчи, қоғушун вә молибден бойичә төртинчи, төмүр рудиси бойичә сәккизинчи орунда туриду. Шундақла нефть вә газ еһтияти бойичә көплигән мәмликәтләрниң алдида туриду.

3-тапшурма. *"Қазақстанниң минераллиқ ресурслири"* мавзусида филворд түзүңлар. Филвордтики сөзләрниң бәш-алтиси билән қошма жүмлиләрни түзүңлар. Жүмлә тәркивидики тиниш бәлгүләргә көңүл бөлүңлар.

4-тапшурма. "Мениң дәристин кейинки тәсиратлирим" жәдвилини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшәндим?	Немә яқти?

6-дәрис. ҚАЗАҚСТАННИҢ ЭНЕРГЕТИКИЛИҚ РЕСУРСЛИРИ

1-тапшурма. Энергетикилиқ ресурслар дегинимиз немә? Энергетикилиқ ресурсларни қайси саһаларда қоллинимиз? Энергетикилиқ ресурсларниң еһтияти тоғрисида немә билисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий ойни еniқлаңлар. Мәтиндә көтирилгән мәсилигә оқурмәнниң мунасивитини еniқлашқа беғишланған тәһлил қилиш соаллирини қоюңлар.

Оттура Азиядики территорияси бойичә әң чоң дөләт Қазақстан энергетикилиқ ресурсларға интайин бай дөләтләрниң бири. Жумһурийитимиз территориясидә нефть вә газ чиқидиған жайлар көп. Шундақла Қазақстанда көмүр, ураннинң еһтиятлириму көп. Биздә күн вә шамал энергиясини ишләп чиқиришқа қолайлиқ шараитлар бар.

Мошуниңға қаримай, биз бирнәччә жиллар мабайинида елимизниң ички еһтияжини тәминләштә қийинчилиқларни баштин өткәздуқ. Буниң сәвәви — Кеңәш дәвридики бөлүш системиси вә керәклик инфрақурулминиң йоқлуғи.

Шундақла, нефть вә газни хәлиқара базарға экспортлаш үчүн һажәтлик коммуникацияниң йоқлуғидин елимиз тәрәққияти планини әмәлгә ашуруш үчүн керәклик мәбләғни елиш мүмкинчилиги төвән болған.

Һазир бу ишларниң һәммиси йолға қоюлуп, Қазақстан углеводородлуқ ресурсларни ишләп чиқириш бойичә дунияда 8-орун, МДҺ әллири ичидә 2-орунни егиләйду. Қазақстанниң алдида пәқәт Иран, Ирақ, Қувәйт, Бирләшкән Әрәп Әмирликлири, Венесуэла вә Россия әллири туриду.

Тәбиий газ — елимизниң асасий энергетикилиқ ресурслириниң бири. Уни ишләп чиқириш вә экспортлашқа алаһидә көңүл бөлүнмәктә.

Көмүр ишләп чиқириш Мәркизий вә Шималий Қазақстанда кәң қанат яйған. Қазақстанниң әң пайдилиқ энергетикилиқ ресурслириниң бири — уран. У нефть, газ, көмүр ишләп чиқириштинму жуқури орунда туриду. Уран ишләп чиқириш бойичә дуния йүзидә Қазақстан Австралиядин кейин Канадиниң алдида иккинчи орунда туриду.

Биз өзүмизниң стратегиялик ресурслиримизни пайдилиниш-ни қаттиқ назарәткә елип, уларни үнүмлүк пайдилинишимиз керәк вә уларниң бир бөлигини келәчәк әвлат үчүн қалдурушимиз лазим.

3-тапшурма. *“Қазақстанниң энергетикилиқ ресурслири”* дегән мавзуда презентация тәйярлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. “Плюс-Минус-Қизиқимән” жәдвилини толтуруңлар.

“Плюс” +	Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
“Минус” —	Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
“Қизиқимән” ?	“Немә билгүм кәлди?”, “Бу мениң үчүн қизиқ болам-ду?” дегән соалларға жавап йезилиду.

7-дәрис. ҚАЗАҚСТАННИҢ БИОЛОГИЯЛИК РЕСУРСЛИРИ

1-тапшурма. Биологиялик ресурсларға немиләр ятиду? Биологиялик ресурс-ларни қоғдаш вә сақлап қелиш мәсилилири тоғрилиқ немә билисиләр?

2-тапшурма. “Биологиялик ресурслар вә уларни қоғдаш” мавзусида ихчам һекайә түзүңлар. Һекайә түзүштә интернет, энциклопедия, гезит-журналлардин елинған мәлуматларни дәлил сүпитидә пайдилинип, мәнбәләрни көрситиңлар.

3-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Интернет, энциклопедия, гезит-журналлар, дәрисликләр вә илмий әмгәкләрдин елинған мәлуматларни дәлил ретидә қоллинип, муәллипкә ишарә бериңлар.

Жумһурийитимиз территориясидә омуртқилиқ жаниварларниң 835 түри бар. Униң ичидә 172 си сүт әмгүчиләр, 481 и йәр беғирлап маңғучилар, белиқниң болса 150 түри можут.

Қазақстанниң һайванатлар дуниясини шундақла бизниң территориямизгә башқа жайлардин елип келингән жаниварларму тәшкил қилиду. Улар: қара түлкә, булғун, ондатра, белиқниң бирнәччә түри вә башқилар. Тағлиқ жайларниң һайванатлар дунияси өзиниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хилму-хиллиғи билән пәриқлиниду. Йерим чөл вә чөлләрдә түлкә, жәрән, сайгак, кирпә, тошқан вә қушларниң бирнәччә түри яшайду.

Көплигән дәрия, көл вә сүнъий су қоймилири белиқ ресурслириға бай. Баһалиқ белиқларни өстүрүш Каспий деңизида әмәлгә ашурулиду. Каспий деңизи вә Урал дәриясиниң төвәнки еқимида углеводородлуқ хам әшияни елиш бу жайларниң экологиялик шараитини начарлаштурди, бу каспий тюлениниң вә осетр белиқлириниң көпләп қирилишиға сәвәп болди.

Һайванатлар дунияси ресурслири озуқ-түлүк ишләп чиқириш вә хам әшия тәйярлаш үчүн пайдилинилиду вә Қазақстанниң көплигән егилик тармақлириниң тәрәққияти үчүн асас болуп һесаплиниду. Буниңдин башқа улар илмий-әмәлий вә ихтисадий әһмийәткә егә. Бир вақитларда бизниң елимиздә явайи атлар, қуланлар, йолваслар, дала илпизлири вә башқа жаниварлар яшиған. Бүгүн уларниң көпчилиги йоқ. Шуларға охшашлар йоқап кетиш ховупи астида турғанлардин барс, сайгак, қулақлиқ кирпә, фламинго вә башқиларни аташқа болиду.

Өсүмлүкләр вә һайванатлар дуниясини қоғдаш проблемиси биздила әмәс, башқиму дөләтләрдә әң актуал мәсилиләрниң бири болуп һесаплиниду. Шу сәвәптин 1948-жили йоқап кетиш ховупи астида турған өсүмлүкләр билән һайванатларни сақлап қелиш мәхситидә Хәлиқара тәбиәт вә тәбиий ресурсларни қоғдаш иттипақи тәрипидин Қизил китапқа әхбарат топлаш иши башланди вә 1966—1981-жиллири Қизил китапниң дәсләпки томлири йоруқ көрди.

Қазақстандиму бу мәсилигә чоң көңүл бөлүнүп, 1978-жили Қизил китапниң биринчи бөлүми “Һайванатлар” нами билән нәшир қилинди. 1996-жили Қазақстан Жумһурийитиниң Қизил китавиниң йеңи нәшри чиқирилди. Бу китапқа йоқап кетиш алдида турған сүт әмгүчиләрниң 40 түри, қушларниң 56 түри, йәр беғирлап маңғучиларниң 10 түри, қошмаканлиқларниң 3 түри вә белиқларниң 16 түри киргүзүлди.

4-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, жавапни толуқлаңлар вә “Чиқиш вариғини” толтуруңлар.

- Маңа ... қийин болди.
- Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
- Мән ... екәнлигини чүшәндим.
- Мән ... үгәндим.
- Мени ... һәйран қалдурди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-дәрис. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Тәбиий ресурслардегинимиз немә? Тәбиий ресурсларниң қандақ түрлири бар? Қазақстанниң йәр асти қезилма байлиқлири тоғрилиқ немә билисиләр? Тәбиәтни қоғдаш мәсилиси тоғрисида ейтип бериңлар.

2-тапшурма. Беқиндажүмлиләрни башжүмлиләр билән толуқтуруп көчириңлар. Уларниң түрлирини ениқлаңлар.

1. Қиш келиши билән, ... 2. Ямғур-йешин көп болғанлиқтин, ... 3. Сәвәп қилсаң, ... (*Мақал.*) 4. Шунчә тез маңғиниға қаримай, ... 5. Маллар яхши сәмәрсун дәп, ... 6. У қандақ яхши оқуса, ... 7. Тез маңғанлиқтин жүриги селип, ...

3-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Тиңшалған мәтиндики әхбаратни һаятий мәсилиләр билән бағлаштуруңлар.

Миллий мәйрәмләр билән биллә дуния йүзилик мәйрәмләрму бар. Шундақ мәйрәмләрниң бири — Дуния йүзилик қоршиған муһитни қоғдаш күни. Бу мәйрәм көпчиликниң диққитини қоршиған муһит проблемилириға жәлип қилидиған мәйрәмдур. Тәбиәт инсанийәтниң һаяти вә саламәтлигигә өз тәсирини йәткүзгәнликтин, бу мәйрәм кәң түрдә нишанлиниду.

Бу мәйрәмниң тарихиға келидиған болсақ, 1972-жили Стокгольмда өткүзүлгән конференциядә экология мәсилилири тәһлил қилинди. Буниңға сәвәп болған нәрсә көплигән мәдәнийәт әрбаплириниң Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатиниң Баш кативиға мураҗиәт қилиши болди. Конференция йәкуни бойичә қоршиған муһитни қоғдаш мәсилилирини әтраплиқ ойлаштуруш вә мошу мәйрәмни бәкитиш қарари қобул қилинди. Шундақ қилип жилда 5-июнь күни Дуния йүзилик қоршиған муһитни қоғдаш күни нишанлинидиған болди.

Қоршиған муһитни қоғдашниң асасий мәхсәтлири — атмосфера вә гидросфериға зиянлиқ қалдуқларни ташлашни азайтиш, аз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

учришидиған вә йоқап кетиш ховупи астида турған һайванатларни олаш вә белиқларни тутушқа чәк қоюш.

Мошуниңға қаримай, проблемилар күн санап өсмәктә, шуңлашқа уларни дуния йүзи бойичә бирикип йешиш лазим.

Дуния йүзилик қоршиған муһитни қоғдаш күни дегинимиз — бу тәбиәтни сақлаш, уни сөйүш вә келәчәк әвлатқа мирас қилип қалдуруш.

4-тапшурма. *"Тәбиәт— бизниң ортақ өйүмиз"* мавзусида эссе йезиңлар.

Эссе йезишқа қойилидиған тәләпләр:

- Киришмә, асасий бөлүм вә хуласидин қурулуши шәрт.
- Мавзудин чәтнимәслик.
- Тезисларни дәлилләр билән дәлилләш.
- Һаят билән бағлинишлиқ болуши керәк.
- Өз пикрини кәлтүрүш керәк.
- Баянлаш стили еник болуши шәрт.
- Охшитиш вә метафориларни орунлуқ пайдилиниш.
- Мөлчәри — 150—200 сөз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 3

Мәңгүлүк әл — арминим

1-дәрис. Мәңгүлүк әл — миллий ғайә 4
2-дәрис. Улуқ дала пәрзәнтлири 6
3-дәрис. Мәңгүлүк әл — мустәқил әл 8
4-дәрис. "Мәңгүлүк әл" идеясиниң қазақстанлиқ җәмийәттики орни 11
5-дәрис. Қазақстан Җумһурийитиниң мустәқиллиги — мәңгүлүк әлниң улуқ тарихи 13
6-дәрис. Мәңгүлүк әл вә қазақстанлиқ вәтәнпәрвәрлик 15
7-дәрис. Нәтиҗә дәрис. Мәңгүлүк әл вә Қазақстандики дин 18

Аләмшумул мәсилиләр

1-дәрис. Аләмшумуллишиш дегән немә? 22
2-дәрис. Аләмшумуллишишниң артуқчилиқлири билән камчилиқлири.....24
3-дәрис. Аләмшумул мәнпийәтләр клуби 28
4-дәрис. "Қазақстан йеңи аләмшумул әмәлий шараитта: өсүш, ислаһатлар, тәрәққият" 31
5-дәрис. Аләмшумуллишиш вә тәрәққият.....35
6-дәрис. Аләмшумул алим 38
7-дәрис. Аләмшумул җавапкәрлик — бехәтәрлик капалити 41
8-дәрис. Нәтиҗә дәрис. Аләмшумуллишиш вә әл тәғдири 44

Мустәқиллик жиллиридики Қазақстан. ЭКСПО-2017

1-дәрис. Қазақстан мустәқиллик жиллири 48
2-дәрис. Мустәқиллик — келәчәкниң капалити 51
3-дәрис. Мустәқиллик шарапити — паравәнлик капалити 54
4-дәрис. Дуния әллири көргәзмиси — Астанада 57
5-дәрис. "ЭКСПО-2017" — көргәзмиләр тарихидики есил мирас 61
6-дәрис. Сфера — мемарчилиқ сәнъитиниң илғар үлгиси.....65
7-дәрис. ЭКСПО күндилиги.....68
8-дәрис. Нәтиҗә дәрис.....71

Адәм һоқуқлири вә азатлиғи

1-дәрис. Дөләт қануни — әл тириги.....74
2-дәрис. Елимизниң мустәқиллиги — хәлқимизниң әркинлиги 77
3-дәрис. Адәм һаятидики һоқуқ 79
4-дәрис. Һоқуқниң җәмийәт һаятидики роли.....83
5-дәрис. Адәм һоқуқиниң һимайә қилиниши 85
6-дәрис. Бала һоқуқи тоғрилиқ конвенция 88
7-дәрис. Әркинлик 92
8-дәрис. Нәтиҗә дәрис.....94

Аилә вә демографиялик өзгиришләр

1-дәрис. Иҗтимаий мунасивәтләр 98
2-дәрис. Аилә 101
3-дәрис. Аиләвий мунасивәтләр 103

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-дәрис. Милләтләр вә этнослар ара мунасивәтләр 105
5-дәрис. Демография дегән немә? 107
6-дәрис. Мустәқил елимиздики демографиялик өзгиришләр.....110
7-дәрис. Демографиялик тез өсүш 113
8-дәрис. Нәтиҗә дәрис.....115

Биотехнология вә генлиқ инженерия

1-дәрис. Биотехнология 120
2-дәрис. Биотехнологияниң муаммилири вә тәрәққияти 122
3-дәрис. Биотехнологияниң бүгүни вә келәчиги 125
4-дәрис. Генетикилиқ инженерия 127
5-дәрис. Трансгенлиқ мәһсулатларни тәбиий мәһсулаттин қандақ ажритип алалаймиз?.....131
6-дәрис. Генлиқ инженериянiң йәткән утуқлири 134
7-дәрис. Нәтиҗә дәрис.....138

Аммивий әхбарат васитилири

1-дәрис. Аммивий әхбарат васитилириниң пәйда болуш тарихи 142
2-дәрис. Аммивий әхбарат васитилириниң түрлири.....145
3-дәрис. Дуния йүзилик аммивий әхбарат васитилири.....146
4-дәрис. Қазақстандики аммивий әхбарат васитилири 148
5-дәрис. “Уйғур авази” гезити 150
6-дәрис. Нәтиҗә дәрис.....151

Дуниядики тоқунушлар вә течлиқ

1-дәрис. Дуниядики сәясий вә һәрбий тоқунушлар 154
2-дәрис. Милләтләр ара тоқунушлар 156
3-дәрис. Дунияда течлиқни қоғдиғучи уюшмилар 157
4-дәрис. Қазақстан — көп милләтлик дөләт.....159
5-дәрис. Течлиқ вә келишим сарийи 161
6-дәрис. Қазақстан хәлқи ассамблеяси 163
7-дәрис. Елимиз бехәтәрлиги.....164
8-дәрис. Нәтиҗә дәрис.....165

Тәбиий ресурсларни тоғра пайдилиниш

1-дәрис. Тәбиий ресурслар вә уларниң түрлири.....168
2-дәрис. Қазақстандики тәбиий ресурслар 170
3-дәрис. Тәбиий ресурслар — әл байлиғи.....172
4-дәрис. Тәбиий ресурсларни қоғдаш 173
5-дәрис. Қазақстанниң минераллиқ ресурслири 175
6-дәрис. Қазақстанниң энергетикилиқ ресурслири 176
7-дәрис. Қазақстанниң биологиялик ресурслири 178
8-дәрис. Нәтиҗә дәрис 180

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Арзиев Руслан Уйгурович
Дуганова Гульминям Нурахуновна
Имиров Абдукейим Абдрахманович

УЙҒУР ТИЛИ

Учебник для 9 классов общеобразовательных школ

(*на уйгурском языке*)

Редактор *Р. Ғожамбәрдиев*
Бәдиий редактор *Ө. Сланова*
Техникилиқ редактор *Л. Садыкова*
Компьютерда сәһипилигән *Д. Шарипова*

Нәшриятқа Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлигиниң
№ 0000001 дөләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгән

ИБ № 6018

Нәширгә 28.08.19 қол қоюлди. Формати 70×100 1/16. Офсетлиқ қәғәз.
Һәрип түри "SchoolBook Kza". Офсетлиқ нәшир. Шәртлик басма тавиғи 14,84.
Шәртлик бояқ һәҗими 60,01. Һесапқа елинидиған басма тавиғи 8,62.
Тиражи 2500 данә. Буйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217